Cultuur en migratie in Nederland. Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenwonen

Jaap Vogel

bron
Jaap Vogel, *Cultuur en migratie in Nederland. Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenwonen*.
Sdu Uitgevers, Den Haag 2005

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/voge024cult01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

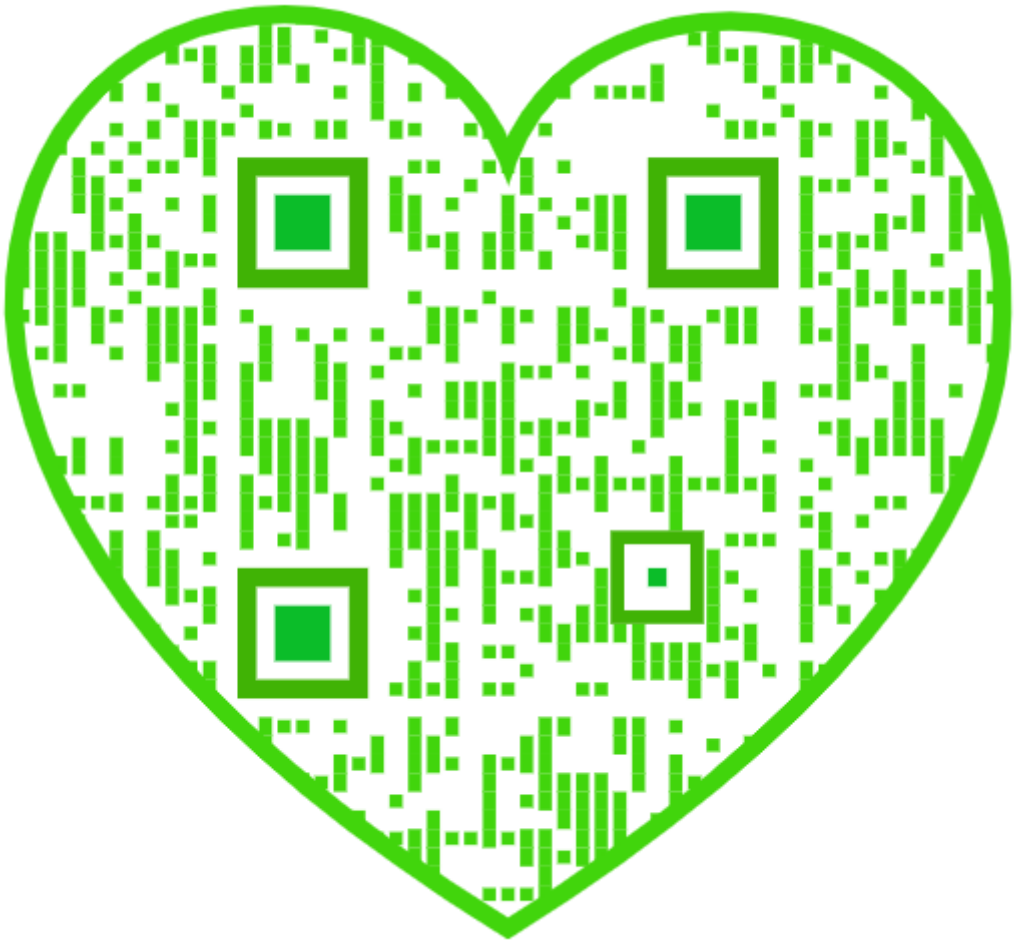

Cultuur en migratie in Nederland
Voorwoord bij de reeks

Voor u ligt het vierde deel van de boekenreeks *Cultuur en migratie in Nederland.* In de vijf delen van deze reeks wordt vanuit diverse invalshoeken bekeken hoe de Nederlandse cultuur de laatste honderd jaar is veranderd door de komst van migranten. De Nederlandse cultuur is altijd in beweging geweest, niet alleen door de invloed van migranten, maar wel mede daardoor. De veranderingen in onze cultuur leidden in de afgelopen eeuw tot hevige maatschappelijk discussies. Daarbij kwam steeds de vraag terug: wat houdt de Nederlandse cultuur precies in? Het doel van deze reeks is het aanbieden van gegevens waaruit een nieuw antwoord op die oude vraag afgeleid kan worden. Uit de vele verhalen over culturele veranderingen die deze vijf delen vertellen, rijst een onverwacht dynamisch beeld op van de Nederlandse cultuur: het beeld van een bewegelijke veelheid van culturen, die steeds nieuwe verbindingen met elkaar aangaan. In deze reeks kunt u lezen op welke manier de culturen en tradities die migranten meebrachten - of die hen vooruitsnelden doordat Nederlanders ze al van ‘elders’ hadden opgepikt - zich hebben gemengd met autochtone culturele gewoonten. Op sommige terreinen hebben culturele confrontaties niet geleid tot vermenging en wederzijdse beïnvloeding, maar juist tot afscheiding en afstoting, en tot het zich terugtrekken in subculturen. In ieder deel van deze reeks zal worden nagegaan hoe die processen van contact en vermenging zijn verlopen. Wat gingen die nieuw ontstane culturele vormen betekenen voor zowel oude als nieuwe Nederlanders?

Cultuur

Cultuur wordt in deze reeks ruim opgevat. Cultuuruitingen kunnen betrekking hebben op museale kunst, films en literatuur, nieuwsmedia, kleding, groepstalen, sport, manieren van wonen, religie, liefde en relatievorming, leefstijlen. Verder op klassieke muziek, op populaire liedjes, op dans en theater, op voedsel en op gewoonten die het bereiden van voedsel omringen. Ook lichaamstaal, de omgang met geld, de inhoud en organisatie van arbeid, transport, de functie en inrichting van huizen, winkels en woonwijken wordt in deze reeks gezien als cultuur. Het gaat ons bij al die manifestaties van cultuur niet alleen om de veranderingen zelf, die door de komst van migranten zijn teweeggebracht, maar ook om de steeds wisselende manier waarop men-

sen betekenis geven aan die veranderingen. Nieuwe elementen in een gevestigde cultuur worden op den duur als eigen ervaren en de herkomst wordt dikwijls vergeten. Ook de culturen van migranten veranderen op hun beurt door vermenging en integratie. Veel scheidslijnen tussen de cultuur van gevestigden en nieuwkomers verdwijnen op den duur vanzelf, andere blijven sluimerend aanwezig om op onverwachte momenten opnieuw aan betekenis te winnen. Als wij in deze reeks de Nederlandse cultuur beschrijven in haar diversiteit dan bedoelen we vooral diversiteit in landen van herkomst. Maar veranderingen in gedrag en gewoonten worden nooit alleen door herkomst bepaald. Jongens en meisjes, bijvoorbeeld, bewegen zich op een verschillende manier in de samenleving. We besteden daarom ook aandacht aan de rol van andere verschillen in culturele veranderingsprocessen, zoals sekseverschil (specifieke jongens- en meisjes-, c.q. mannen- en vrouwenculturen), generatieverschil, seksuele diversiteit (lesbische en homosubculturen) verschil in klasse en milieu en de religieuze diversiteit die het product was van de autochtone verzuiling.

Migratie

Geen enkele samenleving bestaat alleen uit mensen die op het eigen grondgebied zijn geboren. Er is altijd instroom van mensen van buiten. Bij het traceren van de invloed van migratie beperken we ons in deze reeks tot de twintigste eeuw. Deze eeuw staat het dichtste bij ons. Oude en nieuwe Nederlanders kunnen zich nog persoonlijk verbonden voelen met culturele veranderingen die zijzelf, hun ouders en grootouders hebben doorgemaakt. Dat geldt minder voor wat zich in vroeger eeuwen heeft afgespeeld, toen de binnenkomst van migranten voor net zulke diepgaande veranderingen zorgde. Zo kon in de zeventiende eeuw op zeker moment niet minder dan een derde van de bevolking van Amsterdam vreemdeling genoemd worden. De migratiegeschiedenis van Nederland in de afgelopen eeuwen is uitvoerig beschreven, bijvoorbeeld in het overzichtswerk van Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (1994), dat de migratiegeschiedenis van Nederland vanaf de zestiende eeuw in kaart brengt. Wij zullen dat werk niet overdoen, maar ons richten op het relatief onbetreden terrein van de *culturele* gevolgen van het migratieproces.

Hoewel er dus ook voor 1900 al eeuwen gemigreerd werd nam het aantal nieuwkomers uit het buitenland aan het begin van de twintigste eeuw gestaag toe. De pieken lagen in de Eerste Wereldoorlog, het daarop volgende Interbellum en in de laatste drie decennia. Tot omstreeks 1960 werd de migratie naar Nederland gedomineerd door Duitsers, en in mindere mate door Oost-Europeanen, Spanjaarden en Italianen. Joden hadden altijd al in Nederland

geleefd, maar in de jaren dertig kwamen nieuwe groepen joodse vluchtelingen, die samen met de gevestigde Nederlandse joden in de nazi-tijd in groten getale zijn opgepakt en in concentratiekampen vermoord. Met migranten uit China en de koloniën (Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen) maakte Nederland al in het Interbellum kennis, maar door de massale naoorlogse immigratie - als gevolg van dekolonisaties - nam hun invloed aanmerkelijk toe. Een belangrijk omslagpunt in de Nederlandse opvattingen over immigranten ligt omstreeks 1960, toen een verschuiving optrad van koloniale migratie naar de komst van 'gastarbeiders' uit het Middellandse-Zeegebied. Hun specifieke culturele kenmerken werden benadrukt, zeker toen bleek dat velen zouden blijven en er een omvangrijke volgmigratie op gang kwam. Die volgmigratie viel deels samen met de volksverhuizing uit Suriname na de onafhankelijkheid in 1975. In de jaren daarna ontstond een migratiebeweging van tienduizenden asielzoekers uit Zuid-Amerika, Afrika en Azië.

Er was niet alleen sprake van migratie *naar* Nederland, maar ook *binnen* Nederland. Zo trokken bijvoorbeeld grote groepen noorderlingen, Brabanders en Zeeuwen naar de Randstad. Net als de Drenten die in de jaren vijftig naar Eindhoven verhuisden om bij Philips te werken, kunnen zij worden gezien als economische vluchtelingen, op zoek naar een beter bestaan. Die omvangrijke interne migratie blijft echter buiten het bestek van deze reeks, hoewel het interessant zou zijn na te denken over de vraag of de migratie vanuit de nog niet zelfstandige koloniën (zoals Suriname) eigenlijk ook niet als interne migratie kan worden gezien. Ook de migraties vanuit Nederland naar Canada, Nieuw-Zeeland, Australië en Zuid-Afrika blijven buiten beschouwing. De geografische beperking van ons project ligt bij de grenzen van het huidige Nederland. We richten ons met name op immigranten die van elders naar Nederland zijn gekomen.

Wanneer we de twintigste eeuw overzien, gaat het in die Nederlandse immigratiegeschiedenis om Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog; om Hongaarse kinderen die na de Eerste Wereldoorlog in Nederlandse pleeggezinnen werden ondergebracht; om Duitse dienstbodes in de jaren twintig en dertig; om ambulante groepen die verspreid door de tijd binnentrokken en die arbitrair werden geëtiketteerd als 'zigeuners'; om veelal Duitse joden; om auteurs, lezers en uitgevers van de exilliteratuur; om rijksgenoten, dus Indische Nederlanders en Molukkers, Antillianen en Surinamers; om Joegoslaven, Polen en Italianen die kwamen werken in de Limburgse mijnstreek; om arbeiders uit het Middellandse-zeegebied, met name Turken en Marokkanen, in de jaren vijftig en later; om de vanaf de jaren zestig steeds onzichtbaarder geworden 'westerse' migranten, zoals Amerikanen, Japanners, Belgen, Engelsen en Duitsers die vanwege de toegenomen mobiliteit en internationalisering al dan niet tijdelijk in Nederland wonen en werken. En ten slotte om vluchtelingen en asielzoekers uit de hele wereld in het laatste decen-

nium, alsmede om adoptiekinderen uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Achter in dit boek vindt u een uitgebreider historisch overzicht van de immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw. Dit is het historisch decor waartegen zich de culturele transformaties afspelen die het onderwerp zijn van deze reeks.

Cultuur en migratie

Tijdens al die immigratiegolven waren de Nederlandse identiteit en cultuur voortdurend aan verandering onderhevig, mede door de ontmoeting met de migranten. De status van de nieuwkomers is daarbij even flexibel gebleken als de aard van de Nederlandse cultuur en identiteit. Wat 'Nederlands' was, werd steeds opnieuw gedefinieerd *in relatie tot* de identiteit van anderen. Daarbij werd vaak gepoogd de eigen Nederlandse identiteit ondubbelzinnig af te grenzen van die van de 'anderen'. Nederlanders waren afwisselend schoner, netter, preutser, godsdienstiger, minder luidruchtig, minder misdadig en zo verder dan 'vreemdelingen'. Met de komst van migranten met een islamitische achtergrond is een aantal van zulke categorieën in zijn tegendeel veranderd. Nu zijn het soms migrantengroepen die verondersteld worden netter, godsdienstiger en zediger te zijn dan de gemiddeld meer geseculariseerde, seksueel vrijere, alcoholdrinkende Nederlanders. Nederlandse beelden van nieuwkomers sporen vaak niet met de manier waarop deze zichzelf zien. Niet zelden komen zulke beelden voort uit de neiging om anderen te zien als spiegelbeeld, als keerzijde van wat men zelf denkt te zijn. Identiteit is relatief en bestaat altijd in relatie tot anderen met wie men zich meet. Ook het karakter van de Nederlandse cultuur lag en ligt daarom allerminst vast: die werd steeds opnieuw uitgevonden met behulp van de ander als afzetpunt. Hetzelfde proces speelde zich ook bij migranten af: ook zij herontdekten hun eigen cultuur en identiteit met Nederland als afzetpunt. Cultuur is een beweeglijk, veranderlijk product van beeldvorming en constructie. Aan beide kanten kan sprake zijn van afgrenzing en contactweigering - paradoxaal genoeg ook een vorm van cultuurverandering - maar ook van opening, menging, absorptie, transformatie. Ook die nieuwe mengvormen kunnen Nederlands genoemd worden. Het begrip Nederlandse cultuur kan dan zowel conservatief worden opgevat als een reservaat van het (vermeend) autochtone, als meer vooruitstrevend als een cultuur die voortdurend verandert, onder andere doordat die in zich opneemt wat migranten hebben ingebracht aan kunst, zienswijzen, leefvormen en stijlen. Die laatste opvatting van Nederlandse cultuur is de onze. Tegelijk bestuderen we deze voortdurende herdefiniëring van de Nederlandse cultuur. De twintigste-eeuwse debatten daarover vormen dan ook een rode draad in de reeks.

Een andere rode draad vormt het patroon van culturele assimilatie van migranten die er al een of meer generaties zijn. Zij staan hun positie als nieuweling steeds weer af aan recentere nieuwkomers - die meer opvallen - tot de volgende groep migranten ook hen weer tot oude bekenden maakt. Daarbij speelt kleur en Europese herkomst vaak een rol. Sommige groepen worden tegelijk ervaren als vertrouwd én vreemd. Dat was het geval met de Duitsers, de grootste migrantengroep tot omstreeks 1960. De immigratie uit Duitsland was van groot belang voor de groei en bloei van de Nederlandse cultuur. Zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog waren de kunst, de wetenschap en het bedrijfsleven sterk op de machtige oosterbuur georiënteerd. Parallel aan de Duitse trek naar Nederland, vonden veel Nederlanders emplooi op de Duitse arbeidsmarkt. Door de omvangrijke migratie tussen beide landen werden deze banden ook op persoonlijk niveau levend gehouden. Intussen werden Duitsers en andere Europese migranten, net als de latere Oost-Europese en niet-westerse migranten, wel degelijk als vreemd en anders behandeld, zowel cultureel als juridisch. Zij kregen hoe dan ook de juridische status van vreemdeling. Die vreemdelingenstatus van witte migranten uit omliggende landen is in de afgelopen decennia nagenoeg verdwenen en overgedragen op nieuwkomers uit streken buiten Europa. Net zoals de Amerikaanse historicus Noel Ignatiev zich afvroeg ‘How the Irish became white’ (1994), willen wij met deze reeks een antwoord geven op de vraag hoe West-Europeanen onzichtbare immigranten zijn geworden.

Een andere stuwende vraag achter deze reeks luidt: hoe gaat dat wederzijdse verbeelden van wat eigen en wat anders is in zijn werk? Bij het zoeken naar antwoorden is volop geprofiteerd van de inspirerende golf postkoloniale theorie en kritiek, die voor een groot deel afkomstig is uit het Angelsaksisch taalgebied, en uit Australië, Azië, de Amerika's en Afrika. Deze postkoloniale theorie wordt hier toegepast op de Nederlandse (en Europese) context. De geschiedenis van migratie, etnische conflicten en multicultureel samenleven ziet er in Nederland enigszins anders uit dan in de Verenigde Staten, Engeland en de landen van het voormalige Britse imperium. Op dit grondgebied waren het niet de zwarten, de Ieren en Latino's, zoals in Amerika, maar zogenaamde ‘zigeuners’ en joden, in de jaren zeventig de Surinamers en in het laatste decennium de moslims, die de volle laag kregen te verduren van de projecties van gevestigden op nieuwkomers, in hun negatieve en positieve vormen. Bepaalde processen van beeldvorming mogen dan vergelijkbaar zijn, de Nederlandse situatie wijkt op belangrijke punten ook af.

We concentreren ons in deze reeks niet zozeer op de migratiegeschiedenis als historisch feit, noch op een moeilijk traceerbare mentaliteitsgeschiedenis. We gaan ervan uit dat de wederzijdse beelden van ‘zelf’ en ‘ander’ worden gevormd in het concrete leven van alledag: in de confrontatie met anderen op

scholen, tijdens het boodschappen doen, tijdens het flirten en in de kunsten. De reeks richt zich daarom op concrete, zichtbare veranderingen in de culturele, materiële en sociale omgeving. Wat heeft zich in de kunsten, in het wonen, het samenleven en in de alledaagse cultuur afgespeeld op het Nederlandse grondgebied in de twintigste eeuw? Hoe zijn de gewoonten, de visies en de culturele tradities van migranten verknoopt met de wortels van de Nederlandse samenleving? Soms ligt de nadruk op esthetiek, verteltechnieken, op manieren waarop groepen zich profileren, of op percepties van groepen over en weer. Soms gaat het om het blootleggen van mengvormen, archivering van vergeten invloeden, reconstructie van culturele familiegeschiedenissen, of om levensverhalen van nieuw gekomen cultuurdragers. Al deze analyses en verhalen samen maken duidelijk hoezeer de Nederlandse cultuur een verre van onproblematische, maar altijd dynamische veelheid van culturen is, die op allerlei terreinen met elkaar interacteren.

Voor u ligt nu het vierde deel, dat een eeuw wonen en samenleven beschrijft van migranten en Nederlanders in de twintigste eeuw. Verschillende woonsituaties komen aan de orde, variërend van zeer intiem - migranten in het Nederlandse gezinsleven - tot gesegregeerd: kampen en vluchtoorden. In het inleidend hoofdstuk worden de vragen waarop het boek een antwoord geeft nader geïntroduceerd. Het volgende en laatste deel in de reeks behandelt de veranderingen van de alledaagse cultuur in de jaren 1950-2000.

De redactie van deze reeks is veel dank verschuldigd aan het Prins Bernhard Cultuurfonds, dat de realisering van dit project mogelijk maakte door een genereuze subsidie. Het Cultuurfonds bevordert de Nederlandse cultuur in binnen- en buitenland. Met dit initiatief heeft het fonds ertoe bijgedragen dat het begrip ‘Nederlandse cultuur’ wordt ontdaan van zijn bijbetekenissen ‘puur autochtoon’, ‘wit’ en ‘van Nederlandse bodem’. Het fonds biedt ons hier de gelegenheid te laten zien hoe Nederland ook de afgelopen eeuw het toneel is geweest waarop vele werelden bij elkaar kwamen.

De redactie:

Maaike Meijer
Rosemarie Buikema
Hester Dibbits
Isabel Hoving
Leo Lucassen
Marlou Schrover
Jaap Vogel
Wim Willems

Inleiding: Wonen en samenleven

Uiteenlopende woonervaringen

> ‘Wij woonden met 130 man in barakken, in een weiland in het Botlekgebied. (...) Als we in onze vrije tijd naar de stad wilden, moesten we over de Botlekbrug lopen, een groot park door en dan konden we in Hoogvliet de bus nemen naar Rotterdam. Ook als het sneeuwde, ijzelde, regende, moesten we zo naar de stad. Contact met Nederlanders was uitgesloten, behalve op de fabriek, tijdens schafttijden.’ (Tinnemans 1994, 119)

Net als zoveel gastarbeiders vond de Turkse werknemer Hasip Turan in de jaren zestig onderdak in een woonoord. Anders dan de naam lijkt te suggereren, lagen zulke oorden vaak ver van de bewoonde wereld. Zo'n dertig jaar eerder kwam Werner Cahn, een Duits-joodse vluchteling, naar Amsterdam. Net als veel van zijn lotgenoten probeerde hij woonruimte te vinden in de Beethovenstraat, een kamer of een etagewoning. De straat werd toen al gekscherend aangeduid als de ‘Brede Jodenstraat’, naar analogie van de Jodenbreestraat. Tramlijn 24 stond vanaf 1933 zelfs bekend als de Berlijn-express. Volgens een kleine studie die Van Kolfschooten aan de grotendeels in de jaren twintig gebouwde wijk wijdde, ademde die de sfeer van het joodse leven in Duitsland. De huizen waren nieuw en elegant, wat de overstap van de Kurfürstendamm in Berlijn naar de Amsterdamse Beethovenstraat minder schokkend maakte.[1] De nieuwkomer Cahn woonde op kamers, midden tussen andere vluchtelingen, die eigen winkels, restaurants en tearooms hadden geopend. Er werden typisch Duitse producten verkocht, wat de aanwezigheid van de joodse vluchtelingen in de Beethovenstraat markeerde.

Met de herinneringen van de Hongaarse Márta Nagy zetten we nog een stap verder terug in de tijd. Als zesjarig meisje passeerde zij in 1922 de Neder-

landse grens. Ze maakte deel uit van een grote groep Hongaarse kinderen die na de Eerste Wereldoorlog voor een korte vakantie naar Nederland afreisde. Het was de bedoeling om hier bij te komen van de doorstane ellende. Márta Nagy arriveerde in oktober in Den Haag en zou korte tijd in een pleeggezin worden ondergebracht, om daar aan te sterken. Haar verblijf werd echter keer op keer verlengd, tot haar ouders haar toch echt terugwilden. Daarop reisden de Haagse pleegouders in 1925 met haar mee naar Hongarije. Niet alleen ontstond een hechte vriendschap tussen de twee families, op een zeker moment werd ook besloten dat Márta beter in Nederland kon blijven. Wel ging ze elk jaar met haar pleegmoeder naar Hongarije.[2] Dat patroon herkennen we bij wel meer 'oorlogskinderen' die naar Nederland kwamen om te recupereren.

De jonge Márta Nagy kwam in een Nederlands gezin te wonen; Werner Cahn op kamers in de buurt van lotgenoten, en Hasip Turan in een barak midden in een weiland. Gezinnen, kamers en woonoorden. Het zijn slechts drie manieren van wonen die in dit boek aan de orde komen. Sommige woonvormen hadden direct te maken met het werk dat migranten verrichtten, andere in het geheel niet. De manier van wonen bepaalde in belangrijke mate de mogelijkheden die migranten hadden om deel te nemen aan de omringende samenleving. Hij beïnvloedde ook de culturele uitwisseling tussen gevestigden en buitenstaanders en daarmee het tempo van integratie.[3] Wat ons bij het begrip 'cultuur' brengt, dat een nadere definiëring behoeft. In dit deel van de serie Cultuur en migratie in Nederland wordt daarmee niet zozeer gedoeld op de kunstzinnige of materiële cultuur, maar op de interactie tussen migranten en Nederlanders in het dagelijks leven. Wat viel hen op, en wat namen beide partijen van elkaar over? Er zal vooral worden ingegaan op de relatie tussen de manier van wonen en de ontstane of juist geblokkeerde uitwisseling. Verder gaat de aandacht uit naar integratie in een wat ruimere zin van het woord. In hoeverre heeft de mate van ruimtelijke nabijheid geleid tot vertrouwdheid met en acceptatie van migranten en hun (eventuele) etnisch-culturele kenmerken? In hoeverre en als gevolg van welke factoren hebben bepaalde woonvormen geleid tot (etnische) groepsvorming en tot wederzijdse beeldvorming? Dat zijn de richtinggevende vragen in dit twintigste-eeuwse overzicht.

Er is opmerkelijk weinig geschreven over de relatie tussen wonen en de overdracht van culturele eigenheden. Toch maakt het nogal uit of een nieuwkomer in een pleeggezin, dus bij mensen thuis wordt opgenomen en daar een onderdompeling krijgt in de Nederlandse cultuur, of jarenlang in een afgelegen kamp op de hei moet doorbrengen. De contacten daar beperken zich in de regel immers tot de kampleiding, de melkboer en een enkele politieagent. Logischerwijs zal de integratie bij pleegkinderen of adoptiekinderen sneller verlopen. Toch lijkt de invloed op de Nederlandse cultuur in beide gevallen uiterst beperkt gebleven. De kans op uitwisseling zou vooral toe moeten

nemen als immigranten tussen Nederlanders wonen, maar dan nog hangt veel af van de omvang van de migrantengroep en hun specifieke (beroeps)kenmerken. Blijft een feit dat er zowel in de geschiedschrijving over migranten in Nederland als in meer sociologische studies weinig oog is voor de relatie tussen wonen en samenleven. Het thema komt in vele boeken en artikelen aan de orde, maar altijd als één van de vele elementen die van belang zijn om het vestigingsproces van een bepaalde groep te begrijpen. Daar komt bij dat als het wonen een ruimere plaats krijgt toebedeeld, dat meestal is om inzicht te krijgen in de mate van segregatie of gettovorming. In de bestaande literatuur domineren de problematische kanten van de huisvesting van migranten.

Angst voor Amerikaanse toestanden

In het debat over de woonsituatie van migranten is van meet af aan gerefereerd aan het uit de Verenigde Staten overgewaaide begrip ‘gettovorming’. De oversteek van miljoenen Europeanen aan het einde van de negentiende eeuw, met als bedoeling zich in de Nieuwe Wereld te vestigen of daar een tijdlang geld te verdienen, sprak sterk tot de verbeelding van tijdgenoten. Zij waren dan ook getuige van een van de meest massale volksverhuizingen uit de recente geschiedenis. Eenmaal aan wal werden veel nieuwkomers het mikpunt van spot en haat. Degenen die werden beschouwd als leden van een minderwaardig ras, zoals Italianen en joden uit Oost-Europa, kregen het zwaar te verduren.[4] De Chinezen mochten zich vanaf 1882 zelfs niet meer in de Verenigde Staten vestigen, wat werd vastgelegd in de *Chinese Exclusion Act.* Omstreeks de eeuwwisseling ontstond er onversneden morele paniek over de vermeende lage kwaliteit van de toenmalige nieuwe migranten uit Europa. Hoe zouden die Italianen en joden en andere Oost-Europeanen ooit kunnen assimileren? Was het toelaten van dit soort migranten niet vragen om problemen? In dat verband werd verwezen naar hun concentratie in bepaalde buurten en wijken. Velen van hen, en zeker niet alleen de Italianen, Russische joden, maar ook Duitsers en Ieren, waren niet bepaald kapitaalkrachtig en vestigden zich na aankomst meestal in de armste delen van een grote stad. Zo ontstonden er in New York, Chicago, Boston, Philadelphia en Milwaukee al gauw etnische wijken, aangeduid als ‘little Italy’, ‘little Germany’, ‘little Ireland’ en zo verder. Die wijken bevonden zich doorgaans in het centrum van de stad, omdat de bebouwing daar het oudst en het goedkoopst was. Het kon tientallen jaren duren voor nieuwkomers zo ver op de maatschappelijke ladder waren gestegen, dat zij in staat waren om het migrantengetto te verlaten en een huis te kopen of te huren in de buitenwijken - de *suburbs.* Omdat zij daar meer gespreid woonden, vielen ze minder op en ondervonden ze minder last van het etnische stigma. De oorspronkelijke migrantenwijken bleven ech-

ter nog lang bestaan, omdat door de continue immigratie nieuwe landgenoten de plaats innamen van degenen die de overstap naar de buitenwijken maakten. Pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw zijn de meeste ‘little Italy's’ en ‘Chinatowns’ veranderd in toeristische attracties, waar ondernemers - inspelend op het gevoel van nostalgie en romantiek over de vroege immigratie - hun etenswaren en andere etnische producten met verve uitventen. De meeste nakomelingen van de oorspronkelijke negentiende-eeuwse migranten wonen allang elders.[5]

In de eerste decennia na aankomst in het beloofde land fungeerden de etnische wijken als centrum van de migrantenwereld. Aangezien de meeste migranten door persoonlijke contacten en met behulp van netwerken naar de Verenigde Staten waren gekomen, vond er binnen die wijken een verdere verdeling naar dorp of regio plaats. Italianen uit Calabrië, Sicilië of Veneto woonden in bepaalde straten bij elkaar, en spraken hun eigen taal of dialect. Voor veel nieuwkomers fungeerde de etnische wijk als een veilige haven in een vreemde wereld. De sociale cohesie werd er bevorderd door een infrastructuur van eigen winkels, cafés, restaurants, politieke organisaties en kerken. Daarnaast boden migrantenorganisaties tal van sociale, religieuze, politieke en culturele activiteiten aan. In sommige gevallen bemoeide ook de staat in het land van herkomst zich met zijn landgenoten in den vreemde. Dan werden consuls en ambassades ingeschakeld, hoewel de beïnvloeding ook plaatsvond door het verstrekken van subsidies aan migrantenorganisaties en kerken. Dat gebeurt heden ten dage nog altijd, maar aan het einde van de negentiende eeuw dus ook. Door de hoge concentraties van immigranten in bepaalde wijken maakten veel Amerikanen zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw zorgen over de integratie van de nieuwkomers. De vertegenwoordigers van een nieuwe loot aan de wetenschappelijke stam, te weten stadssociologen, begonnen zich daarom intensief met dat vraagstuk bezig te houden. Aan de universiteit van Chicago werd een groep vooraanstaande wetenschappers geformeerd, die patronen probeerde te ontdekken in het vestigingsproces van Europese migranten.[6] Hun betrokkenheid kwam ook voort uit de virulente anti-immigranten sentimenten die er vooral na de Eerste Wereldoorlog oplaaiden. Zij stuurden hun studenten en medewerkers daarom de wijken in om gegevens over de alledaagse levenssituatie van de nieuwe migranten te verzamelen. Veel Amerikanen vonden dat de nieuwe migranten zich onvoldoende aanpasten en keken neer op de in hun ogen ongeletterde en achterlijke nieuwkomers van het Zuid- en Oost-Europese platteland. Een radicale en van boven opgelegde Amerikanisering was volgens vakbonden en populistische politici de enige remedie om het tij te keren.[7] Die opvatting bevat duidelijke parallellen met het Nederlandse publieke debat over immigranten aan het einde van de twintigste eeuw.

De sociologen van de *Chicago School* maakten zich ernstige zorgen over het eenzijdige en polariserende debat over de inburgering van de migranten uit Zuid- en Oost-Europa. Met hun empirische onderzoek wilden zij een tegenwicht bieden aan de publieke waan van de dag. Zij wezen er onder meer op dat migranten baat hadden bij een eigen etnische infrastructuur en dat het onzinnig was om van hen te eisen dat ze zich van alle kenmerken van hun oorspronkelijke cultuur zouden ontdoen. De massale immigratie in Amerikaanse steden vertoonde volgens hen een opvallend regelmatig patroon. Migranten vestigden zich meestal in het centrum, omdat daar goedkope woonruimte was te vinden. Naarmate zij het beter kregen, kwam er een buitenwaarts gerichte verhuisbeweging op gang. Over een wat langere termijn bezien zou gettovorming slechts een tussenfase zijn in het assimilatieproces, dat minimaal drie en vaak nog meer generaties omvatte. De invloed van de *Chicago School* op het denken over migranten en hun woonpatronen, zowel binnen als buiten de Verenigde Staten, is enorm geweest. In Nederland valt te denken aan de klassieker van de sociologen Bouman en Bouman uit 1952 over de binnenlandse migratie naar Rotterdam. In hun nog steeds regelmatig geciteerde populair-wetenschappelijke boek *De groei van de grote werkstad* schetsen zij een beeld van de massale trek naar de Maasstad. De vestiging van grote groepen Zeeuwen en Brabanders aan het einde van de negentiende eeuw wordt in dezelfde termen besproken als de gelijktijdige Europese migratie naar de Verenigde Staten. Er zou sprake zijn geweest van het ontstaan van vrijwel homogeen etnische wijken, waar binnenlandse migranten van het platteland samenklitten en hun dialect en andere gewoonten koesterden. Als gevolg daarvan integreerden ze maar langzaam in de grote stadssamenleving. Hoewel hun studie uit het begin van de jaren vijftig stamt en inmiddels door historici sterk is bekritiseerd,[8] lijkt de oriëntatie van huidige sociologen en sociaal-geografen niet wezenlijk veranderd. Nog steeds bestaat de neiging om in termen van getto's en segregatie te denken, meestal met een omineuze verwijzing naar ‘typisch Amerikaanse toestanden’. Wanneer het gaat om grote stadsproblemen in wijken als het Oude Noorden in Rotterdam, de Baarsjes in Amsterdam of de Schilderswijk in Den Haag, worden al snel associaties gemaakt met beruchte New Yorkse wijken als *Harlem* of *The Bronx.* Amerikaanse deskundigen, die met enige regelmaat in Nederlandse migrantenwijken worden rondgeleid, zien dat echter anders. Na een dergelijke rondgang volgt steevast de reactie: ‘Dat was aardig, maar wanneer gaan we nu naar het echte getto?’ Zulke tegenbewegingen blijken niets af te doen aan het bijna apocalyptische beeld dat velen hebben van de woonsituatie van migranten.

Door de eenzijdige aandacht in Nederland voor segregatie langs etnische lijnen, die bestuurders zorgen blijft baren, is de invloed van andere woonvormen onzichtbaar of onderbelicht gebleven. We hoeven maar te denken aan de opname van adoptiekinderen in Nederlandse gezinnen.[9] Wanneer we willen

weten hoe huisvesting de interactie tussen nieuwkomers en gevestigden beïnvloedt, is een focus op stedelijke woonwijken - al dan niet uitgegroeid tot getto's - te beperkt. Migranten die verspreid wonen of woonden, in een opvangkamp verbleven of bij Nederlanders inwoonden, dienen eveneens in zo'n beschouwing te worden betrokken.

Etniciteit, vrouwen en kinderen

Het idee dat migranten het liefst dicht bij elkaar wonen, is wijdverbreid. Daar kunnen ze immers hun eigen taal blijven spreken, hun eigen producten kopen en in de onmiddellijke nabijheid naar een kerk of moskee gaan. De segregatie zou in belangrijke mate een eigen keuze zijn en tekenend voor de onwil om te integreren. Dit beeld wordt versterkt door de sterke focus van wetenschappers, politici en media op de sociale problemen en de (vermeend) afwijkende normen en waarden van migranten. Het algemene gevoelen is toch dat migranten etnisch en cultureel anders zijn. De wortels van dit gedachtegoed reiken tot diep in de negentiende eeuw. Door de opkomst van de nationale staat leerde de regionaal gespreide Nederlandse bevolking allengs om zich in de eerste plaats verbonden te voelen met andere staatsburgers. Op school werd aan kinderen onderwezen dat die verbondenheid was geworteld in een gemeenschappelijke herkomst, geschiedenis, waarden en normen. Iedere nationale identiteit zou wezenlijk afwijken van die van andere volkeren. In de daaraan voorafgaande eeuwen werd de onderlinge solidariteit vooral gesmeed door lokale banden, sociaal milieu en religie. Die opvattingen kregen nu serieuze concurrentie van de nationalistische ideologie, die steeds meer opgeld deed. De grenzen tussen wij Nederlanders en zij - buitenlanders, vreemdelingen, joden of moslims - werden steeds meer in etnisch-nationale termen gedefinieerd. Door die nationaal gerichte optiek wordt in veel studies over immigranten een bepaalde nationale of etnische groep in het middelpunt geplaatst. Zo zijn er boekenplanken vol geschreven over etnische groepen in de meest uiteenlopende steden. In zulke gemeenschapsstudies, met titels als ‘De Duitsers in New York’, ‘De Italianen in Chicago’ of ‘De Ieren in Boston’, gaat de aandacht vooral uit naar zichtbare manifestaties van immigranten. Bijvoorbeeld de rol en functie van migrantenverenigingen, vormen van onderlinge steun, eigen kranten. Maar ook en zeker niet in de laatste plaats, de wijken waar zij wonen. Met de daarbij behorende etnische infrastructuur, dus de koffiehuizen, winkels, cafés en kerken. Het gevolg van deze interesse in aspecten van groepsvorming is dat in veel onderzoek de nadruk ligt op de relatie tussen getto's, etniciteit en cultuur.

Als het om de rol van sekse gaat, valt eveneens een beperktheid in oriëntatie waar te nemen. In veel beschouwingen is de typische migrant een man.[10]

Voorzover vrouwen en kinderen zich verplaatsen, doen zij dat in het kielzog van echtgenoten, vaders, broers en ooms. Er is veel minder oog voor de dynamiek van zelfstandig migrerende vrouwen en kinderen, en evenmin voor het feit dat hun integratie - en daarmee het patroon van culturele uitwisseling - vaak anders verloopt. We moeten dan bijvoorbeeld denken aan de verschillend verlopende inburgering van Nederlandse mannen en vrouwen in de negentiende-eeuwse Verenigde Staten. Doordat de vrouwen veel meer thuis bleven, kwamen zij minder in contact met de Amerikaanse samenleving en hielden zij sterker vast aan cultuurpatronen uit het land van herkomst, zoals eetgewoonten en de Nederlandse taal.[11] Dit laat onverlet dat mannen procentueel gezien meestal als eersten migreren.[12] De recente geschiedenis van de immigratie in Nederland kent echter ook genoeg gevallen van zelfstandig reizende vrouwen. In de jaren twintig en dertig kwamen er tienduizenden Duitse dienstbodes naar Nederland om hier in de huishouding te werken. Het waren er zelfs zoveel, dat zij destijds veruit in de meerderheid waren binnen het toch niet geringe contingent Duitse migranten. Het duurde evenwel tot 1995 voordat Barbara Henkes de beroepscategorie aan de historische vergetelheid ontrukte met haar veelgeprezen boek *Heimat in Holland.* Iets dergelijks geldt voor de honderden jonge Surinaamse verpleegsters die in de jaren vijftig en zestig door Nederlandse ziekenhuizen werden gerekruteerd en deels op eigen initiatief naar Nederland kwamen. Pas met de studie *Zusters uit Suriname* van Annemarie Cottaar uit 2003 en de daaruit voortvloeiende tentoonstellingen in Nederland en Suriname werd het eenzijdige beeld over de naoorlogse migratie uit Suriname gecorrigeerd. Tot dan toe was de aandacht vooral uitgegaan naar de inbreng van Surinaamse (jonge) mannen.

Zo mogelijk nog minder weten we over kinderen die zonder hun ouders naar een ander land reisden om daar tijdelijk of voorgoed te verblijven. De laatste tijd zijn minderjarige asielzoekers die als puber naar Nederland en andere West-Europese landen komen regelmatig in het nieuws. Zelden wordt een parallel getrokken met soortgelijke migranten in het verleden. In de literatuur duiken alleen sporadisch joodse kinderen op die in de jaren dertig door hun ouders vooruit werden gestuurd en bij familie of in speciale weeshuizen terechtkwamen. Tijdens het interbellum opende een dergelijke instelling zijn deuren in Leiden. Het joodse weeshuis in de Burgemeestersbuurt fungeerde toen als tijdelijke opvang voor gevluchte kinderen. Op 17 maart 1943 zou de Duitse bezetter echter alle bewoners van het huis in één keer naar de vernietigingskampen sturen.[13] Zonder oorlog en zonder de verschrikkingen die daarmee gepaard gingen, zou dit intermezzo waarschijnlijk niet eens zijn geboekstaafd. Dat geldt ook voor de meeste andere kindermigraties, die vaak veel omvangrijker waren. Om de invloed van huisvesting op de acculturatie te kunnen doorgronden, is daarom ook de geschiedenis van inwonend dienstpersoneel en die van kinderen van het grootste belang. Er is alle reden om te

veronderstellen dat dit proces anders verliep dan bij migranten die zich met hun gezin in een Nederlandse wijk vestigden, al dan niet in gezelschap van landgenoten.

Gelukzoekers en andere migranten

In 2005 werkten in Nederland zo'n 45.000 legale arbeiders uit Polen. Het totale aantal werknemers uit dat land, dus met inbegrip van de illegalen, wordt op minstens het dubbele geschat. Zij werken niet alleen in de land- en tuinbouw, maar in alle sectoren waar een tekort aan (gemotiveerd) personeel bestaat. Verreweg de meesten zijn niet van plan zich in Nederland te vestigen en wonen in caravans, vakantiehuisjes, bij boeren of tuinders op het erf en soms, zoals in Tilburg, in kloosters. De tijdelijke migranten maken lange dagen en na een aantal maanden hard werken vertrekken ze voor een paar weken naar hun geboorteland, waar de werkloosheid hoog is en de lonen laag zijn. Daarna komen ze weer met bussen naar Nederland. Terwijl meer dan een eeuw geleden Duitse ondernemers uit het Ruhrgebied mijnwerkers in Silezië wierven, zijn daar nu Nederlandse uitzendbureaus neergestreken. Alleen al in de stad Opole zijn momenteel 65 Nederlandse arbeidsbemiddelaars actief.[14] Dit fenomeen van de tijdelijke of seizoensgebonden buitenlandse arbeid is niet van vandaag of gisteren. In zijn dissertatie uit 1984 heeft Jan Lucassen overtuigend laten zien dat al sinds de zeventiende eeuw tienduizenden hannekemaaiers uit Westfalen naar de kusten van Noordzee trokken, om daar de oogst binnen te halen, turf te steken en dijken aan te leggen.[15] Daarnaast was de toenmalige Republiek vanwege de hoge lonen en ruime arbeidsmarkt zeer in trek bij jonge mannen en vrouwen uit Duitsland en Scandinavië. Zij kwamen hier voor korte of langere tijd als dienstbodes en knechts werken.[16] Ook de 'gastarbeiders' die in de jaren vijftig en zestig naar Nederland en andere West-Europese landen kwamen, stond een tijdelijk verblijf voor ogen.

Hoewel (tijdelijke) arbeidsmigranten cruciaal waren en zijn voor de Nederlandse arbeidsmarkt, nemen zij een bescheiden plaats in de geschiedschrijving in en daarmee in ons collectieve geheugen. Velen beschouwen Poolse aspergestekers, Filippijnse au-pairs of Oekraïense bollenpellers niet als echte migranten. Ze zijn immers niet van plan te blijven en morgen kunnen ze al weer weg zijn. Zowel in historische studies als in de beleving van tijdgenoten draait het altijd om degenen die zich definitief hebben gevestigd. Er is, en dat hoeft geen verbazing te wekken, vooral veel aandacht voor wie als een bedreiging of om wat voor reden ook als een probleem worden beschouwd. Daarmee wordt een wezenlijk aspect van migratie over het hoofd gezien, want ook het tijdelijke verblijf van buitenlanders heeft in veel gevallen tot vormen van culturele uitwisseling geleid. Soms blijven de contacten beperkt tot bij-

voorbeeld Nederlanders die nieuwkomers in hun huis opnemen, of tot werkgevers en leidinggevenden. Maar tijdelijke migranten manifesteren zich wel degelijk ook in de publieke ruimte en in het uitgaansleven. Dat laatste gold zowel voor de Duitse dienstbodes in het interbellum als voor de huidige Polen. Over de laatsten verklaarde een projectleider van een in Polen gespecialiseerd uitzendbureau niet zo lang geleden, dat Polen die in Brabant zijn geplaatst op het werk regelmatig vriendschappen sluiten met Brabantse collega's. Ze gaan mee naar voetbalwedstrijden van PSV en laten zich flink gelden op personeelsfeesten.[17]

De tijdelijke migranten zijn ook om een andere reden interessant. Een deel van hen is namelijk uiteindelijk in Nederland gebleven, omdat ze hier een geliefde vonden of anderszins aan het land verknocht raakten. Zo zijn er talloze Duitse dienstbodes in de jaren twintig en dertig met een Nederlandse man getrouwd. Ook bleven duizenden pleegkinderen die na de Eerste Wereldoorlog uit Hongarije, Oostenrijk en Duitsland kwamen aansterken in een pleeggezin, voorgoed in Nederland. Deze vorm van migratie, die centraal staat in het hoofdstuk ‘In het hart van het gezin’, mag vaak tot snelle integratie hebben geleid, er was zeker geen sprake van eenrichtingsverkeer. Juist de gastgezinnen waarin deze kinderen terechtkwamen en de Nederlandse partners met wie vrouwen huwden, ondergingen allerlei culturele invloeden. In het geval van Duitse dienstbodes kon dat gaan om de kennismaking met nieuwe gerechten en uiteenlopende aspecten van de Duitse cultuur. Bij de Hongaarse pleegkinderen leidde het bij veel Nederlanders tot een blijvende fascinatie voor Hongarije en de Hongaarse cultuur, alsook tot sociaal-emotionele banden.

In discussies over het vreemdelingenbeleid wordt al jaren een onderscheid gemaakt tussen arbeidsmigranten en politieke vluchtelingen. De gangbare mening is dat hun motieven om het land te verlaten hemelsbreed verschillen. Sinds het midden van de jaren tachtig wordt binnen de groep asielzoekers bovendien een onderscheid gemaakt tussen ‘echte vluchtelingen’ en ‘gelukzoekers’. De laatsten zouden zich voordoen als vluchtelingen, maar in werkelijkheid verkapte arbeidsmigranten zijn. Zij verplaatsen zich ‘alleen maar’ om het in het Westen economisch beter te krijgen. Hoe dat ook zij, in de beeldvorming over migratie wordt aan vluchtelingen altijd een aparte plaats toebedeeld. Dat zij gedwongen waren om huis en haard te verlaten, maakt hen in de ogen van velen volstrekt anders dan de doorsnee migrant. Deze kloof wordt nog eens benadrukt door de grootschalige woonvorm waar velen van hen bij aankomst op zijn aangewezen, namelijk opvangkampen en asielzoekerscentra. Eigenlijk beschouwen velen vluchtelingen niet eens als migranten en ook sommige wetenschappers hebben de neiging om hen als *hors categorie* te behandelen. Een van de gevolgen van deze uitzonderingspositie is dat het stempel dat (grote) groepen tijdelijke vluchtelingen op de ontvangende

samenleving drukken, volstrekt wordt genegeerd. Er is al helemaal geen oog voor de interactie tussen deze nieuwkomers en Nederlanders die zich om wat voor reden ook hun lot aantrekken. Zo kwam de in 1980 in Bosnië geboren Ernad Čilašević op dertienjarige leeftijd met zijn familie in een Nederlands opvangcentrum voor vluchtelingen terecht. Het gebouw lag in de Oisterwijkse bossen, waar hij zich in eerste instantie totaal ontheemd voelde. Het centrum zat vol met mensen uit alle delen van de wereld, lag afgelegen en dat de vreemdelingenpolitie foto's en vingerafdrukken nam, wekte bepaald geen vertrouwen. Typisch de eerste indrukken van de desolate sfeer van isolatie en afzondering die doorgaans met asielzoekerscentra worden geassocieerd. In het gezin Čilašević sloeg de stemming echter al gauw om. De medewerkers bleken vriendelijk en behulpzaam, en Ernad ging gewoon naar school. Tien jaar later weet hij zich nog altijd de eerste Nederlandse woorden die hij leerde te herinneren, alsook de Nederlandse televisieprogramma's uit die tijd, zoals het Rad van Fortuin.[18] Ook Nederlanders die zich, al dan niet professioneel, het lot van vluchtelingen hebben aangetrokken, zijn vaak diep onder de indruk van hun ontmoeting met asielzoekers.

Bij kampen kan zich soms een opmerkelijke fysieke continuïteit openbaren. Dat zien we terug in de geschiedenis van kamp Westerbork, dat werd gesticht en betaald door joodse vluchtelingen. Tijdens de oorlog veranderde het in een voorportaal van de hel en in 1951 ging het dienstdoen als opvangkamp voor Molukkers. De naam werd toen wel veranderd in kamp Schattenberg, waarmee het een *lieue de mémoire* is geworden, zij het met meerdere verschijningsvormen. Een minder dramatisch voorbeeld vormen de mijnwerkerskolonies in Limburg, speciale wijken waar opeenvolgende groepen migranten onderdak hebben gevonden.[19] Wanneer de tijdelijkheid overging in een permanent verblijf, zoals bij Molukkers, beïnvloedde de huisvesting in kampen en woonoorden het vestigingsproces diepgaand. Daar kwam bij dat zij zelf tot op grote hoogte de dienst uitmaakten in de kampen, wat niet zonder gevolgen bleef voor hun integratie. Die ontwikkeling blijkt, zoals we zullen zien, frappante overeenkomsten te vertonen met de naoorlogse groepsvorming van woonwagenbewoners. We kunnen dus niet om de kampen en woonoorden heen, wanneer we willen begrijpen waarom de ene groep veel geleidelijker en sneller integreert dan de andere. Ook voor ons inzicht in de cultuuroverdracht tussen gevestigden en buitenstaanders zijn de contacten tussen vluchtelingen en de hen omringende bevolking van belang.

Afstand en nabijheid: zes perspectieven

In dit boek is voor een ruime invalshoek gekozen, waarbij de (uiteenlopende) vormen van huisvesting als rode draad fungeren. De hoofdstukken zijn geor-

dend aan de hand van een glijdende schaal van weinig tot veel sociaal-ruimtelijke afstand. Het *eerste perspectief* voert ons naar *het hart van het gezin.* Een van de meest fascinerende, maar tevens minst bestudeerde vormen van migratie is die van buitenlandse vakantiekinderen die door de twintigste eeuw heen in een Nederlands gezin zijn opgenomen. De meeste van hen mogen zijn teruggekeerd naar hun ouders, toch is een niet onaanzienlijk aantal - hoofdzakelijk meisjes - permanent gebleven en deel gaan uitmaken van de Nederlandse bevolking. Met name de studie van Annette van Rijn over de opvang van Hongaarse kinderen gedurende het interbellum laat zien hoe wijdverbreid deze specifieke vorm van opvang was. Maar ook wat voor belangrijke rol de vraag naar pleegkinderen, in feite adoptiekinderen, in Nederland altijd heeft gespeeld.[20] Vanaf de jaren zeventig is dit type immigratie een structureel element geworden in de Nederlandse samenleving,[21] waardoor een deel van de bevolking diepgaand in aanraking komt met andere samenlevingen en culturen. Anders dan bij de overige woonvormen is er bij vakantie- of pleegkinderen geen (duidelijke) relatie met het verrichten van arbeid. Het belangrijkste motief van de vaak kinderloze ouders blijkt te zijn dat zij graag een kind in huis hebben en liefst houden. Een kleine minderheid heeft de gelegenheid te baat genomen om zich langs die weg te verzekeren van een goedkope hulp in de huishouding of het familiebedrijf. Door de wijze van opvang, namelijk verspreid over Nederlandse huishoudens, kan er bij de kinderen nauwelijks etnische groepsvorming plaatsvinden. Pas als zij volwassen zijn, komt vaak de wens op om meer aan de weet te komen over hun biologische ouders en hun culturele achtergrond.

Binnen het *tweede perspectief* draait het om *inwonend dienstpersoneel.* Met de massale komst na de Eerste Wereldoorlog van ongeveer 175.000 dienstbodes uit Duitsland en Oostenrijk, is menig Nederlands gezin in contact gekomen met buitenlands dienstpersoneel. Doordat zij inwoonden, kwam men op vertrouwelijke voet met elkaar te staan. De nieuwkomers leerden de Nederlandse cultuur van nabij kennen en omgekeerd brachten zij de gezinsleden in aanraking met aspecten van niet-Nederlandse culturen, waarden en normen. De ervaringen van dit vooroorlogse fenomeen zien we weerspiegeld in de plaats en betekenis van au-pairs en nannies in de tweede helft van de twintigste eeuw. De arbeid die inwonend personeel verricht, zowel vroeger als nu, is immers onlosmakelijk verbonden met hun huisvesting. Dat migranten inwonen bij hun werkgever hoeft overigens niet te betekenen dat zij weinig contact hebben met landgenoten. In het interbellum trokken zowel Duitse als Nederlandse instanties zich het lot van de dienstbodes aan en in diverse steden werden zowel katholieke als protestantse *Mädchenvereine* opgericht. De verenigingen waren bedoeld om het isolement van de jonge vrouwen op te heffen en dienden tevens als sociaal netwerk. Dat gold ook voor Nederlandse organisaties als de katholieke Haarlemse St. Martha Vereeniging, die zich evenzeer met

de begeleiding van dienstbodes bemoeide. Intussen vond menig buitenlandse arbeidskracht zo'n beschutte omgeving te braaf en zocht men liever vertier in het stedelijke uitgaansleven. Daar ontmoetten zij zowel landgenoten als Nederlanders.

In het *derde perspectief* staat het *wonen op kamers en in logementen* centraal. Mede door de schaarste aan woonruimte was het tot de jaren zestig heel gebruikelijk dat migranten bij mensen in huis een kamer of verdieping huurden, dan wel in een pension onderdak vonden. Zulke vormen van huisvesting waren vooral zo wijdverbreid, omdat de meeste migranten naar Nederland kwamen om hier tijdelijk te werken. We moeten dan denken aan monteurs, muzikanten, handelsreizigers, maar ook aan wetenschappers die onderzoek verrichtten aan een Nederlandse universiteit. Verder aan vluchtelingen die in huis werden genomen door particulieren. Het was voor veel migranten simpelweg te moeilijk of te duur om een eigen huis of appartement te vinden. Hoewel de afstand tot de Nederlandse samenleving bij deze woonvormen groter was dan in het geval van pleegkinderen of dienstbodes, kon de frequentie en intensiteit van het contact aanzienlijk zijn. In hoofdstuk drie gaan we dieper op de verschillende vormen van inwoning in, met speciale aandacht voor de interactie met Nederlandse huisgenoten. Hebben de contacten tussen verhuurders en buitenlandse huurders tot spanningen en conflicten geleid, dan wel tot vriendschappen en huwelijken? Om die vraag te kunnen beantwoorden, zal worden gelet op eetcultuur, wederzijdse omgangsvormen, en opvattingen over hygiëne en de omgang met de andere sekse.

Bij het *vierde perspectief* gaat het om *zelfstandige woonruimte zonder concentratie of segregatie.* Voorzover migranten zelfstandig waren gehuisvest, woonden zij tot de jaren zeventig overwegend gespreid. Daardoor vielen zij niet erg op en trok hun huisvesting zelden de aandacht. Het is derhalve niet mogelijk om in het bestek van dit boek een verantwoord overzicht te bieden. Er moest geselecteerd worden, en de keuze - in hoofdstuk vier - is gevallen op de vestiging van zelfstandige ondernemers, met name in de eerste helft van de twintigste eeuw. Inmiddels is voldoende bekend over Italiaanse ijsverkopers, beeldenmakers en terrazzowerkers alsook over Chinese restaurateurs, om hun sociale interactie met de Nederlandse samenleving te kunnen reconstrueren. In de meeste gevallen huurden of kochten zij een zelfstandige woonruime, vaak een huis, te midden van de Nederlandse bevolking. Dat zij verspreid woonden, hing samen met de gerichtheid van deze migrantenondernemers op de Nederlandse markt. Bij de verkoop van hun producten werd het exotische soms benadrukt, zoals bij Italiaans ijs, pizza's en Chinese schotels, maar Duitse confectiebedrijven kozen bijvoorbeeld niet voor die strategie.[22] Wat zij gemeen hadden, is dat ze zich niet op de eigen etnische groep richtten, maar op het Nederlandse publiek in het algemeen. Dat werkte een ruimtelijke spreiding in de hand. Een interessant subthema bij deze categorie is het inwo-

nend personeel, dat in veel gevallen in het herkomstland werd gerekruteerd. Zij waren vaak afkomstig uit hetzelfde land, dezelfde streek of zelfs dorp als de werkgever en kostbaas. Veel huishoudens van migrantenondernemers vormden dan ook een soort etnische enclaves. Het in huis en in dienst nemen van landgenoten bestendigde de band met het gebied van herkomst en revitaliseerde als het ware de groepsvorming op etnische basis.

In het *vijfde perspectief* ligt de focus op de *concentratiewijken van migranten*, dat wil zeggen de zelfstandige woonruimte van groepen immigranten in bepaalde delen van de stad. Vroege en kleinschalige voorbeelden zijn de Chinezenbuurten Katendrecht in Rotterdam en de Binnen Bantammerstraat in Amsterdam, alsmede de voorkeur van Indische migranten en repatrianten voor steden als Arnhem en Den Haag. Ook kunnen we denken aan de concentraties van Oost-Europese joden uit Galicië in Scheveningen aan het begin van de twintigste eeuw,[23] en aan Duits-joodse vluchtelingen in en rondom de Amsterdamse Beethovenstraat in de jaren dertig.[24] Een variant hierop is de bedrijfsgebonden huisvesting, zoals de vooroorlogse woonoorden en de Limburgse kolonies voor buitenlandse mijnwerkers uit Duitsland, Polen en Italië. Aan het einde van de jaren vijftig werden Zuid-Europeanen, en later Turken en Marokkanen, in verschillende delen van het land in woonoorden gehuisvest. Toen duidelijk werd dat de gastarbeiders niet teruggingen en zij hun gezin lieten overkomen, ontstonden concentraties in bepaalde wijken van de grote steden. Die ontwikkeling viel samen met de massale immigratie van Creoolse en Hindostaanse Surinamers die vanaf het einde van de jaren zestig in groten getale naar Nederland kwamen en zich met name in de Amsterdamse Bijlmer en in een aantal Haagse buurten vestigden. In die tijd ontstond het fenomeen van de buitenlanderswijken. Zulke stadsdelen kennen vaak een veel grotere etnische diversiteit dan Amerikaanse binnensteden en hebben zich zeker niet tot exclusieve getto's ontwikkeld. Het is wel waar, dat het aandeel van immigranten in wijken als het Oude Noorden (Rotterdam), Kanaleneiland (Utrecht), de Bijlmer, de Schilderswijk, De Baarsjes en de Indische Buurt (Amsterdam) vanaf de jaren zeventig spectaculair is gestegen.

Een van de thema's in hoofdstuk vijf is ook in hoeverre de openbare ruimte, dus straten en pleinen, en de middenstand - cafés, koffiehuizen en winkels - in deze wijken veranderden door de aanwezigheid van migranten. Daarnaast wordt de vraag gesteld hoe deze vorm van bewoning zoiets als ‘etniciteit’ zichtbaarder heeft gemaakt. Verder willen we weten in hoeverre de ruimtelijke concentratie van grotere groepen immigranten het beeld en zelfbeeld van zowel gevestigden als buitenstaanders heeft veranderd. Niet alleen het verschil in bejegening, maar ook in zelfperceptie van bijvoorbeeld de eerste gastarbeiders. Velen van hen hebben positieve herinneringen aan de vroegste periode in Nederland, terwijl zo'n vijftien jaar later, toen hun gezinnen overkwamen, de sfeer aanzienlijk bleek te zijn verslechterd. Veel wijkbe-

woners konden maar moeilijk wennen aan het idee dat de gasten zich permanent in hun onmiddellijke nabijheid hadden gevestigd. Bovendien viel die verandering samen met een verslechtering van de economische situatie, waardoor veel voormalige gastarbeiders zonder werk kwamen te zitten. In de jaren tachtig kwamen daar nog eens twee problemen bij. Een deel van de Marokkaanse jongens zorgde voor veel overlast op straat, en een deel van de eerste generatie Turken en Marokkanen beleed openlijker dan daarvoor hun godsdienst. Met name in de jaren negentig begonnen veel Nederlanders de grotere zichtbaarheid van de islam als een bedreiging te ervaren. Dat gevoel nam in intensiteit toe door de aanslagen in de Verenigde Staten in september 2001 en de moord op Theo van Gogh in het najaar van 2004. De gezinshereniging en de veranderende houding tegenover met name islamitische migranten bleven niet zonder gevolgen voor de wijze van groepsvorming en organisatie. Er werden tal van moskeeën gesticht en ook het aantal migrantenverenigingen nam toe.[25] Bovendien begon de persoonlijke leefwereld van groepen als Turken en Marokkanen zich door hun ruimtelijke concentratie uit te strekken over de openbare ruimte.

Het *zesde perspectief* ten slotte voert naar het isolement van het *wonen in een kamp.* In de twintigste eeuw zijn er vele vluchtelingenkampen op Nederlandse bodem verrezen. Te beginnen met de Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog, vervolgens de kampen voor joodse vluchtelingen in de jaren dertig, dan de woonoorden voor Molukkers in de jaren vijftig en zestig, en tot slot de asielzoekerscentra aan het einde van de twintigste eeuw. De relatie met arbeid is hier meestal afwezig. Het verblijf in de kampen werd door de betrokkenen zelf en ook door de Nederlandse overheid als tijdelijk gezien, dus achtte men het onwenselijk om de vluchtelingen - in afwachting van hun terugkeer - toegang te verlenen tot de Nederlandse arbeidsmarkt. Dit strikte regime werd meestal na enige tijd verlicht, zeker wanneer het verblijf van een bepaalde groep langer duurde dan verwacht, maar het contact met omwonenden bleef bijna per definitie beperkt. In hoofdstuk zes draait het om de vraag of, en zo ja, in welke mate er in het geval van kampen sprake was van een *total institution.* Werden er inderdaad nauwelijks contacten onderhouden met de buitenwereld en waren alle voorzieningen in het kamp samengebald? Maar ook, in hoeverre heeft deze woonvorm de beeldvorming over immigratie in het algemeen beïnvloed? Een interessante variant op de opvangkampen voor (tijdelijke) nieuwkomers zijn de vanaf 1918 door de overheid in het leven geroepen kampen voor woonwagenbewoners. Ook die zijn in de loop van de jaren steeds meer geconcentreerd en in de jaren zestig en zeventig tot geïsoleerde getto's uitgegroeid. Hier heeft overheidsbeleid dat primair was gericht op verbetering van een specifieke woonvorm geleid tot een neerwaartse spiraal van negatieve beeldvorming, sociaal isolement en groepsvorming bij

Nederlanders die zich een eeuw daarvoor nog nauwelijks met elkaar verbonden voelden, laat staan als anders beschouwden.

De keuze voor *alle woonvormen van migranten* als *rode draad in dit boek* dwong tot enige bescheidenheid. Het was niet mogelijk om nieuw empirisch onderzoek te verrichten; wij hebben ons moeten verlaten op de bestaande literatuur. De afgelopen decennia zijn talloze historische en sociaal-wetenschappelijke studies verschenen over uiteenlopende groepen migranten. De daarin opgeslagen informatie over de ruimtelijke dimensie van de integratie van immigranten in Nederland is tamelijk versnipperd. In dit vierde deel van de reeks *Cultuur en migratie in Nederland* is gepoogd die kennis op een systematische wijze bijeen te brengen. De leidende vragen daarbij zijn: welke invloed heeft de ruimtelijke afstand tussen buitenstaanders en gevestigden gehad op hun onderlinge sociale interactie? Is het inderdaad zo dat interactie afneemt naarmate de ruimtelijke afstand tussen bevolkingsgroepen toeneemt, zoals in veel klassieke migratiestudies - al dan niet geïnspireerd door de *Chicago School* - wordt verondersteld? Of is de woonvorm van secundair belang en zijn de kenmerken van een groep nieuwkomers doorslaggevend? In dit boek wordt een poging gedaan op zulke vragen een beredeneerd antwoord te vinden.

Eindnoten:

1 Van Kolfschooten (1997) 38-39.
2 Cottaar (1998) 179.
3 Zie hiervoor de recent opnieuw uitgebrachte studie: Elias en Scotson (2005).
4 Foner (2000); Guglielmo (2003).
5 Dit geldt overigens meer voor Italiaanse, Ierse, Duitse en joodse wijken dan voor Chinese, aangezien daar sprake is van een voortgaande immigratie, veelal van illegalen die voor lage lonen in restaurants, maar ook in de confectie werken.
6 Kazal (1995).
7 Zeidel (2004).
8 Bruggeman en Van de Laar (1998); Van der Harst (2006).
9 De effecten van adoptie uit het buitenland komen wel aan bod in de sociaal-pedagogische literatuur. Zie bijvoorbeeld Hoksbergen en Walenkamp (1991).
10 Lucassen (2001).
11 Sinke (2002) 225.
12 Chotkowski (2000).
13 Van der Harst en Lucassen (1998) 62.
14 *De Volkskrant* 21 april 2005, p. 15.
15 Lucassen (1984).
16 Kuijpers (2005).
17 *De Volkskrant* 21 april 2005, p. 15.
18 Čilašević (2002) 120-122.
19 Versteegh (1994) 272.
20 Van Rijn (1998-1) en (1998-2).
21 In 2003 kwamen bijna 1200 en in 2004 zo'n 1300 adoptiekinderen uit het buitenland naar Nederland. In de laatste jaren komen er steeds meer kinderen uit China, zie: www.adoptie.nl.
22 Schrover (2002).
23 Cottaar (1998) 166-168.
24 Kolfschooten (1997).
25 Vermeulen (2005).

1. In het hart van het gezin

Een web van onverwachte contacten

Het bericht over een Barendrechts echtpaar dat zelf in actie was gekomen, ging enigszins ten onder in de enorme informatiestroom over de tsunamiramp van Tweede Kerstdag 2004. Het echtpaar stond in direct contact met het rampgebied, omdat het kinderen uit Sri Lanka had geadopteerd. Uit persoonlijke bewogenheid over de gebeurtenissen waren ze begonnen met het inzamelen van goederen voor de hulpbehoevenden uit het dorp waar hun adoptiekinderen vandaan kwamen. Eveneens als gevolg van de ramp besloten meer Sri-Lankaanse adoptiekinderen dan gebruikelijk op zoek te gaan naar hun tot dan toe onbekende biologische ouders. De Vereniging van Geadopteerden uit Sri Lanka constateerde in januari 2005 een opmerkelijke toename in het aantal verzoeken om hulp bij zoekacties. Blijkbaar doet migratie onverwachte relaties ontstaan tussen allerlei delen van de wereld. Zo vormt het grote aantal adoptiekinderen uit Aziatische landen al sinds 1970 een continue, maar voor de buitenwereld nauwelijks zichtbare migratiestroom. Hun aanwezigheid voegt niet alleen een emotionele dimensie toe aan veel Nederlandse gezinnen, maar stimuleert tevens de betrokkenheid bij de landen waar de kinderen geboren zijn.[1]

Behalve adoptiekinderen zijn er nog andere kinderen zonder hun ouders uit het buitenland gekomen die werden opgevangen in een Nederlands gezin. Een deel van hen keerde na een korte of wat langere periode terug naar de eigen ouders, waar ook ter wereld. Anderen bleven definitief, werden Nederlander en genoten een Nederlandse opvoeding. Om beide vormen van migratie tot zijn recht te laten komen, zal de schijnwerper worden gericht op twee verschillende groepen jonge tot zeer jonge migranten. Eerst op de adoptiekinderen, daarna op de talrijke kinderen die tijdens het interbellum uit Honga-

rije, Oostenrijk en Duitsland naar Nederland zijn gekomen. Er heerste grote armoede, zelfs hongersnood in deze landen, die als verliezers uit de Eerste Wereldoorlog waren gekomen. Nederlandse gezinnen werden benaderd voor de eerste, tijdelijke opvang van aangetaste kinderen. Op de keper beschouwd een soort vakantie, bedoeld om aan te sterken en daarna met hernieuwde krachten terug te keren naar het vaderland. Vandaar dat de tijdelijke nieuwkomers bekendstonden als vakantiekinderen. Niettemin is ongeveer eenderde van hen in Nederland gebleven. Na 1970 gingen Nederlandse gezinnen er steeds vaker toe over om kinderen uit het buitenland te adopteren omdat het aanbod van Nederlandse adoptiekinderen drastisch was geslonken. Die kinderen kwamen meestal uit Aziatische landen, maar hun overkomst naar Nederland was, in tegenstelling tot de vakantiekinderen, van meet af aan gericht op een permanent verblijf.

Beide categorieën kinderen hadden bij aankomst nog geen of een uiterst zwak ontwikkelde eigen etnische identiteit. Wat de Nederlandse gezinnen betreft, was hun komst uitermate gewenst. De pleegouders van de vakantiekinderen en zeker de adoptiefouders hadden zich vrijwillig aangemeld. De buitenlandse kinderen konden dus rekenen op een begripvolle, zo niet liefderijke opvang. Ze kwamen meestal terecht in een vrijwel uitsluitend Nederlandse omgeving, en omgang met landgenootjes was eerder uitzondering dan regel. In een hoog tempo maakten ze zich de Nederlandse taal eigen, ze gingen naar Nederlandse scholen, hadden al dan niet Nederlandse pleegbroertjes of -zusjes. En ze kregen Nederlandse vrienden en vriendinnen. Op het eerste gezicht de meest ideale omstandigheden die een migrant kan treffen. Wat de vraag doet opkomen, of hun achtergrond als migrant na verloop van tijd bij deze kinderen geen enkele rol meer speelde? Werden zij gewone Nederlanders, maar dan met een ander kleurtje of viel zelfs dat onderscheid weg? Raakten ze in hun nieuwe vaderland zo geïntegreerd of gesocialiseerd, dat ze zich in het geheel geen buitenstaander meer voelden, zoals de meeste andere migranten? En omarmden zij de Nederlandse cultuur volledig als de hunne? Kon het bijna of geheel vergeten herkomstland worden genegeerd, omdat het er uiteindelijk niet meer toe deed? Voelden zij zich op latere leeftijd geroepen contact te zoeken met soortgenoten, en ervoeren zij dan een verwantschap die anders was dan die met geboren Nederlanders? Met die vragen in het achterhoofd gaat de aandacht nu in eerste instantie uit naar de geschiedenis van adoptiekinderen. Die groep is uitvoerig bestudeerd door pedagogen en begeleid door hulpverlenende instanties. Vandaar dat er over hen ook veel meer bekend is dan over de vakantiekinderen uit het interbellum. Zij mogen zich pas sinds kort verheugen in de belangstelling van onderzoekers, in het bijzonder van historici die zich bezighouden met de geschiedenis van migranten. Maar wellicht kunnen de inzichten over het wel en wee van adoptiekinderen

een helderder licht werpen op de ontwikkelingsgang van de veel vroegere vakantiekinderen.

Adoptiekind en migrant

Bij de persoonlijke band tussen een Nederlander en Zuid-Korea zullen de meeste Nederlanders sinds het wereldkampioenschap van 2002 ongetwijfeld spontaan aan de voetbaltrainer Guus Hiddink denken. Onder zijn leiding wist het Koreaanse elftal in dat jaar tot ieders verrassing de halve finale van dit prestigieuze voetbaltoernooi te bereiken. Voor ongeveer vierduizend jonge Nederlanders voelt die band echter veel persoonlijker, doordat zij als Koreaans adoptiekind zijn terechtgekomen in een Nederlands gezin. De adoptie van kinderen uit het buitenland heeft sinds de vroege jaren zeventig een hoge vlucht genomen. Behalve uit Zuid-Korea kwamen er kinderen uit Thailand, Sri Lanka, India, Bangladesh, Indonesië, Columbia en nog wel andere landen. De wens om een kind te adopteren komt vaak voort uit de biologische onmogelijkheid van een echtpaar om zelf kinderen te verwekken. Tot die tijd hadden zulke echtelieden vaak een redelijke kans om een adoptiekind te vinden in eigen land. Maar gedurende de jaren zestig begon het aantal ter adoptie aangeboden kinderen in Nederland af te nemen. In 1970 werden er nog 747 Nederlandse kinderen geadopteerd, tien jaar later nog maar 104 en nog weer tien jaar later ging het om hooguit enige tientallen per jaar.[2] Voor die afname zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Voor een moeder was het inmiddels niet langer een schande om een kind alleen op te voeden; de seksuele voorlichting was aanmerkelijk verbeterd en er waren adequate anticonceptiemiddelen ter beschikking gekomen. Mocht er desondanks toch een ongewenste zwangerschap ontstaan, dan kon er zonder al te veel morele of gezondheidsproblemen een legale abortus worden gepleegd.

De vraag naar adoptiekinderen nam evenwel niet af. Die nam waarschijnlijk zelfs toe, omdat de leeftijd waarop vrouwen kinderen wilden krijgen langzaam steeg en de kans op ongewenste kinderloosheid daardoor toenam. Toen in 1967 de naar Amerika geëmigreerde Nederlandse schrijver Jan de Hartog in het veel bekeken televisieprogramma ‘Mies en scène’ met warmte over zijn twee geadopteerde Koreaanse kinderen sprak, kwamen talrijke Nederlandse ouderparen op het idee een adoptiekind in het buitenland, met name in Azië, te gaan zoeken.[3] In Amerika had de adoptie van kinderen uit Korea toen al een hoge vlucht genomen. Dat ging aanvankelijk om kinderen die gedurende de Koreaanse oorlog waren verwekt door Amerikaanse militairen. Als kinderen van alleenstaande moeders hadden ze in het destijds straatarme land weinig kans om een bestaan op te bouwen. De daaropvolgende oorlog in Vietnam, in die tijd op zijn hoogtepunt, schiep eenzelfde probleem.

De wens om een kind uit Azië te adopteren viel gemakkelijker te koesteren dan te realiseren. Om te bemiddelen werd in 1969 de Stichting Interlandelijke Adoptie in het leven geroepen. Er viel praktisch nogal wat te regelen, zoals het selecteren van ouderparen, maar ook de beoordeling van hun geschiktheid en het in kaart brengen van hun wensen. Ook vroeg de Nederlandse wetgeving om aanpassingen en ten slotte was het zaak contact te leggen met betrouwbare organisaties die kinderen aanboden. Naarmate er meer oplossingen voor die problemen werden gevonden, kwamen er steeds meer adoptiekinderen uit Azië over. Tussen 1970 en 1992 zijn er 20.236 buitenlandse kinderen door Nederlandse gezinnen geadopteerd, waarmee een nieuwe migratiestroom gestalte had gekregen.

Veruit de meeste adoptiekinderen die vóór 1986 in een Nederlands gezin werden geplaatst, niet minder dan 63%, waren bij aankomst jonger dan anderhalf jaar. Voor de leeftijdsgroepen van 1½ tot 3½ jaar, en van 3½ tot 5½ jaar, lagen de percentages op respectievelijk 16,3 en 13,4%. Slechts iets meer dan één op de twintig was ouder dan vijfenhalf jaar.[4] De cijfers weerspiegelen de voorkeur van het doorsnee ouderpaar, dat doorgaans het liefst een baby adopteert en net iets liever een meisje dan een jongen. Die voorkeur voor een bepaalde sekse kan ook samenhangen met de samenstelling van een gezin op dat moment, gesteld dat er al kinderen zijn: als men bijvoorbeeld al een jongetje heeft (geadopteerd), heeft men vaak een voorkeur voor een meisje.[5] Het grootste deel van de kinderen was bij aankomst dus nog zó jong, dat ze hooguit een paar woorden van hun moedertaal kenden. Laat staan dat ze zich iets van de cultuur van het moederland hadden eigen gemaakt. Ze kwamen terecht in een Nederlands gezin en waren daar zeer welkom. Bovendien waren die gezinnen meestal redelijk welvarend en hadden de ouders in de regel een goede opleiding genoten. Ze werden opgevoed als Nederlandse kinderen en gingen naar een gewone Nederlandse school. Op het eerste gezicht ideale omstandigheden voor een uiterst succesvolle, zelfs volledige integratie in de Nederlandse samenleving. Als de adoptiekinderen zonder enige naspeurbare relatie met hun achtergrond als migrant Nederlander waren geworden, zou er weinig reden zijn apart aandacht aan hen te besteden. Maar zo'n achtergrond blijkt zich toch niet helemaal te laten wegpoetsen.

Wanneer we op de beschikbare studies afgaan, verliep de aanpassing van buitenlandse adoptiekinderen aan het Nederlandse gezinsleven vrij goed. Wat niet wil zeggen dat er zich geen problemen voordeden. Daarvoor verschilden de kinderen, meestal uit arme Aziatische landen afkomstig, te veel van hun Nederlandse leeftijdgenoten. Zelfs baby's hebben een verleden. In dat korte verleden van de adoptiekinderen uit Azië hebben armoede en ondervoeding van moeder of kind vaak een rol gespeeld. Dat kon ertoe leiden dat zij gedurende hun eerste jaren in Nederland te kampen kregen met ziekte en groeistoornissen. Daar kwam bij dat veel kinderen al vanaf hun geboorte onge-

Afb. 1.1. Julia Ott poseert in studio Americaine in Den Haag - december 1926 - voor een nieuwjaarskaart om naar haar ouders in Hongarije te sturen.

Afb. 1.2. Aankomst van Oostenrijkse kinderen op het station van Zevenaar, mei 1917.

Afb. 1.3. Legitimatiebewijs van de Hongaarse Julia Ott, met het adres van haar pleegouders in Nederland, de familie Bosch in Den Haag.

Afb. 1.4. Van haar pleegzus Dora Bosch kreeg Julia Ott iedere maandag pianoles. De foto dateert van juli 1924.

Afb. 1.5. Julia Ott met Nederlandse leeftijdgenoten in de Haagse Da Costastraat omstreeks 1926 - zij staat uiterst rechts.

Afb. 1.6. Ook Nederlandse kinderen gingen naar het buitenland om aan te sterken. Boven, januari 1946: kinderen van spoorwegpersoneel die na de Tweede Wereldoorlog drie maanden naar Zwitserland gingen. Het schoolklasje met de eigenaar van deze foto, Hans Vermeulen (zittend, derde van rechts), samen met de lerares en de conciërge/stoker.

Afb. 1.7. Kinderen van Nederlandse spoorwegmannen in Engeland, 28 december 1945.

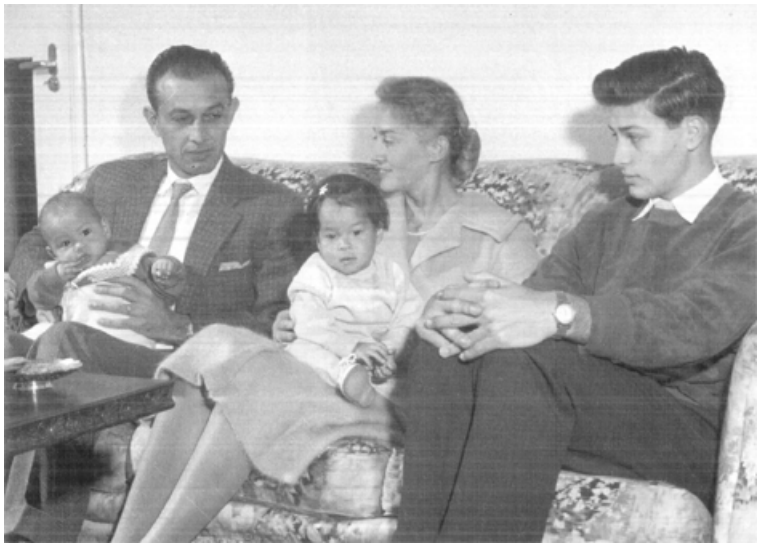

Afb. 1.8. De familie Samuels-Brusse, die twee Chinese kinderen adopteerde. Den Haag, 8 december 1959. In die tijd was de adoptie van Aziatische kinderen nog ongebruikelijk.

Afb. 1.9. Jan de Hartog met zijn Koreaanse kinderen Eva (links) en Julia. Hij adopteerde hen in 1967.

Afb. 1.10. Een aantal van de honderd Poolse kinderen die vier weken vakantie doorbrachten bij Nederlandse gastgezinnen bij aankomst op Schiphol, 8 maart 1982.

Afb. 1.11. en 1.12. Leden van de vereniging voor geadopteerde Indonesiërs Asalsaya, tijdens de adoptiedag op 29 mei 2004 in het Cultureel Centrum Parnassos in Utrecht. Boven, v.l.n.r.: Dewi Poppen, Desi Prenger en Apriani Reilman.

wenst waren. Het betekende dat zo'n kind niet alleen fysiek, maar ook emotioneel door zijn moeder werd verwaarloosd. Het gevolg daarvan kon zijn dat de kinderen moeite hadden met het aangaan van een affectieve band met hun adoptiefouders. Kinderen werden wel te vondeling gelegd en kwamen terecht in kindertehuizen, waar ze met verschillende opvoeders te maken kregen. Ook dan waren vaak geen individuele emotionele bindingen onderhouden met een ‘vaste’ opvoeder die de ouders verving.

Nederlandse adoptiefouders kwamen dus vaak voor andere, maar zoals hierna zal blijken niet noodzakelijk grotere problemen te staan dan hun voorgangers met een adoptiekind uit eigen land. Bovendien kreeg niet iedereen even betrouwbare informatie over de achtergrond van een kind, wat het weer moeilijker maakte om te anticiperen op specifieke opvoedingsproblemen. Daardoor deden zich soms ernstige ontsporingen voor, zoals bij de Koreaanse jongen ‘Kim’. Hij kwam op vijfjarige leeftijd met zijn twee jaar jongere broertje in een Nederlands adoptiegezin terecht. Dat had al twee kinderen, een dochter van veertien en een zoon van twaalf. Kims moeder was kort na de geboorte van zijn broertje overleden en hij was opgevoed door zijn vader en diens familie. Toen zijn vader overleed, kwam Kim in een kindertehuis terecht, waar hij ongeveer een jaar met zijn broertje verbleef. Daarna volgde het vertrek naar Nederland. Op zeer jonge leeftijd had hij zich dus al twee maal emotioneel moeten aanpassen aan een nieuwe situatie. Dat gebeurde opnieuw toen hij naar Nederland verhuisde. Over zijn achtergrond wisten zijn adoptiefouders aanvankelijk niets. Ook was het hun niet bekend dat de beide jongens naar het oordeel van hun vaders familie niet gemakkelijk waren in de dagelijkse omgang. Pas later bleek dat dit voor de familie een reden was geweest om de kinderen naar een tehuis te brengen. Na wat aanloopproblemen in Nederland leek alles zich ten goede te keren, alleen deed Kim het op school niet erg best. Zijn goed opgeleide adoptiefouders, met name zijn moeder, schoten te hulp en spijkerden hem bij, zoals ze het zelf noemden. Maar aan het einde van zijn lagere schooltijd luidde het advies desalniettemin: lbo. Voor hem was dat al moeilijk genoeg te verteren, maar zijn ouders vonden het onacceptabel. In hun hele familie had nog nooit iemand zo'n opleiding gevolgd. Daar kwam nog bij dat Kims jongere broer weinig moeilijkheden had op school. Uiteindelijk lukte het zijn ouders om Kim met veel moeite op een mavo geplaatst te krijgen. Daar ging het al snel faliekant mis. Kim ging gokken, hing met andere spijbelaars in het dorp rond en pleegde diefstallen. Hij raakte in een depressie en deed een onhandige zelfmoordpoging. De sfeer in huis was om te snijden en hoewel hij daar duidelijk niet rijp voor was, wilde hij al op zijn zestiende het huis uit. De ingeroepen hulp van een psycholoog zette weinig zoden aan de dijk. Daarop kwam de jongen zelf met het idee om vervroegd in militaire dienst te gaan, wat zijn wanhopige pleegouders een goed idee leek. In het leger leefde hij een beetje op, maar dat bleek van

korte duur. Hij verviel in zijn oude gedrag, werd opgenomen in een militaire psychiatrische inrichting en vervroegd uit dienst ontslagen. Kim wilde niet terug naar huis en sloeg aan het zwerven. Hij nam zelf contact op met de psycholoog die hem jaren daarvóór had behandeld en werd na intensieve begeleiding in een ander opvanggezin geplaatst. Met veel moeite ging het hem daarna wat beter. Na een voorzichtige en moeilijke, hernieuwde kennismaking trok hij uiteindelijk weer bij zijn eerste adoptiefouders in. Iedereen leek door alle ervaringen wijzer en realistischer geworden, en er tekenden zich hoopvolle perspectieven af. De analyse wees uit dat Kim zich door zijn Koreaanse achtergrond vaak onzeker voelde en zich niet goed op allerlei zaken kon concentreren. Die onzekerheid werd bevestigd door de goedbedoelde steun van zijn adoptiefouders. De jongen leidde daaruit af dat er iets mis moest zijn met hem. Dat kwam vooral tot uiting in zijn moeilijkheden met leren. Iedereen om hem heen kon goed leren en het voortdurend bijspijkeren door zijn ouders moest wel betekenen dat kennis nodig was om iets te betekenen. Kim begreep dat hij niet kon voldoen aan de verwachtingen, verloor zijn zelfrespect en ten slotte zijn belangstelling voor het leven.[6]

'Kim' was niet het enige adoptiekind uit het buitenland dat ontspoorde. Er deden zich wel vaker ernstige problemen met zulke kinderen voor, vooral in de puberteit en de adolescentie. Hun wederwaardigheden kwamen vaak breeduit in de media terecht. Op 18 januari 1985 verscheen een geruchtmakend artikel van Mariëtte Storm in het weekblad *De Tijd* over mislukte adopties en tekortschietende hulpverlening. Het thema werd enige dagen daarna behandeld door Karel van de Graaf in zijn praatshow op televisie. Er volgde een reeks artikelen over de problemen in dag- en weekbladen. Hoewel door bijna niemand werkelijk zo bedoeld, ontstond de indruk dat de adoptie van buitenlandse kinderen gelijk stond aan vragen om haast onoplosbare opvoedingsproblemen. De organisaties en deskundigen die zich met adoptie bezighielden, stonden voor de zware taak om het al te negatieve beeld dat was ontstaan te corrigeren. Bijgestaan door de adoptiefouders probeerden zij een en ander tot normale proporties terug te brengen.[7]

Fasen in de adoptiegeschiedenis

In de Nederlandse geschiedenis van de adoptie van buitenlandse kinderen vormt het jaar 1985 een cesuur. In zijn overzichtswerk heeft Hoksbergen drie fasen onderscheiden. Ten eerste de periode tot 1970, een fase waarin ouders kinderen adopteerden omdat ze kinderloos waren. Ten tweede de jaren 1970-1985, een fase waarin ouders vaak kinderen adopteerden uit maatschappelijk engagement, vooral uit betrokkenheid bij problemen van de derde wereld. Zulke ouders hadden vaker dan die uit de eerste periode al eigen kin-

deren. In de jaren ná 1985 bleek er sprake van meer realisme, zowel bij ouders als bij bemiddelende en hulpverlenende instanties. Het motief van de adoptie was eveneens terug bij af, en draaide als vanouds om kinderloosheid. Intussen veranderde ook in de aanbodzijde het een en ander, doordat sommige landen de medewerking aan adoptie opzegden. Zoals Indonesië, na enige schandalen met adoptie en onder groeiende druk van islamitische organisaties. Zuid-Korea beperkte de adoptie tussen landen in 1988 met een aantal strenge maatregelen. Het land was inmiddels bepaald niet langer een arm derdewereldland, integendeel zelfs, en het stimuleerde juist de binnenlandse adoptie. Vanaf 1984 was ook India daartoe overgegaan, en zes jaar later vond de helft van de adoptiekinderen daar al een onderkomen bij een binnenlands gezin. Vergelijkbare maatregelen namen ook Zuid-Amerikaanse landen als Brazilië en Columbia. Door veranderingen zowel in Nederland als in het buitenland is de situatie vanaf de tweede helft van de jaren tachtig dus aanmerkelijk gewijzigd.

In de praktijk wisten de meeste adoptiefouders de eerste problemen redelijk het hoofd te bieden, al dan niet in samenwerking met hulpverlenende instanties of met steun van groepen lotgenoten. Op ten minste één punt onderscheidde de adoptie van kinderen uit Azië zich in gunstige zin van de binnenlandse pendant. Door het duidelijk waarneembare verschil in uiterlijk tussen ouders en kinderen konden de eersten niet toegeven aan de verleiding om hun pas laat te vertellen - vaak te laat - dat ze waren geadopteerd. Tussen hun zesde en negende levensjaar blijken adoptiekinderen zich te realiseren dat ze er anders uitzien dan hun vriendjes en ouders. Dan gaan ze zich afvragen wat dit betekent. Of ze dat nu willen of niet, alleen al daarom moeten adoptiefouders bijtijds in een open en eerlijke relatie met hun kinderen spreken over hun achtergrond.[8] Voor ieder adoptiekind breekt er een moment aan dat het zich afvraagt waarom zijn biologische ouders hem niet hebben gewild. Wanneer de aangenomen ouders dit te lang verzwegen houden, komt daarbij nog eens de pijnlijke vraag waarom dit zo lang geheim moest blijven. Dat kan gemakkelijk tot een vertrouwensbreuk leiden. De meeste Aziatische kinderen is dit te lange uitstel bespaard gebleven. Uit recent onderzoek blijkt dat dit zelfs van cruciale betekenis kan zijn. Een vergelijkende internationale studie naar 30.000 adoptiekinderen leverde een verrassend resultaat op. Binnenlands geadopteerde kinderen blijken twee keer zo vaak als buitenlands geadopteerden in aanraking te komen met professionele hulpverlening. Tevens werd vastgesteld dat kinderen die bij hun adoptie jonger waren dan twee jaar niet vaker problemen kregen dan oudere adoptiekinderen. Een van de onderzoekers, Femmie Juffer, verklaarde: ‘Met de meeste geadopteerde kinderen gaat het gewoon goed. (...) Kinderen die het heel moeilijk hebben gehad, kunnen zich goed herstellen, als ze de kans maar krijgen. De veerkracht is enorm.’[9]

Wanneer binnenlandse adoptiekinderen zich vragen gaan stellen als: ‘waar kom ik echt vandaan’, ‘wie zijn mijn echte ouders’ of ‘hoe zou het met me zijn gegaan als ik bij hen gebleven was’, moeten ze besluiten of ze contact willen opnemen met hun biologische ouders. Zo'n beslissing is even moeilijk als emotioneel. Op zoek naar antwoorden hoeven ze het land echter niet te verlaten en zich ook niet te verdiepen in een andere cultuur. Voor buitenlandse adoptiekinderen ligt dit veel gecompliceerder. Haast onvermijdelijk breekt voor hen een moment aan dat ze zich afvragen of ze naar hun land van herkomst willen afreizen. Om daar aan de bron op zoek te gaan naar hun ‘wortels’, waar twee aspecten aan te onderscheiden zijn. Net als binnenlandse adoptiekinderen kunnen ze de wens koesteren hun biologische ouders op te sporen. Dat zullen vrijwel altijd onbekenden zijn, want tussen de Nederlandse adoptiefouders en de ouders die afstand hebben gedaan, bestond doorgaans geen contact. Van kinderen die uit tehuizen kwamen, was in Nederland vaak in het geheel niet bekend wie de biologische ouders waren. Maar buitenlandse adoptiekinderen willen vaak niet alleen hun ouders leren kennen, ze koesteren ook de wens kennis te maken met het land en de cultuur waar ze vandaan komen. In Koreaanse kringen - maar dat geldt ongetwijfeld ook voor kinderen uit andere landen - wordt niettemin heel verschillend gedacht over de vraag of zo'n zoektocht wel nodig is. De kinderen die in de jaren zeventig naar Nederland kwamen, zijn inmiddels allemaal volwassen en veel van hen hebben een baan, een inkomen en leiden een eigen leven. Ze kunnen zelf beslissen of ze in het vliegtuig stappen en op onderzoek uitgaan. In de praktijk blijken ze dat zeker niet allemaal te doen.

De in Heerhugowaard wonende Kim Post voelt bijvoorbeeld niets voor zo'n speurtocht: ‘Ik ben nog nooit in Korea geweest en wil er ook absoluut niet naar toe om mijn biologische ouders te zoeken.’ Ook Judy Nooyens, die met haar zus opgroeide in Etten-Leur, wil niet naar Korea: ‘Eigenlijk hebben we het er samen niet zo vaak over: het is gewoon een onderdeel van ons leven en over onze biologische ouders is niets bekend. Teruggaan naar Korea zou veel te veel overhoop halen, en je moet je afvragen of het iets oplevert.’ En Mariejanne Oldegberts, bijna afgestudeerd als verpleegkundige, maakt zich drukker over de vraag of ze een baan zal vinden dan over haar verleden in Zuid-Korea: ‘Ik heb er niks mee.’[10] Daan Vree, beter bekend als Daan de Koreaan van de Comedy Train, ging wel. Hij hield er gemengde gevoelens aan over: ‘Korea was voor mij altijd een lullig landtongetje op de kaart. In de drie weken die ik er heb doorgebracht, kwam het land tot leven. Vooral mooie beelden heb ik overgehouden, de Koreanen zelf bleven aliens. Zoals de stewardessen van Korean Airlines, die me in het vliegtuig begroetten in onverstaanbare klanken. In Korea werd de bevreemding alleen maar groter.’[11] Maar Domingo Atsma, die vijf jaar oud was toen hij naar Nederland kwam, zocht en vond in Korea zijn moeder:

> ‘Ik had in Korea het gevoel dat ik slechts een tijdje weg was geweest. Ik herinnerde me mijn moeder nog goed en ook sommige geuren. Die van kimchi bijvoorbeeld, een nationaal gerecht van ingelegde kool, pepers en knoflook, waarvan beweerd wordt dat de lucht als een grote walm boven Korea hangt. Ik heb inmiddels een Koreaanse vriendin. Ontmoet tijdens de reis. Ik zou wel een paar jaar in Korea willen wonen, maar niet langer. Als geadopteerde Koreaan ben je in Korea een tweederangs burger en ik hecht aan Hollandse openheid.’ (Van de Wetering 2000)

Het lijkt een dominant thema in de verhalen van Koreaanse adoptiekinderen. In Zuid-Korea ontdekken ze een cultuur waarmee ze zich enigszins verwant voelen, maar ze ontdekken daar ook dat hun Nederlandse identiteit zo sterk is dat ze zich er niet meer voorgoed kunnen of willen vestigen. Dat gaat zelfs op voor iemand als Don Roelofs, die zijn Koreaanse achtergrond en zijn Nederlanderschap benutte door in Korea een reisbureau te beginnen. Hij begeleidt Nederlandse toeristen en adoptiekinderen bij hun kennismaking met het land. In 1995 ging hij na zijn afstuderen naar Korea, voor een trip van drie maanden. Dat verblijf liep uit tot drie jaar. Hij vond een baan bij een exportbedrijf in laboratoriumapparatuur, maar dreigde er vanwege zijn buitenlanderschap als een van de eersten uit te vliegen bij een reorganisatie. Hij hield de eer aan zichzelf en nam ontslag.[12] Inmiddels kende hij Korea echter goed genoeg om enige jaren later aan een ander avontuur te beginnen. Hij richtte een eigen reisbureau op. In een interview gaf Don haarfijn aan waar voor hem in Korea zijn sterke en zwakke punten liggen. Door zijn Koreaanse uiterlijk, zijn ervaring met Koreaanse zeden en gebruiken en zijn taalbeheersing - zelf kwalificeert hij deze als kinderlijk - kan hij contacten leggen die voor een volslagen buitenstaander erg moeilijk te realiseren zouden zijn. Zijn Nederlandse identiteit, die Don voor geen goud zou willen kwijtraken, helpt hem echter ook:

> ‘In Korea hebben buitenlanders een aparte status. Zij vallen buiten de bestaande gedragscodes en strenge hiërarchie waarop de Koreaanse samenleving is gebaseerd. Als buitenlander kan ik bijvoorbeeld makkelijker eisen stellen aan ouderen. Ik kan harder en directer met ze onderhandelen. Koreanen zouden dat nooit durven. Het zal van hen ook niet worden geaccepteerd. Maar op zo'n moment ben ik de buitenlander, die aan deze oudervereering niet meedoet.’ (Deters 2003)

Op de vraag of hij zich meer Nederlander of Koreaan voelt, antwoordt Don dat dit er niet toe doet: ‘Ik heb niets te kiezen. Ik voel me allebei en allebei niet.’ Toch merkt hij iedere keer weer verheugd te zijn als hij in Nederland terugkeert: ‘Daar wonen mijn beste vrienden en ik heb er mijn eigen huis. In Nederland ligt mijn basis.’

Ook de leden van Arierang, de vereniging van Koreaanse adoptiekinderen, hebben hun basis in Nederland. De vereniging geeft een blad uit, *Uri Shinmun*, dat in 2004 aan zijn dertiende jaargang toe was. Arierang heeft ook een eigen website. Zowel op die site als in het blad figureren advertenties van bekende Koreaanse bedrijven en een zo mogelijk nog bekender automerk. De redactie en het bestuur laten weten dat ze na afloop van hun vergaderingen gaan eten in een bekend Koreaans restaurant in Rotterdam. Korean Airlines en reisbureaus zoals die van Don Roelofs bieden verzorgde reizen naar Korea aan. Echt Nederlands daarentegen is de term waarmee de leden zichzelf aanduiden. Als Koreaanse adoptiekinderen noemen ze zich in de turbotaal van de jaren negentig adopko's. Verder zijn er op hun web gewoon zaken aan te treffen die je verwacht in bladen en op sites van moderne organisaties van immigranten.

Die schijn zou echter ook wel eens kunnen bedriegen. In verschillende artikelen in *Uri Shinmun* reflecteren adopko's over hun complexe identiteit, die zich niet altijd in bekende categorieën laat vangen. Termen als migrant, Nederlander en Aziaat, dekken slechts een deel van hun werkelijkheid:

> ‘Toch voel ik mij ondertussen wel min of meer miskend. Ja ik heb spleetogen, maar heb ook echt een Nederlands paspoort. Kijk eens hoe goed ik ingeburgerd ben! Ach, ik kan er ook wel om lachen. Aan de ene kant opscheppen over hoe goed je Koreaans is (geen hond kan je verstaan) en aan de andere kant meebrullen met André Hazes (lees: playbacken). Wat wij adopko's allemaal gemeen hebben is dat we er Aziatisch uitzien, maar toch een waardevolle westerse opvoeding hebben mogen genieten. Veel mensen wagen niet zomaar hun leven om hier (illegaal) te mogen verblijven. Toch niet helemaal verkeerd dus, dat Nederland. Zeker met een opkomend Azië is deze combinatie van een onschatbare waarde voor de toekomst en kan zowel in Europa als in Azië benut worden.’ (Keen 2004)

In een uitvoerig artikel in *Uri Shinmun* staat een Zweedse adopko stil bij zijn verschillende identiteiten, die hij al experimenterend probeert gestalte te geven. Hij kwam uiteindelijk tot de conclusie:

> ‘I have of course myself encountered and answered to all these above-mentioned self-identifications, imaginaries, discourses and interpellations; Whiteness (I once thought of myself as completely Swedish and got very upset when someone questioned my Swedish belonging), Orientalism (I once practiced martial arts, was drawn to popular cultural stereotypes of East Asians and liked to dress up like an Asian businessman), Immigrantism (I once used to befriend non-Western immigrants and pretended to be one of them), and Koreanness (I once only ate Korean food and frequented the Korean church). However, even if I am still often being mistranslated as White, misrepresented as Oriental, misrecognized as immigrant or tourist and misappropriated as Korean, nowadays I have finally come to accept that the only way to

> define what it means to be an adopted Korean is precisely to say that it as an endless infelicitous performative.'

Met instemming besluit hij zijn artikel met een citaat van de Amerikaanse adopko Elizabeth Woyke, die in haar boek *Growing up White* schreef:

> 'I don't fit into any pre-existing categories: I'm not Caucasian, Korean, Korean-American, or biracial. I can't choose an ethnicity intelligibly. Is ethnicity a question of choice? But I've accepted my liminal status. I'll try to dance while trapped in this perpetual limbo.' (Hübinette 2004)

Aziatische adoptiekinderen groeiden op in de intimiteit van een Nederlands gezin en woonden verspreid over Nederland. Daar maakten zij zich alle kennis en vaardigheden eigen die bij een Nederlandse identiteit horen. Toch kunnen zij zelf, en ook hun omgeving, er niet onderuit dat zij op één punt zichtbaar anders zijn: hun huidskleur, 'spleetogen' en lichaamsbouw, kortom hun uiterlijk voorkomen, is niet gelijk aan dat van de zogenaamd blanke Nederlanders. Daarom worden zij anders behandeld en voelen zij zich soms een soort levende paradox. Ze zijn buitenstaanders die erbij horen. Als gesocialiseerde Nederlander is ook hun status van migrant diffuus. Als we de definitie strikt hanteren, behoren ze tot de categorie migranten van de eerste generatie. Maar hun integratie in Nederland - in een Nederlands gezin en als geadopteerd kind, in het bezit van de Nederlandse nationaliteit en met een Nederlands paspoort - leidt ertoe dat ze vrijwel geen van de kenmerken hebben van andere migranten. Ze staan niet tussen twee vaderlanden, maar bezitten wel biologische familie in het buitenland. Voor gewone migranten van de eerste generatie is het contact met achtergebleven landgenoten doorgaans een gegeven, iets dat bij hun leven hoort. Voor buitenlandse adoptiekinderen is het een kwestie van keuze of ze die familie willen leren kennen. De enige taal die ze perfect beheersen is het Nederlands. De taal van hun land van herkomst moeten ze zich desgewenst, net als andere Nederlanders, eigen maken door die te leren. Het enige waarin zij afwijken, is dat zij er anders uitzien en dat zij daar dagelijks mee geconfronteerd worden. Er zijn momenteel in Nederland weinig buitenlandse adoptiekinderen die uiterlijk niet van andere Nederlanders zijn te onderscheiden. Het is de vraag of zij in meer of mindere mate met complexe identiteitsvraagstukken worden geconfronteerd dan anderen. Om daar enig licht op te werpen, kan een systematische vergelijking helpen met even grote groepen in het verleden. Zoals de buitenlandse kinderen die ruim tachtig jaar geleden naar Nederland kwamen, en die er niet zo heel erg anders uitzagen. Zij kwamen uit Hongarije, Oostenrijk en Duitsland en zouden in Nederland een vakantieperiode doorbrengen. Om te herstellen van de ellende en armoede die in hun landen van herkomst heersten. Veel van

hen, met name de Hongaarse kinderen, bleven uiteindelijk definitief in Nederland. Wat tot de vraag leidt of zij het zoveel anders hebben gedaan dan de buitenlandse adoptiekinderen uit Azië. Hoewel over deze groep minder bekend is dan over de Aziatische adoptiekinderen, is een historische vergelijking wel degelijk mogelijk.

Vakantiekinderen na de Eerste Wereldoorlog

Aan de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog kwam in november 1918 een einde met een wapenstilstand. Een definitieve regeling van de vrede zou echter op zich laten wachten. De verslagen As-mogendheden, dat wil zeggen Duitsland en de Oostenrijks-Hongaarse Donaumonarchie, bleven in een volkomen ontredderde toestand achter. Hun economie was volledig ontwricht en het herstel daarvan zou nog jaren duren. Er heerste armoede op grote schaal, zelfs zodanig dat mensen van honger omkwamen. De Vrede van Versailles, die in juni 1919 werd getekend, verplichtte Duitsland om aan de overwinnende geallieerden, met name aan Frankrijk, herstelbetalingen te doen in de vorm van goederen en geld. Om Duitsland onder druk te houden, bezetten de geallieerden de westelijke Rijnoever. In afzonderlijke vredesverdragen werd de splitsing van de Donaumonarchie in de zelfstandige staten Hongarije en Oostenrijk vastgelegd. Daarnaast moest Hongarije grote gebieden afstaan aan Joegoslavië, Tsjecho-Slowakije en Roemenië. Veel Hongaren die in die gebieden woonden, vluchtten vervolgens naar het nieuwe, veel kleinere Hongarije. Uit de gebieden die de regering had moeten afstaan, kwam voorheen een aanzienlijk deel van de voedselvoorraad van de Hongaarse steden. Als gevolg van het wegvallen daarvan ontstond voedselschaarste en stegen de prijzen voor de belangrijkste levensmiddelen. Nederland had als neutrale staat niets te zeggen over de verdragen, maar kreeg wel te maken met de consequenties. Een daarvan bestond uit het op gang komen van een wel heel bijzondere migratiestroom. Uit Duitsland, Oostenrijk en Hongarije kwamen talloze jonge kinderen voor korte, maar soms ook langere tijd naar Nederland. De bedoeling was dat ze tijdens een soort vakantieperiode van ongeveer drie maanden bij een Nederlands gastgezin zouden aansterken. De armoede en hongersnood in die landen was blijkbaar zo urgent dat ouders niet alleen bereid waren hun kinderen naar een volkomen vreemd land te sturen, maar ook om de zorg over hun nazaten over te dragen aan al even volkomen vreemde mensen.

Deze vorm van kinderhulp was al tijdens de Eerste Wereldoorlog begonnen, en de organisatie ervan lag in handen van de Nederlandsche Centrale voor Vacantiekinderen uit Duitschland. Blijkbaar werd het bezette België gemakshalve tot Duitsland gerekend, want de centrale haalde ook kinderen op bij de zuiderburen. Zij vonden vooral in Brabant en Limburg een onder-

komen. Met voorbijgaan aan het protest van de Belgische regering in ballingschap, die het als ongewenste hulp aan de vijand zag, werden Duitse kinderen elders in het land bij gastgezinnen ondergebracht. Over de kinderhulp tijdens de Eerste Wereldoorlog is niet veel bekend, maar van het naoorlogse verblijf van de zogenaamde vakantiekinderen valt sinds het doctoraalonderzoek van Annette van Rijn wel een beeld te schetsen. In Nederland lag de organisatie in handen van verschillende comités, waarin zich de verzuilde structuur van die tijd aftekende. Het kwam erop neer dat zowel katholieke, protestantse, socialistische als algemene comités actief waren. Vooral de katholieken traden op de voorgrond, wat ermee zal hebben samengehangen dat het katholicisme de heersende godsdienst was in de herkomstlanden Hongarije en Oostenrijk. De katholieke hulpverlening werd centraal gecoördineerd door het R.K. Huisvestingscomité, dat zijn hoofdzetel had in het bisdom Den Bosch, en zowel regionale als plaatselijke afdelingen in de bisdommen en gemeenten. De katholieke, maar ook de socialistische comités beschikten daarenboven over voldoende internationale contacten voor de stroomlijning van hun opvang.

In het vervolg richten we ons vooral op de wederwaardigheden van de Hongaarse vakantiekinderen. Zij trokken waarschijnlijk de meeste aandacht, zeker in vergelijking met de tijdelijke gasten uit Duitsland. Dat kan zijn geweest omdat Duitse migranten al eeuwenlang een betrekkelijk gewoon verschijnsel vormden in Nederland. Bovendien lijkt het erop dat een groter aantal van die kinderen definitief is teruggekeerd. Maar ook waren Hongarije en de Hongaarse taal in Nederland veel minder bekend. Duitstalige kinderen hadden een redelijke kans om terecht te komen in een omgeving waar hun taal werd gesproken of toch in ieder geval verstaan. De situatie voor Hongaarse kinderen verschilde daar aanzienlijk van. Een aardige bijzonderheid in dit verband is dat het *Woordenboek der Nederlandse Taal* in het lemma ‘Kind’ bij de afleidingen de zogenaamde ‘kindertrein’ ter sprake brengt en daarbij alleen Hongaarse kinderen als voorbeeld noemt.

Tot 1925 haalde het R.K. Huisvestingscomité ruim 14.000 katholieke (Hongaarse) kinderen naar Nederland.[13] Over de aantallen niet-katholieke kinderen bestaat weinig duidelijkheid. Er zijn aanwijzingen dat het aantal door protestantse organisaties opgevangen kinderen daar getalsmatig niet ver onder lag.[14] De kinderen maakten de reis met de trein. Zo arriveerde in september 1923 een groep van 125 Hongaren op het station van Haarlem. De plebaan L. Westerwoudt, priester van de Haarlemse kathedrale basiliek St. Bavo, was met hen meegereisd. Aan een interview met hem ontlenen we een reconstructie van de wijze waarop de organisatie van deze kindertransporten verliep.

De uit Duitsland, Oostenrijk en Hongarije afkomstige kinderen stapten niet zomaar in een gewone transporttrein, er waren speciale treinen voor hun vervoer geregeld. De kosten voor de zogenaamde kindertreinen waren voor

rekening van de Nederlandse comités. De trein waarmee plebaan Westerwoudt reisde, bestond uit twintig slaapwagons, een bagagewagon en een keuken. Het Hongaarse Rode Kruis, de Kinderbescherming en de kerken selecteerden tezamen de kinderen die voor een vakantie in Nederland in aanmerking kwamen. De plebaan had zich er persoonlijk van overtuigd dat dit zorgvuldig gebeurde, zodat daadwerkelijk de meest hulpbehoevenden in de trein stapten. De kinderen sliepen in gestapelde bedjes, twee boven elkaar, en in elke wagon reisden twee verpleegsters mee. Op het perron werden de kinderen door de Hongaarse organisatie in genummerde rijen opgesteld; de nummers correspondeerden met die van de wagons. ‘En nu was het aandoenlijk, dat afscheid te zien. “Mutti, Mutti”, hoorde men overal roepen, ten afscheid aan moeder. Tranen biggelden langs de wangen.’ Het keukenpersoneel liep met grote ketels dampende soep door de trein, en deelde daar brood bij uit. Zonder boter, want die was in Hongarije onbetaalbaar. De reis verliep voorspoedig en er werd geen noemenswaardig oponthoud opgelopen, zodat de trein na ruim twee dagen om vier uur 's middags aankwam op het centraal station in Utrecht.[15]

Op het Utrechtse station namen leden van het Haarlemse comité de kinderen die voor de Spaarnestad en omgeving bestemd waren onder hun hoede. Er was ook een journalist van de *Nieuwe Haarlemsche Courant (NHC)*, een katholiek dagblad, bij aanwezig. Hij schrok een beetje toen hij de kinderen zag uitstappen - sommigen moesten zelfs uit de rijtuigen worden getild: ‘Ach lieve Hemel, welk een treurige aanblik, hoe verarmd en vermagerd zagen verreweg de meeste kinderen er uit. Diep medelijden beving ons.’ Na aankomst in Haarlem, op 13 september 1923, werden de 125 kinderen naar het St. Vincentiusgebouw gebracht. Daar stonden ‘in liefdevolle afwachting de goede pleegouders, om hun kind af te halen en hen te overladen met de liefde en het medelijden van een hart dat klopt van echte Roomsche naastenliefde’.[16] De pleegouders hadden zich gemeld na een van de oproepen tijdens een mis van de Hongaarse priester dr. Nikolaus Knebel, aalmoezenier van de Hongaarse kinderen in Nederland. Volgens een journalist van de *NHC* was Knebel een welsprekende redenaar, die de Nederlandse taal in korte tijd aardig had leren spreken.[17] Zijn taalvaardigheid bleek in ieder geval voldoende om meer dan honderdtwintig Haarlemse gezinnen ertoe te bewegen een hulpbehoevend kind in hun midden op te nemen. Over die gezinnen weten we verder niet veel. Van Leiden is bekend dat de meeste kinderen daar terechtkwamen in een lager middenstandsmilieu. Veel pleegouders (-vaders) in de sleutelstad waren slager, vishandelaar of kapper van beroep. De adressen van pleeggezinnen waar Hongaarse kinderen werden ondergebracht, bevonden zich vaak in bekende Leidse winkelstraten. Voor het in huis nemen van een kind ontvingen de pleegouders een financiële bijdrage. Wat niet wil zeggen dat het onderhoud van een pleegkind een winstgevende aangelegenheid was. Het kwam

vaak voor dat een kind werd overgeplaatst, omdat de pleegouders het onderhoud niet langer konden bekostigen.[18] Het is niet bekend of kinderloze echtparen eerder geneigd waren een pleegkind in huis te nemen dan echtparen die al kinderen hadden.

Veruit de meeste Hongaarse pleegkinderen in Leiden waren meisjes: 85% van het totaal. In Haarlem vielen slechts de personalia van 22 pleegkinderen te achterhalen, en ook dat waren allemaal meisjes. Dat kwam niet slecht uit, want ongeveer tweederde van de pleeggezinnen had liever een meisje dan een jongetje. Toch zegt deze verhouding naar sekse waarschijnlijk minder over de voorkeuren in Nederland dan over de situatie in Hongarije. Jongens werden daar al zeer vroeg aan het werk gezet, teneinde een bijdrage aan het gezinsinkomen te leveren.[19] Dat hing ook samen met het dramatische gegeven dat een groot aantal mannen het leven had gelaten op de slagvelden, of als oorlogsinvalide terugkeerde. De leeftijd van de kinderen bij aankomst in Nederland varieerde sterk, en bewoog zich tussen de uitersten van vier en negentien jaar. De meesten waren tussen de acht en dertien jaar oud, en het gemiddelde lag op elf jaar.[20]

Hongaarse kinderen in Nederlandse gezinnen

Mária Hetesy woonde drie jaar bij de Leidse familie Delfos. Zij was tien of elf jaar oud toen ze in 1923 bij het op dat moment kinderloze echtpaar introk. Twee jaar later werd er een pleegzusje geboren. Na haar terugkeer naar Hongarije bleef Mária in contact met haar pleegouders en -zus. In januari 1998 noteerde zij, inmiddels 85 jaar oud, in een nog altijd begrijpelijk Nederlands enige herinneringen aan haar verblijf. In haar brief gaat het over onderwerpen die niet alleen licht werpen op haar eigen belevenissen, maar ook opgingen voor veel van haar lotgenoten. Bovendien is haar sleetse Nederlands beslist charmant. We nemen daarom de vrijheid enige citaten uitvoerig weer te geven. Als introductie laat zij weten graag over haar herinneringen te schrijven, want:

> ‘Die mooie tijd is onvergeetbaar voor mij. Ik heete Hetesy Mária, geboren in 1912, 31 augustus in Kispest in een deel van Budapest in een intellectueel familie. Na het ende van de oorlog kreeg mijn mama het bericht dat mijn vader als soldaat verdwijnt, dus ken wel dat misschien in gevangenis is. Mijn mama wordt weduwe met 4 kinderen.’

Kennissen van haar moeder wezen haar op de mogelijkheid een van de kinderen tijdelijk naar het buitenland te sturen, om daar op krachten te komen. Mária kwam in Leiden terecht, waar ze zo liefdevol door haar pleegouders

werd opgevangen dat ze niet meer terugverlangde naar haar eigen familie in Hongarije.

> ‘Als ik gut herinnert had ik geen taalproblemen. Ik praat Hongaars Mama [Mária's pleegmoeder] in t holland. Ze leert mij: neemt in hand een apel ik zeg in het hongaars mama in het Hollands. In de kinderjaren leeren sneller een vreemde taal. In het Nederlands taal is geen cs letter. C en s samen moeten zeggen. Papa [Mariá's pleegvader] neemt een sinaasapel in hand en zegt in Holland, in hongars: narancs. Dat gaat Papa niet. Toen het cs moest zeggen deed alsof ze niezt. Dol leuk vond ik het. Papa had gevoelens voor humor.(...)
> Mijn moeder schrijvt een mooie brief waarin bedankt het veele zorgen en alles aan mijn pleegouders en zal wel graag mij naar huis te krijgen. Dat komt zoo als een bliksem uit de schitterende zonnige hemel! Lange jaren schrijvt ik niet aan mijn moeder want het Hongaarse taal heb ik heelemaal vergeeten, had geen contacten met Hongaren. Papa [Mária's pleegvader] schreef regelmatig aan mijn moeder en stuurt kiekjes over mij. Met 4 mei in 1926 maandag om 2 uur vertrok ik uit het Leidse spoorstation. De terugkeer naar Hongarije was bitter, vooral voor zoo kinderen die hun moedertaal vergeeten hebben. Ik voelde mij wortelloos. Herinnert mijn mama broers en zus wel, de verwanten ook, maar ze waren vreemd voor mij.’ (Van Rijn 1998-1, 48-49)

De Hongaarse kinderen kwamen in een gezin terecht waar ze voor korte of langere tijd deel van uitmaakten. Zelfs als het in meerderheid om een ‘lager middenstandsmilieu’ zou zijn gegaan, moeten we rekening houden met grote verschillen. Een gezin met eigen kinderen functioneerde anders als opvangplaats voor een pleegkind dan een kinderloos gezin. Ook wist het ene ouderpaar ongetwijfeld beter om te gaan met de problemen die zich voordeden dan het andere. Wat de kinderen zelf betreft, kon de leeftijd een heel verschil maken. Bovendien troffen sommige kinderen in hun directe omgeving landgenootjes aan, en andere in het geheel niet. Om de kinderen te onderwijzen, waren speciale Hongaarse leerkrachten aangetrokken, maar die waren waarschijnlijk niet overal te vinden. Dat zo'n klas er was in een grote stad als Den Haag ligt voor de hand,[21] maar waarom in Leiden niet en in een veel kleinere plaats als Zandvoort wel, valt niet zo simpel te verklaren.[22] Zulke omstandigheden kunnen ertoe hebben bijgedragen dat een Hongaars vakantiekind in het ene geval veel meer van zijn eigen taal en cultuur vervreemdde dan in een ander. Zeker bij jonge kinderen kan zoiets heel snel gaan. In een omgeving waarin niemand of maar heel weinig mensen hun landstaal spreken, verleren jonge kinderen die bijna vanzelf. Daarvoor zijn vaak maar een paar maanden nodig. De moedertaal wordt dan als het ware verdrongen tijdens het leren van een nieuwe taal. Was het verblijf van de Hongaarse kinderen beperkt gebleven tot de bedoelde drie maanden, dan zou dit probleem wel te beheersen zijn

geweest. Maar het verblijf duurde vaak langer, waar verschillende redenen voor waren.

In maart 1923 arriveerde een groep van ongeveer 130 Hongaarse kinderen in Zandvoort. De afspraak was dat ze in juni zouden terugkeren, maar daar kwamen veel pleegouders tegen in opstand. Zij vonden dat de kinderen nog maar net op krachten waren gekomen en er nog niet aan toe waren om terug te gaan. Zeker niet nu het zomerseizoen in de badplaats voor de deur stond. Ze drongen daarom aan op verlenging van de vakantieperiode, een beslissing die een verslaggever van de *Zandvoortsche Courant* in beweging bracht. In een van de pleeggezinnen die hij bezocht, was hij getuige van het volgende kleine drama:

> 'We kwamen ergens waar het kleine zesjarige zwartkopje heel bescheiden onder ons gesprek in een hoekje van het vertrek zat te spelen. Maar nauw hoorde ze bekende namen, of al het speelgoed in den steek latende gunde ze zich niet den tijd om op te staan, maar over den vloer nader schuivende smeekte ze: "Nee, nee, niet naar Budapest. Zoo", zei ze en ze neep haar bruine bolle wangetjes met de vingertjes naar binnen, "en dan zoo" en ze lei het donkere zonnige kopje, dat onder de zomerzonnestralen en de Zandvoortsche zeelucht de echt zindelijke tint had gekregen op haar handje, terwijl ze 't hoofdje op zij boog en de levenslustige donkere kijkertjes sloot.'[23]

Blijkbaar wist het Hongaarse 'zwartkopje' op uiterst effectieve wijze duidelijk te maken wat haar eerste associatie was bij het horen van de naam van de Hongaarse hoofdstad: honger en ellende. Al na drie maanden was dat belangrijker dan het gemis van haar ouders. In pleeggezinnen waar de onderlinge relatie goed was, kon gemakkelijk een grote wederzijdse gehechtheid ontstaan. Daar kwam bij dat de situatie in Hongarije in de jaren twintig maar langzaam verbeterde. Wat veel Hongaarse ouders ermee deed instemmen hun kind langer in Nederland te laten blijven dan de voorgenomen drie maanden. In Leiden is zelfs ruim eenderde van de kinderen definitief gebleven, al dan niet na één of meerdere keren te zijn teruggegaan naar het land van herkomst. In hoeverre dit Leidse getal ook van toepassing is op de rest van Nederland, valt niet te zeggen. Het lijkt echter aannemelijk dat vele duizenden Hongaarse kinderen, voor het overgrote deel meisjes, uiteindelijk in hun gastland zijn gebleven. De meesten van hen zullen na verloop van tijd, door een huwelijk met een Nederlandse man, het Nederlanderschap hebben verworven. Het kon dan voorkomen dat zij, bij de aankondiging van hun voorgenomen huwelijk op het gemeentehuis, erachter kwamen dat ze formeel nog de Hongaarse nationaliteit bezaten. Of dat hun aanwezigheid in Nederland officieel zelfs niet bekend was. De vreemdelingenpolitie had de registratie van de overgekomen Hongaarse kinderen niet al te nauwkeurig bijgehouden. Zij ging er

immers vanuit dat de tijdelijke gasten weer snel zouden vertrekken. In Leiden werd soms genoegen genomen met een registratie door de organisatiecomités. Maar die verloren het zicht op de migratiestroom als kinderen naar Hongarije terugkeerden en vervolgens opnieuw overkwamen, na overleg tussen ouders en pleegouders. Nederlandse ouderparen lieten ook nogal eens na om de permanente aanwezigheid van hun pleegkinderen aan de bevoegde instanties te melden. En omdat na voltrekking van een huwelijk krachtens de toen geldende bepalingen de meisjes toch Nederlandse werden, namen de bevoegde instanties niet de moeite hen eerst nog als Hongaarse te registreren. Door al zulk soort zaken geven de beschikbare bevolkingsregisters geen betrouwbaar beeld van het aantal Hongaarse kinderen dat is gebleven en al evenmin van het aandeel dat uiteindelijk Nederlands is geworden.

Bij terugkeer in Hongarije bleek vaak dat de kinderen behoorlijk waren vernederlandst, zoals Mariá Hetesy al vertelde. Het kwam zelfs voor dat ouders hun kinderen niet meer herkenden. Ze waren bijvoorbeeld niet meer broodmager en staken goed in de kleren. In één geval heeft dat zelfs tot een grootscheepse, internationale zoekactie geleid. De vijfjarige Emma Noszál keerde in 1928 uit Delft terug naar Boedapest. Daar aangekomen, werd vastgesteld dat ze niet in de trein zat. In het uitgevaardigde opsporingsbevel viel te lezen dat het kind uitsluitend Nederlands sprak. Na enig zoeken kwam vast te staan dat Emma weliswaar in Boedapest was gearriveerd, maar niet door haar vader herkend. Pas toen ze de naam van haar pleegouders noemde, konden vader en dochter herenigd worden.[24]

Eenmaal teruggekeerd in hun moederland moesten de kinderen als het ware opnieuw ingeburgerd raken. De situatie die zij aantroffen, was vaak nauwelijks beter dan die ze hadden achtergelaten. Er deden zich talloze aanpassingsmoeilijkheden voor; zo moest het geheel of gedeeltelijk verleerde Hongaars opnieuw worden aangeleerd. Ook de (her)inpassing in het onderwijs verliep daardoor moeilijk. Het contrast tussen de armoede thuis en de relatieve welvaart van de pleegouders was schrijnend. Door brieven die de ouders tijdens het verblijf van hun kinderen in Nederland hadden gekregen, waren zij in contact gekomen met de pleegouders. Wanneer die lieten weten dat ze een kind nóg wel een keer onder hun hoede wilden nemen, stemden veel Hongaarse ouders daarmee in. Zo'n tweede verblijf leidde meestal tot permanente vestiging in Nederland. Als pleegkinderen wél definitief terugkeerden, bleven ze trouwens ook vaak contact houden met hun pleegouders of met hun pleegzusjes en -broertjes. Zo zijn tussen Hongaarse en Nederlandse families banden gesmeed die een leven lang in stand bleven. Na de oorlog, toen Hongarije deel ging uitmaken van het Oostblok, bleef dat contact vele jaren lang beperkt tot het uitwisselen van brieven en foto's. Soms ging het geheel en al verloren, maar werd het tientallen jaren later hersteld. Na meer dan veertig jaar maakte Olga Vattamány opnieuw kennis met haar pleegbroer Bert Nieuwen-

huijs, die bij haar langs kwam in Hongarije.[25] Toen het in de loop van de jaren zeventig makkelijker werd om een visum te krijgen voor Hongarije, begonnen ook vele andere Nederlandse pleegouders of -broers en zussen vakanties door te brengen bij hun Hongaarse pleegzus of -broer.

Nog altijd zijn in Hongarije sporen te vinden van de gerepatrieerde vakantiekinderen. Dat ontdekte Kees Klein, dirigent van het Michaëlskoor uit Den Oever, tijdens een tournee in oktober 2002. In Boedapest werd hij na een concert bezocht door een 'vrouwtje, zesentachtig jaar oud, zo klein als mijn opoe Geertje'. In de krant had zij gelezen over het Nederlandse koor dat een uitvoering gaf. Zij wilde van de gelegenheid gebruikmaken om weer eens Nederlandse mensen te ontmoeten. In 1922, zo vertelde ze Klein, had ze zeven maanden doorgebracht in een gastgezin. Ze herinnerde zich dat zij als angstige kinderen tijdens de treinreis waren gerustgesteld met de mededeling dat de koningin van Nederland hun stond op te wachten:

> 'Ik stelde me voor dat ik een deftige vrouw zou zien met een gouden kroon op en in een schitterend gewaad. Maar koningin Wilhelmina stond in een oude jas op het perron op ons te wachten; het haar in de war door de wind. Ze sprak een voor mij vreemde taal; maar wat de tolk vertaalde klonk me als muziek in de oren: "Jullie hoeven niet bang te zijn. Zie je hier achter mij al die mensen staan? Die zijn allemaal gekomen om een Hongaars kind mee naar huis te nemen. Zolang jullie bij ons zijn, zullen zij goed voor jullie zorgen. Dat hebben ze beloofd." Ik voelde me op slag thuis! Ik werd meegenomen door hele lieve mensen, die me vertroetelden en van me hielden alsof ik hun eigen dochtertje was. Ruim zeven maanden later ben ik gezond en sterk naar Budapest teruggekeerd. En het mooiste is dat mijn pleegmoeder me daarna zelfs nog drie keer is komen opzoeken. Dat ze dat allemaal voor mij over had ben ik mijn leven lang niet meer vergeten. Gisteren heb ik de hele dag voor de televisie gezeten, omdat jullie prins begraven werd. Hij was een heel goed mens. Ik kreeg tranen in mijn ogen want ik voel me na tachtig jaar nog altijd met de Nederlanders verbonden.'[26]

De Hongaarse kinderen die uiteindelijk in Nederland achterbleven, moesten net als de Aziatische adoptiekinderen zien te integreren in hun Nederlandse gezin. Dat verliep doorgaans zonder slag of stoot. Ze beheersten de Nederlandse taal al snel net zo goed als hun Nederlandse leeftijdgenootjes. Ze gingen naar Nederlandse scholen en hadden Nederlandse vriendjes en/of pleegzusjes en -broertjes. Sommige pleegouders stonden erop dat alle Hongaarse invloeden werden uitgebannen en verklaarden het gebruik van de Hongaarse taal taboe.[27] Dit deden ze uit angst dat hun geliefde pleegkind anders alsnog zou terugkeren naar Hongarije. Sommige pleegouders verzwegen na verloop van tijd de Hongaarse afkomst van hun aangenomen kind.[28] Andere pleegouders, die waarschijnlijk ook een goed contact onderhielden met de biologi-

sche ouders, gingen daar minder krampachtig mee om. Zij zagen de Hongaarse invloeden misschien zelfs als een verrijking van hun gezinsleven. Dat gold in elk geval voor de Haagse pleegouders van Márta Nagy, die een grote interesse voor haar herkomstland toonden. Haar pleegzuster ging jaarlijks drie maanden op vakantie bij Márta's ouders in Hongarije, en de beide ouderparen konden het goed met elkaar vinden:

> 'Ik ben wel vijftig keer heen en weer gereisd. Ik kwam in 1922, in oktober; ik was toen zes. Mijn ouders wilden niet dat ik hier bleef en daarom zijn mijn pleegouders in 1925 naar Hongarije gegaan. Toen is er vriendschap ontstaan tussen de twee families en die is altijd gebleven. In de vakanties ging ik alle jaren met mijn pleegmoeder naar Hongarije. Zij is toen Hongaarse les gaan nemen bij een Hongaarse lerares die met de transporten was meegekomen.' (Cottaar 1998, 179)

Dat brengt ons op een verschil met de adoptiekinderen. De Hongaarse nieuwkomers bleven meestal in contact staan met hun biologische ouders. Als dat contact was verwaterd, viel dat in de regel gemakkelijk te herstellen. Bij aankomst in Nederland lag hun gemiddelde leeftijd bovendien veel hoger dan die van adoptiekinderen. Vandaar dat ze duidelijke herinneringen bewaarden aan hun vaderland en aan hun achtergebleven ouders en broers of zussen. Toch lijkt een ander verschil met de Aziatische adoptiekinderen van veel doorslaggevender belang te zijn geweest. En dat is, dat de Hongaarse kinderen niet opvielen door hun uiterlijk. Nadat ze de Nederlandse taal hadden geleerd, konden ze gemakkelijk voor Nederlandse kinderen doorgaan: 'Misschien waren, zoals Elvira Fried constateerde, ogen en haarkleur iets donkerder, maar verder weken zij weinig af van de andere kinderen in de buurt.'[29] Op haar lagere school aan de Haagse Van Beverningkstraat kende iedereen Márta Nagy als Marta Breedijk en ze heeft zich nooit anders dan andere Haagse kinderen gevoeld.[30]

Bij de huidige stand van het onderzoek is het niet mogelijk de verschillende aspecten van het integratieproces van Hongaarse blijvers nauwkeurig te beschrijven. We weten bijvoorbeeld niet hoeveel van hen, door regelmatig naar huis terug te keren, hun kennis van het Hongaars en de Hongaarse cultuur hebben bijgehouden. Of verwaterde hun kennis en hun gevoel van verwantschap met het geboorteland op den duur, en stolde het tot een herinnering aan een door oorlog en honger getekende jeugd? Voelden de verspreid over Nederland wonende vakantiekinderen de aandrang om vanwege hun gedeelde achtergrond elkaar op te zoeken, zelfs een vereniging te stichten? Was de door Annemarie Cottaar genoemde Eerste Hongaarse Vrouwenclub, in 1947 in Den Haag gesticht, zo'n vereniging? Op de website van de Hongaarse Federatie van stichtingen en verenigingen in Nederland wordt ernaar verwezen als een 'Damesclub', die in de jaren dertig zou zijn gesticht en actief is

gebleven tot de jaren zeventig. De Hongaarse blijvers werden volwassen in de jaren dertig, en kort daarna brak de Tweede Wereldoorlog uit. Daarna was het vanwege de Koude Oorlogsverhoudingen tussen Oost en West niet gemakkelijk om alsnog te repatriëren - gesteld dat die wens er zou zijn geweest. Die omstandigheden zullen de druk hebben doen toenemen om zich in Nederland aan te passen. Een proces dat wellicht ook zou hebben plaatsgevonden als de geschiedenis een andere wending had genomen maar zonder nadere studie blijft dat ongewis. Het valt intussen niet te loochenen dat de komst van Hongaarse vakantiekinderen ertoe heeft geleid dat intieme, persoonlijke banden ontstonden tussen sommige Nederlandse en Hongaarse gezinnen. Voor hen heeft de opname van een pleegkind uit een ander land hun leven ingrijpend beïnvloed. Door de uitwisseling van kinderen waren op het alledaagse niveau van het gezinsleven twee culturen nader tot elkaar gebracht. Voor de Nederlandse samenleving als geheel was dit alles niet bijzonder ingrijpend, daarvoor had het op grotere schaal moeten gebeuren. We moeten ons echter wel realiseren dat de kindermigratie plaatsvond in een tijd waarin het voor weinig mensen was weggelegd om te reizen, dus in contact te komen met andere culturen en levensgewoonten.

Een intieme en persoonlijke band tussen gezinnen uit verschillende landen kwam in de twintigste eeuw niet alleen tot stand door de migratie van kinderen náár Nederland. Het omgekeerde kwam ook voor. Na de Tweede Wereldoorlog zijn tienduizenden Nederlandse kinderen naar het buitenland gegaan om aan te sterken. Om dezelfde reden als decennia eerder de Midden- en Oost-Europese kinderen, dus vanwege de doorstane oorlogsellende. De geschiedenis van deze Nederlandse vakantiekinderen legt treffende overeenkomsten bloot met de Hongaarse ervaringen, dus we zijn hier wellicht een algemeen patroon op het spoor.

Nederlandse vakantiekinderen in het buitenland

Door de migratiegeschiedenis van de afgelopen veertig jaar zijn we gewend geraakt aan het idee dat arme en hulpbehoevende mensen een plaats zoeken in het welvarende Nederland. De geschiedenis van de vakantiekinderen die in het interbellum naar Nederland kwamen, lijkt in dat patroon te passen. Maar na de Tweede Wereldoorlog lag de situatie even anders. In die jaren gingen juist Nederlandse kinderen naar het buitenland, om aan te sterken en bij te komen van de doorstane oorlogsellende. Net als de Hongaarse kinderen kreeg een aantal van hen de gelegenheid een vakantie door te brengen in landen die niet onder de Duitse bezetting hadden geleden. Dat waren Engeland, Zwitserland en Zweden, hoewel er ook kinderen in Denemarken zijn opgevangen. Hun wederwaardigheden vertonen een opvallende

gelijkenis met die van de Hongaarse kinderen in Nederland. Ook hier betrof het niet bepaald een kleine groep, want op 1 juli 1946 vertoefden bijna 30.000 Nederlandse kinderen in het buitenland.[31] In hun verhalen treffen we alle elementen aan die bekend zijn uit de literatuur over de vroege vakantiekinderen, zoals pleegouders die hun pleegkind wilden houden. Kinderen die hun moedertaal verleerden, het soms levenslang onderhouden van de relatie tussen pleegouders en pleegkinderen - door correspondentie en vakanties. In enkele gevallen zijn trouwens ook Nederlandse kinderen bij hun pleegouders gebleven of op een later tijdstip voorgoed naar hen teruggekeerd.

Een enkel voorbeeld kan dienen om dit te illustreren. De eerste dagen had Alice Izaksson het reuze moeilijk bij haar Zweedse pleegouders. Ze huilde tranen met tuiten en wilde helemaal niets doen: ‘Toen was het plotseling over. Ik ging naar buiten en deed van alles. Uiteindelijk konden mijn pleegouders en ik het zo goed met elkaar vinden, dat we mijn vertrek met doktersverklaringen en dergelijke hebben gerekt tot tien maanden na aankomst.’[32] Tijdens de thuisreis en bij aankomst bleek hoe snel de aanpassing aan de Zweedse levensstijl was verlopen:

> ‘De begeleidsters van die reis konden hun oren niet geloven. De kinderen praatten met elkaar in het Zweeds. Bij het weerzien van hun ouders hadden veel kinderen moeite om met hen te praten. In veel gevallen hadden de ouders problemen met het herkennen van hun eigen kinderen als de groep aankwam. Ze waren enorm veranderd en totaal anders gekleed. In Ede was een klein jongetje dat geen afscheid wilde nemen van de groep en absoluut niet met zijn ouders mee wilde. Pas toen men hem vertelde dat zijn vriendjes thuis stonden te wachten, liet hij zich overhalen. Zijn ouders hadden zich de thuiskomst vermoedelijk anders voorgesteld.’ (Sintemaartensdijk 2002, 228)

Uit alle landen waar Nederlandse kinderen werden ondergebracht, zijn verzoeken van ouders binnengekomen om hun pleegkind te mogen adopteren. Meestal waren die gericht aan de Nederlandse commissie die de transporten organiseerde: de Nationale Commissie tot Uitzending van Nederlandsche kinderen 1945. Het antwoord luidde steevast dat de kinderen na afloop van de afgesproken periode naar huis terug moesten. De verzoeken werden dan ook doorverwezen naar de biologische ouders, die daar meestal niets voor voelden: ‘Een dergelijk verzoek kwam binnen bij de ouders van Kees, een jongen van 8 jaar. Zijn moeder schrok daar zo van dat daarna geen enkele brief van de pleegouders meer werd beantwoord.’[33] Slechts in een klein aantal gevallen kwam het wel tot adoptie, en sommige kinderen gingen naar hun pleegouders terug als ze wat groter waren. Ook als het niet tot adoptie kwam, bleven enkele ouders hun pleegkind beschouwen als een eigen kind. Eén jongen die in

Denemarken bij een kinderloos echtpaar in huis was geweest, werd door hen zelfs benoemd tot enige erfgenaam.

Het onderzoek waar we deze kennis aan ontlenen, is in 1995 uitgevoerd door Sintemaartensdijk. Hij kreeg talrijke verhalen te horen over de band die kinderen bleven voelen met het land waar ze zulke ingrijpende ervaringen hadden opgedaan. Het aantal mensen dat jaarlijks nog altijd het gastland als vakantiebestemming koos, bleek groot. In 1999 werd er een reünie georganiseerd voor de groep kinderen die naar Engeland waren geweest. Er kwamen 150 voormalige vakantiekinderen opdagen, die de vraag kregen voorgelegd hoelang het contact met hun pleegouders had standgehouden. Het resultaat loog er niet om: 30% korter dan 1 jaar; een kwart van 1 tot 5 jaar; 11% van 6 tot 15 jaar; 16% van 16 tot 40 jaar; en bij 16% was er tot op heden nog contact.[34] De auteur tekende hier terecht bij aan dat bij de beoordeling van deze cijfers rekening moest worden gehouden met de selectiviteit van de groep. Het ging immers om mensen die na een halve eeuw nog voldoende belangstelling hadden voor hun reis van weleer om naar een reünie te gaan. Als reden voor een kortdurend contact werd overigens niet opgegeven dat de belangstelling was verdwenen, maar dat men onvoldoende Engels beheerste om de correspondentie vol te houden. De contacten van langere duur waren meestal pas verbroken na het overlijden van de pleegouders. Contacten die na vijftig jaar nog bestonden, werden onderhouden met de kinderen van de pleegouders.

Al met al is het belangrijkste in het oog springende verschil tussen Hongaarse en Nederlandse vakantiekinderen, dat een veel groter aantal jonge Hongaren definitief bij hun pleegouders is gebleven. De belangrijkste reden daarvoor zal zijn dat de economische noodsituatie in Hongarije veel langer aanhield dan in Nederland. Wat blijft, is dat bij beide groepen kinderen de woonsituatie in een pleeggezin een versneld integratieproces op gang bracht. Dat werd alleen afgebroken, doordat de kinderen zich - vaak met moeite - opnieuw moesten aanpassen aan het gezin van hun biologische ouders in het land van herkomst.

Gemigreerde kinderen in gezinnen

Bij adoptiekinderen stond van meet af aan vast dat ze naar Nederland kwamen om te blijven. Daarentegen zou het verblijf van de Hongaarse vakantiekinderen slechts zo'n drie maanden duren. Niettemin is waarschijnlijk eenderde uiteindelijk gebleven. Het leeftijdsverschil bij aankomst was aanzienlijk. De meeste adoptiekinderen kwamen als baby of peuter; de gemiddelde leeftijd van vakantiekinderen bij aankomst was elf jaar. Gezien die leeftijd viel te verwachten dat de vakantiekinderen hun pleegouders meer problemen zouden

bezorgen dan de adoptiekinderen hún ouders. Hun identiteit en persoonlijkheid waren immers meer ontwikkeld. Uit wat we daarover weten, blijkt echter het tegendeel. Die interpretatie kan zijn vertekend, doordat we van de categorie adoptiekinderen gewoon het meeste weten. Wat ook kan, is dat de vakantiekinderen die niet 'bevielen' gewoon terugkeerden. Die mogelijkheid heeft in het geval van adoptiekinderen nooit bestaan. Alleen door tussenkomst van de autoriteiten konden zij in een ander Nederlands gezin worden geplaatst. Wie het cynisch geformuleerd wil zien: de vakantiekinderen kwamen op zicht. Als pleegkind en gastouders blij met elkaar waren en de Hongaarse ouders meewerkten, kon een tijdelijk verblijf in een permanent verblijf worden omgezet.

Een ander verschil was natuurlijk dat de vakantiekinderen zich gezien hun leeftijd veel meer bewust waren van de ellendige situatie die ze hadden achtergelaten. We hoeven maar te denken aan het zesjarige Zandvoortse 'zwartkopje', dat bij het horen van de naam Boedapest op een aandoenlijke manier duidelijk maakte dat ze daar niet naar wilde terugkeren. De gemiddeld elfjarige vakantiekinderen stonden vlak voor hun puberteit. Deden zich onbeheersbare opvoedingsproblemen voor, dan was een snelle terugkeer naar Hongarije mogelijk. Hoe logisch dat ook klinkt, bij het trekken van zo'n conclusie is enige voorzichtigheid geboden. Het kan ook zijn geweest dat juist de jongere vakantiekinderen bleven en de wat oudere terugkeerden. We weten bovendien niet of de blijvers in meerderheid bij kinderloze echtparen zijn terechtgekomen, misschien dus wel juist bij ouders die bereid bleken een wat grotere inspanning te leveren om het kind een goede opvoeding te geven. Verder zouden we moeten achterhalen hoeveel Hongaarse kinderen de band met de biologische ouders en het vaderland voorgoed hebben afgesneden, en bij welk aantal die in enigerlei vorm bleef behouden. Wat daarover tot nu toe bekend is, lijkt te suggereren dat de meerderheid contacten onderhield, soms zelfs vrij intensief. Voor die kinderen waren alle antwoorden bekend op vragen waar adoptiekinderen vaak mee worstelden, zoals: Waar kom ik vandaan? Wie waren mijn ouders? Waarom ben ik in Nederland? Zij hoefden daar niet naar te zoeken, de aangehouden banden voorzagen hen van alle basiskennis.

Afgezien daarvan is er nog een onontkoombaar verschil. De Hongaarse kinderen konden gezien hun uiterlijk doorgaan voor Nederlands, dus voor kinderen die in hun pleeggezin pasten. Zij konden zich vrijelijk bewegen zodra ze de Nederlandse taal hadden geleerd, en dat ging snel, en zich Nederlandse gewoonten hadden eigen gemaakt, wat misschien iets langer duurde. De Aziatische adoptiekinderen beheersten die vaardigheden ook, maar bleven herkenbaar buitenlands. Wie een geïntegreerd Hongaars vakantiekind voor de eerste keer ontmoette, voelde niet de aandrang om te vragen: 'Waar kom jij eigenlijk vandaan?' Die luxe kenden Aziatische adoptiekinderen niet, want die kunnen die vraag nog altijd verwachten. Of zij realiseren zich al bij voorbaat dat een nieuwe bekende die vraag op de lippen zal bran-

den. Zij worden voortdurend met hun status van migrant geconfronteerd, een markant verschil met hun voorgangers, de in Nederland gebleven vakantiekinderen. Dit laat onverlet, dat we kunnen vaststellen dat de meeste vakantie- én adoptiekinderen, ondanks zulke problemen en obstakels, een plaats hebben gevonden in de Nederlandse samenleving. Als een groot aantal van hen heeft willen terugkeren naar hun geboorteland, is dat onopgemerkt gebleven. Misschien zullen enige Aziatische adoptiekinderen zich een tikje meer wereldburger voelen dan Nederlander - een gevoelen dat ze met veel andere geïntegreerde migranten delen. Maar dan toch wel een Nederlandse wereldburger. Hun aanwezigheid in een Nederlands gezin was vaak aanleiding voor hun pleegouders, adoptiefouders en eventuele Nederlandse broers en zussen, om zich meer te verdiepen in een andere cultuur. Dat gebeurde in de microkosmos van het gezin. Gezien de aantallen kinderen waarom het gaat, zou het echter te ver voeren om van een belangrijke invloed op de Nederlandse cultuurontwikkeling te spreken.

Het is overigens niet zo dat in de twintigste eeuw alleen kinderen als migrant in een gezin kwamen te wonen. In het interbellum vonden vele Duitse meisjes een betrekking als dienstbode. Maar hoezeer zij ook intern werkten, zij werden geen deel van het gezinsleven. Bij de welgestelden werden aanvankelijk ook nog wel gouvernantes aangetroffen, terwijl in de laatste decennia van de eeuw een grote groep buitenlandse au pairs arriveerde. Hun positie in het gezin was echter een andere; zo ook hun invloed en ervaringen.

Eindnoten:

1 Het leeuwendeel van de kleine nieuwkomers arriveerde overigens met hun eigen ouders, en groeide op in een migrantengezin. Die komen in dit hoofdstuk niet aan de orde.
2 Hoksbergen (1994) 123.
3 Hoksbergen (1991-1) 20.
4 Percentage berekend op basis van een tabel die voorkomt in Geerars en Hoksbergen (1991) 105.
5 Hoksbergen (1991-2) 77.
6 Casus ‘Kim’ in: Hoksbergen en Knappstein (1991) 174-179. Daar ook andere voorbeelden.
7 Hoksbergen (1991-1) 30-31.
8 Hoksbergen, Juffer en Waardenburg (1986) 102.
9 Femmie Juffer en Rien van IJzendoorn (2005) citaat Juffer, in: Koelewijn (2005) 7.
10 ‘Tussen Seoul en Den Ham’, in: *Volkskrant Magazine* 6 (21 februari 2004) 38-43, aldaar 41-42.
11 Chris van de Wetering, ‘Je blijft Koreaan’, in: *NRC Handelsblad* 26 oktober 2000.
12 Ibidem.
13 Van Rijn (1998-1) 23 en idem (1998-2) 78.
14 Van Rijn (1998-1) 60. Wellicht zal te zijner tijd de voltooiing van het promotieonderzoek van Van Rijn naar de kinderhulp meer duidelijkheid verschaffen.
15 ‘Onze kleine Hongaarsche gasten. Een onderhoud met Plebaan Westerwoudt’, in: *NHC* 17 september 1923.
16 ‘De aankomst der Hongaarsche Kinderen in Haarlem’, in: *NHC* 15 september 1923.
17 ‘Dr. N. Knebel en de Hongaarsche kinderen’, in: *NHC* 18 juni 1923. Ongeveer drie jaar eerder bleek in Den Haag zijn beheersing van het Nederlands nog gebrekkig, zie: Cottaar (1998) 173.
18 Van Rijn (1998-2) 80.
19 Ibidem en Vogel (2005) - nog te publiceren.
20 Van Rijn (1998-1) 21-22.
21 Cottaar (1998) 179.
22 ‘Een afscheidsavond’, in: *Zandvoortsche Courant* oktober 1923 en Van Rijn (1998).

23 'Onze Hongaarsche kinderen', *Zandvoortsche Courant* juni 1923.
24 Van Rijn (1998-1) 54-55. Het verhaal vermeldt niet waar ze in de tussentijd in Boedapest was opgevangen.
25 Vattamány (1998).
26 Reisverslag van Kees Klein op de website van de Culturele Kring Wieringen: www.ckw.nu.
27 Cottaar (1998) 177.
28 Van Rijn (1998-1) 63.
29 Van Rijn (1998-1) 50-51.
30 Cottaar (1998) 179.
31 Sintemaartensdijk (2002) 265.
32 Ibidem, 222.
33 Ibidem, 294.
34 Ibidem, 295.

2. Inwonend dienstpersoneel

Het was in 1962, op weg naar het huis van haar nieuwe werkgever, dat Hilde Eigner het pand van de familie Huyberts passeerde. Ze had daar meer dan een kwarteeuw als dienstbode gewerkt, maar liep eraan voorbij alsof het om een vreemde woning ging. De Oostenrijkse migrante was in 1908 geboren in Gleisdorf, niet ver van Graz. Haar jeugd stond in het teken van een schrijnende armoede en werd bovendien verpest door een drinkende vader. Die twee redenen volstonden om in 1929 haar geluk in Nederland te beproeven. Door bemiddeling van de arbeidsbeurs in Graz had zij werk gevonden als dienstbode in Den Haag. Niet dat ze zich ooit een beeld had gevormd van het leven in Nederland. Door haar vriendin Helga wist ze alleen dat je daar in de huishouding veel beter kon verdienen dan in Oostenrijk. Die vriendin had zelf net een betrekking aangenomen en zij controleerde meteen of de familie waar Hilde was geplaatst goed bekendstond. Toen dat het geval bleek, werd de reis geboekt. De joodse familie Josephus Jitta, waar Hilde haar eerste Nederlandse dienstbetrekking vond, betaalde haar treinreis, die een bedrag van 83 gulden kostte. In ruil daarvoor verplichtte zij zich een jaar lang in dienst te blijven. Zo begon Hilde haar loopbaan als dienstbode in Nederland, die tot haar pensioen zou duren. Afgezien van een paar bezoeken aan haar familie is zij nooit meer naar Oostenrijk teruggeweest.[1]

Tijdens haar werkzame leven had geen enkel dienstverband zo lang geduurd als dat bij de Wassenaarse familie Huyberts. Haar baan als dienstbode bracht haar onvermijdelijk in aanraking met allerlei persoonlijke aspecten van het familieleven van haar werkgever. Dat gold in feite voor alle inwonende dienstbodes. Hilde Eigner heeft mevrouw Huyberts zelfs op haar ziek- en sterfbed verzorgd. Nadat haar werkgeefster een beroerte had gekregen, werd die zorg vrij zwaar en ook nogal intiem:

> ‘Ik moest soms drie, vier keer per nacht mijn bed uit. Ik bracht haar dan een kopje thee en schudde haar bed op. Soms was ze angstig. Dan praatte ik wat tegen haar en dekte haar weer toe. En je had je huishouden nog met alles erop en eraan. Ik waste haar als een kind.’ (Veldhoen 1997, 95-96)

Zij legde haar overleden werkgeefster af en kamde een laatste maal haar haren. Door die rol werd zij als het ware even in de familie opgenomen; bij de begrafenis liep zij naast de jongste dochter. Daaraan kwam echter snel een einde toen de weduwnaar Huyberts hertrouwde. De dienstbode werd ineens op afstand gehouden en nam boos haar ontslag. In een terugblik op haar zesentwintigjarig dienstverband zegt Hilde Eigner: ‘Je moest wel altijd voelen dat je de mindere was, dat je over de kleine steentjes moest lopen. Je hoorde bij het gezin en was toch een buitenstaander. Je was dienstbode en dat bleef je.’ Het zal door zulke ervaringen zijn geweest, dat het kon gebeuren dat zij het huis waar ze al die jaren gediend had voorbij liep alsof het om een vreemde woning ging.

De woon- en leefomstandigheden van migranten als Hilde Eigner zijn te vangen onder het begrip ‘intieme vreemden’. Het ging om vrouwen die als personeelslid in een Nederlands huishouden werkten en daar meestal ook inwoonden. In de praktijk betrof het - althans bij aanvang van een dienstverband - bijna uitsluitend jonge, ongehuwde vrouwen. In de twintigste eeuw hebben vele tienduizenden migranten Nederland vanuit die positie leren kennen. Op haar beurt kwam de gezeten bevolking zo in aanraking met de zeden en gewoonten van meisjes uit een ander land. Zij leverden om te beginnen een functionele bijdrage aan het gezinsleven van de families bij wie zij in dienst traden. Maar ook heeft een flink aantal vrouwen door een huwelijk met een Nederlander een eigen gezin gesticht en een nieuwe nationaliteit verworven. Een klein aantal vrouwen is, net als Hilde, haar hele leven in een dienstbetrekking gebleven. Anderen zijn op den duur teruggekeerd naar hun vaderland. Bij de categorie ‘intieme vreemden’ moeten we overigens niet alleen denken aan de vooroorlogse dienstbodes, dus aan vrouwen die meehielpen in de huishouding. Daartoe behoorden ook de buitenlandse gouvernantes, Frans of Engels, die in de eerste helft van de twintigste eeuw als huisonderwijzeres de educatie van kinderen uit de hogere klasse op zich namen. Dan was er in het vooroorlogse Nederland nog de groep zeebaboes, dat waren Indonesische kinderverzorgsters die met een gezin uit de kolonie in de Oost meekwamen. Van meer recente datum zijn de werksters uit mediterrane landen en de kindermeisjes uit bijvoorbeeld de Filippijnen, die als au pair in Nederland verblijven. Bij al die groepen ‘buitenlands personeel’ zijn overeenkomsten aan te wijzen in de sociale verhouding tussen hen en hun werkgevers, alsook in de reacties van de Nederlandse samenleving op zulke nieuwkomers. Dat vraagt om een vergelijking door de tijd, waarbij we afzien van de

chronologie, omdat vooral de Duitse dienstbodes er getalsmatig uitspringen. Zij krijgen daarom de meeste ruimte.

Vreemden in huis

Voor Hilde Eigner geldt dat zij behoorde tot een groep van naar schatting zo'n 175.000 buitenlandse meisjes die in het interbellum in een Nederlands huishouden werkten. Veruit de meeste van hen kwamen niet zoals zij uit Oostenrijk, maar uit Duitsland. Dat land leverde ongeveer 85% van de dienstbodes, tegen 10% uit Oostenrijk. Dat verklaart ook waarom eigenlijk alle meisjes uit de Duitstalige gebieden in het spraakgebruik bekend kwamen te staan als 'Duitse dienstbodes'. De overkomst van deze omvangrijke groep vrouwelijk huispersoneel had - net als bij de kindermigratie - te maken met de grote armoede in de landen die tot de verliezers van de Eerste Wereldoorlog behoorden. In het begin van de jaren twintig was de geldinflatie in het door herstelbetalingen en politieke instabiliteit geteisterde Duitsland buitensporig opgelopen. Winkeliers moesten hun zaak soms wel drie keer per dag sluiten om de nieuwe, hogere prijzen voor hun goederen te berekenen. Voor jonge Duitse vrouwen uit het verarmde deel van de bevolking was het nauwelijks mogelijk om werk te vinden in die economische chaos. Tegelijkertijd was er in Nederland een levendige discussie gaande over het vraagstuk van de dienstbode. Het bleek namelijk dat jonge Nederlandse vrouwen er steeds vaker de voorkeur aan gaven om in een fabriek, op kantoor of in een textielatelier te werken. Het werd voor een middenstandsgezin moeilijk om iemand voor in de huishouding te vinden. Om dat tekort op te heffen, deed men in toenemende mate een beroep op de snel groeiende groep Duitse meisjes.[2] Het mechanisme van de markt van vraag naar en aanbod van arbeid werkte ook toen over de landsgrenzen heen.

De Duitse dienstmeisjes kwamen niet overal in Nederland in dezelfde aantallen terecht. De meeste kwamen aan een baan in de Randstad, zoals in Haarlem, waar in 1930 één op de acht dienstbodes van Duitse (of Oostenrijkse) komaf was. In 1935 was dit opgelopen tot één op zes. Het ging toen bij elkaar om 1680 vrouwen, wat neerkwam op 1,3% van de stadsbevolking.[3] In de jaren 1925 tot 1931 werkte in Den Haag niet minder dan 67,6% van alle vreemdelingen in de huishouding, en dat waren voor het overgrote deel Duitse dienstbodes.[4] Voor het nabijgelegen Leiden gold dat in het interbellum ruim 4000 Duitse meisjes in de huishouding werkten.[5] Op de totale bevolking gezien misschien geen spectaculaire percentages, maar in al die steden werden de meisjes vooral aangetroffen in de wijken en straten waar de gegoede burgerij woonde. Dat milieu zorgde voor kansen op werk. In een wijk als het Rotterdamse Kralingen hoorden ze als het ware bij het straatbeeld. In het Haarlem-

se Bosch en Vaartkwartier was midden jaren dertig ongeveer 60% van de ruim 200 dienstbodes afkomstig uit Duitsland,[6] en die percentages lagen niet veel anders in de 'betere' wijken van Den Haag:

> 'De leveranciers die in de jaren twintig en dertig hun waren bezorgden bij de grote huizen in het Statenkwartier, Duinoord, Scheveningen en het Benoordenhout, troffen in de deuropening regelmatig een dienstbode aan met een Duits accent.' (Cottaar 1998, 18)

Als groep waren de dienstbodes in menig stadsdeel zichtbaar aanwezig. De wederzijdse kennismaking tussen Duitsers en Nederlanders voltrok zich echter in de gezinnen, dus in besloten kring. Daar werden de buitenlandse vrouwen voor het eerst geconfronteerd met hun nieuwe wereld, waar een andere taal werd gesproken en andere omgangsvormen, rituelen en eetgewoonten heersten dan zij van huis uit gewend waren. Een soortgelijke confrontatie vond plaats bij leden van de Nederlandse gezinnen, die op hun beurt kennismaakten met een huisgenoot en werkneemster uit een andere cultuur. Op het microniveau van het gezinsleven moesten beide partijen oplossingen zien te vinden voor de spanningen, misverstanden en (soms ook) conflicten die het contact tussen verschillende culturen veroorzaakte. Die verschillen waren niet alleen van etnische of culturele aard, er was ook sprake van aanmerkelijke verschillen in stand en maatschappelijke klasse. Dat gold waarschijnlijk nog het minst voor meisjes uit de Duitse middenklasse, die verarmd waren geraakt door de economische ellende in hun land. Maar de meeste Duitse dienstmeisjes kwamen uit een gewoon arbeidersgezin of een boerenfamilie. Door hun nieuwe werkkring kwamen zij voor het eerst van hun leven in aanraking met het huishouden van een maatschappelijk bevoorrechte en soms zelfs zeer welvarende familie. Dat overkwam ook Hilde Eigner. Toen zij terugkeek op haar langdurige betrekking bij Huyberts speelde het etnische verschil niet langer een rol van betekenis. Ze sprak uitstekend Nederlands, met vermoedelijk een wat zangerig Oostenrijks accent. Niemand kon haar nog iets bijbrengen over de Hollandse omgangsvormen en het koken van een Nederlandse maaltijd viel zonder problemen aan haar toe te vertrouwen. Wat na al die tijd niet was verdwenen, was het standsverschil. Zij bleef toch de dienstbode, die ook nadat ze een belangrijke rol had vervuld in het stervensproces van haar werkgeefster, te verstaan werd gegeven dat ze haar plaats diende te kennen.

In het dagelijks leven vergde het omgaan met standsverschillen voor ieder van de Duitse nieuwkomers de nodige inspanningen, maar ook de confrontaties met etnische of cultuurverschillen vergde al direct na aankomst het een en ander. Voor alle gezinsleden, maar bovenal voor de dienstbodes. 'Alles was vreemd', herinnert menigeen zich in een terugblik op de eerste indrukken na

aankomst.[7] Zo kon het taalverschil, althans in gezinnen waar niemand een mondje Duits sprak, al meteen voor de nodige misverstanden zorgen. Maar er waren ook meisjes voor wie dat geen enkel probleem vormde. Dat waren degenen die in het kader van de kinderhulp al enige tijd in Nederland hadden doorgebracht. Zij wisten zich heel aardig in de nieuwe landstaal te redden. Voor de meeste meisjes gold dat uiteraard niet. In de fase dat zij moeite hadden met het Nederlands, kon het problematisch zijn om te achterhalen wat er van haar werd verwacht. Zo herinnerde Klara Robra zich dat zij op een dag haar ontredderde vriendin Grethe op bezoek kreeg: 'Ich soll *blinde vinken* machen heute Abend.' Wat was dat en hoe maak je zoiets? Met behulp van een Nederlands kookboek wisten Klara en Grethe deze kwestie met enige moeite tot een goed einde te brengen.[8]

Over het geheel genomen werden de meeste taalproblemen na verloop van tijd wel opgelost. Met vallen en opstaan, zoals bij ieder leerproces. De meeste hulp kwam van de kinderen, die door hun nieuwsgierigheid gemakkelijk door sociale grenzen heen braken. Van hen leerden de Duitse dienstmeisjes Nederlands en de kinderen op hun beurt een beetje Duits. Zo viel het taalverschil weg, dat er in de begintijd nogal eens toe bijdroeg dat de meisjes zich de gevangene voelden van een ontoegankelijke wereld. Hun positie bracht nu eenmaal met zich mee dat zij als intieme vreemden vrijwel dagelijks in aanraking kwamen met allerlei cultureel bepaalde verschillen. Dat gebeurde in het contact met haar werkgeefster, met de andere gezinsleden, met overige personeelsleden in de huishouding - zo die er waren - en niet te vergeten met leveranciers aan de deur. Vooral de vrouw des huizes gaf de doorslag bij de inwijding van de nieuwkomer. Zij gaf aan welke taken er wachtten, bepaalde de indeling van de dag en dicteerde de arbeidsvoorwaarden. Op dit persoonlijke dienstverband oefende de buitenwereld, denk aan vakbonden, weinig of geen controle uit. Vandaar dat er ook zelden werd ingegrepen bij misstanden, die eindeloos konden voortwoekeren. Dat ging dan vaak om onverwarmde, kleine slaapkamers, om slechte voeding, een minimale hoeveelheid vrije tijd en een onaangename, autoritaire bejegening. Sommige Duitse dienstmeisjes voelden zich behandeld als een slaaf, een lijfeigene of een koelie. Zo kreeg Walli Arndt altijd oude thee te drinken en wanneer ze het waagde om verse thee voor zichzelf te zetten, kreeg ze de wind van voren. Op zulke momenten wierp haar werkgeefster haar voor de voeten dat ze uit armoe op de betrekking was afgekomen. Zij had genadebrood te eten en mocht blij zijn in Nederland aan de slag te kunnen.[9]

Vanwege het strikt persoonlijke karakter van een dienstverband kwam het tegenovergestelde uiteraard ook voor, dat een buitenlands meisje juist een bijzonder aangename werkomgeving trof. Zoals in het geval van Liesel Korona, die op een dag met haar werkgeefster door Scheveningen liep. Mevrouw Van Oppen leerde haar 'mooie dingen zien, naar musea gaan'. En Frieda Blömers

ging met haar Haagse werkgeefster, de weduwe Noordijk, naar het Kurhaus, de schouwburg en andere uitgaansgelegenheden. Daar zag de Duitse dienstbode beroemdheden uit de jaren dertig, zoals Josefine Baker, Richard Tauber, Adolf Busch en Sonja Henny. Ze heeft het zelfs meegemaakt dat mevrouw Noordijk op zo'n uitstapje een bekende tegenkwam, die haar op duidelijk afkeurende toon vroeg: 'Goh, Jo, ga je met je meisje uit?' Waarop het spitse antwoord volgde: 'Nee, ik ga met mijn huisgenote uit.'[10] Noch Liesel, noch Frieda had een achtergrond in de (verarmde) Duitse middenstand. Dat zou het nog begrijpelijk maken dat hun werkgeefster met hen de stad in ging. Zij kwamen uit eenvoudige Duitse milieus en beschikten over niet meer dan een lagere schoolopleiding. Het geval van Frieda is nogal uitzonderlijk en toont opnieuw hoe het persoonlijke aspect van een dienstbetrekking bepaalde welke mogelijkheden een meisje had. Dat Frieda een Duitse was, zal er misschien niet eens zoveel mee te maken hebben gehad. Toch week de positie van Duitse dienstbodes door de bank genomen wel af van die van haar Nederlandse collega's. Zij bevonden zich in een veel afhankelijker positie, en konden zich minder vrijheden veroorloven. Zij dreigden eerder in moeilijkheden te komen, zeker wanneer er ontslag volgde. Door hun Duitse achtergrond vielen zij onder de Vreemdelingenwet. Daarin stond de bepaling dat buitenlanders die werkloos werden, met als gevolg onvoldoende middelen van bestaan, door de vreemdelingenpolitie over de grens konden worden gezet.[11] In de praktijk kwam dit niet zo vaak voor, omdat er voldoende vraag was naar dienstbodes. Meestal was binnen korte tijd wel een andere dienstbetrekking te vinden.[12] De druk was intussen altijd voelbaar en nam in de loop van de jaren dertig nog toe. Door de stijgende werkloosheid begon de Nederlandse overheid toe te geven aan de roep van werkgevers om de arbeidsmarkt van vreemde smetten vrij te houden. Die wetsregel hing als een zwaard van Damocles boven de hoofden van migranten, ook boven die van Duitse dienstbodes.

Juist in de intieme sfeer kon dat de verhoudingen op scherp zetten. Het ging bij de Duitse meisjes immers om jonge vrouwen, die niet alleen te maken kregen met hun werkgeefster, maar ook met mannen in huis. Het is zeker niet zo dat dit altijd tot problemen leidde waar de nieuwkomers geen raad mee wisten. De relaties tussen mannen en vrouwen lagen in hun vaderland immers niet zoveel anders dan in Nederland. Maar het kwam voor dat de grenzen werden overschreden en er seksuele avances werden gemaakt waar de meisjes niet van gediend waren. De conflicten die daaruit voortkwamen, konden gemakkelijk tot het ontslag van de Duitse dienstbode leiden. Zij mocht in zo'n geval volkomen onschuldig zonder werk en inkomen zijn geraakt, dat nam niet weg dat zij zonder pardon over de grens kon worden geleid, zoals het officiële jargon luidde. Wat niet wil zeggen dat de soep altijd zo heet werd gegeten als ze werd opgediend. We weten bijvoorbeeld van de Leidse vreemdelingenpolitie dat zij een zorgvuldig onderzoek instelde als het vermoeden

bestond dat een meisje werkloos was geworden vanwege ongewenste seksuele toenaderingen, of erger. Bij een redelijk vermoeden van onschuld werd een meisje dan niet uitgeleid.[13] Het valt natuurlijk niet uit te sluiten dat de politie in andere gemeenten veel minder zorgvuldig te werk ging.

De kerk biedt soelaas

Vanwege die afhankelijkheid en kwetsbaarheid van jonge vrouwen in een vreemd land werden er aparte organisaties opgericht om zich met hun welbevinden te bemoeien. Ook waren er wel bestaande organisaties voor de begeleiding van jonge alleenstaande vrouwen, die de zorg voor Duitse meisjes op zich namen. In het verzuilde Nederland van het interbellum ging het dan om organisaties die een katholieke, protestantse, socialistische of algemene signatuur droegen. Via internationale koepelorganisaties stonden zij in contact met zustervereniging of stichtingen in Duitsland en Oostenrijk. Het voornaamste punt van zorg was de bewaking van de zedelijkheid. Het idee was toch dat alleenstaande jonge vrouwen in den vreemde volop blootstonden aan verleidingen en gevaren. Die konden leiden tot ongewenste zwangerschappen, afdaling in de prostitutie of zelfs de wereld van internationale vrouwenhandel. Daarnaast waren vooral de religieuze organisaties beducht voor het afdwalen van de kerkgemeenschap, zoals de Haarlemse katholieke St. Martha Vereeniging. Van Duitse zusterorganisaties ontving de vereniging regelmatig verzoeken om na te gaan of een gezin waarin een Duits meisje kwam te werken, te goeder naam en faam bekendstond en van goede katholieke snit was. Wanneer het groene licht werd gegeven, zorgde de Martha Vereeniging voor opvang en begeleiding. In november 1925 kwam er een verzoek binnen van de zustervereniging in Recklinghausen om twee Duitse meisjes van de trein te halen en te begeleiden naar hun werkgeefster in Heemstede. Dat gebeurde volgens het beproefde recept, dus ze werden eerst naar het tehuis van de Martha Vereeniging aan de Bloemhofstraat gebracht. Daar maakten zij kennis met het Haarlemse katholieke meisjeswerk.[14] Dit tehuis bood tijdelijke opvang aan werkloos geworden meisjes, die daarna met hulp van de Martha Vereeniging op zoek gingen naar een nieuwe werkkring. Op die manier viel te voorkomen dat ze zomaar over de grens werden gezet.

De Martha Vereeniging ging ook preventief te werk. In februari 1926 had één van de bestuursleden, mevrouw Droog, een advertentie ontdekt in het *Haarlems Dagblad.* Daarin werden Duitse meisjes gevraagd, maar op een manier die zij verdacht vond. De begeleidster van activiteiten voor de meisjes, mejuffrouw Philipeau, reageerde op de advertentie en ging voor alle veiligheid samen met de dienstbode Elsa Baltzer op onderzoek uit. Waar dat toe heeft geleid, vermeldt de geschiedenis niet. De uitslag van het onderzoek bleef

buiten de notulen van de vereniging.[15] Zowel voor individuele als voor gezamenlijke begeleiding konden Duitse meisjes bij de Martha Vereeniging terecht. Bij individueel moeten we denken aan bemiddeling bij arbeid en controle van een gezinssituatie. Ook in geval van een al dan niet gewenste zwangerschap, een conflictsituatie of een dreigende ontsporing kwam de vereniging in actie. Dat merkte Clara L. uit Mainz, over wiens gedrag het bestuur zich in 1921 bezorgd uitte. Zij ging zomaar dansen in de Kleine Houtstraat en zwemmen in Zandvoort. 'Een badpak had ze daarvoor niet nodig: "Je kon ook volstaan met je hemd onder dicht te spelden en later droogde dat toch wel voordat je verder aangekleed behoefde te zijn", zou ze gezegd hebben.' Het kwam haar op een ernstig onderhoud met een paar verontruste bestuursleden te staan. Daarmee was de zaak afgedaan, want de werkgeefster van Clara betoonde zich zeer tevreden over haar dienstbode.[16]

Voor gezamenlijke begeleiding konden de meisjes terecht in een zaaltje van het verenigingsgebouw aan de Bloemhofstraat, waar op zondagavonden bijeenkomsten werden georganiseerd. Bij een kop thee of koffie wisselden de meisjes ervaringen uit, en werd er gezongen alsook een godsdienstoefening gehouden. In het begin ging het om bijeenkomsten van zowel Nederlandse als Duitse meisjes, maar in 1921 kwam het tot 'onaangenaamheden' tussen de twee groepen. Doordat de Duitsers in de meerderheid waren, voelden de Nederlandse meisjes zich verdrongen en slecht op hun gemak tussen de anderstalige collega's. Voortaan zag de Martha Vereeniging zich genoodzaakt gescheiden bijeenkomsten te houden voor Duitse en Nederlandse meisjes. Die scheiding nam in de loop van de jaren eerder toe dan af. In de jaren twintig werd de vereniging bijvoorbeeld bijgestaan door een Duitse kracht, Fräulein Reinholt. Het werk onder de Duitse katholieke meisjes werd in die tijd eigenlijk steeds meer overgenomen door organen van de Duitse katholieke kerk. In Haarlem kreeg dat zijn beslag in 1930 met de komst van de *St. Agnes Stiftung*, die op het adres Frederikspark 8 het *Deutsches Heim für Katholische Mädchen* stichtte. Er kwam een Duitse priester mee voor de zielzorg en de leiding van het *Heim* lag in handen van zuster M.V.S. Krause. In Amsterdam was die verduitsing al eerder opgetreden. Zo openden Duitse franciscanessen in juni 1923 aan de Nieuwe Heerengracht een tehuis waar de Duitse meisjes hun vrije tijd konden doorbrengen. Op Nieuwjaarsdag kwam daar een Amsterdamse *Verein für Deutschsprechende Katholiken* bij, die wekelijks een bijeenkomst organiseerde.[17] Eenzelfde soort ontwikkeling deed zich voor in steden als Den Haag, Leiden en Rotterdam.

De katholieke kerk behoorde tot de twee grootste Duitse religieuze gemeenschappen; de andere was de lutherse *Deutsche Evangelische Kirche.* Deze kerk had in zekere zin een voorsprong op de katholieke, omdat er in verschillende Nederlandse steden al godshuizen van die richting bestonden, de zogenaamde *Deutsche Evangelische Gemeinden.* Het ging om steden waarin zich een

betrekkelijk grote Duitse migrantengemeenschap bevond, dat wil zeggen Den Haag, Rotterdam, Haarlem, Hengelo en Heerlen.[18] In Amsterdam vonden de lutherse Duitsers religieus onderdak in de Nederlandse Evangelisch-Lutherse kerk. In al die steden werden de lutherse Duitse meisjes direct opgevangen en begeleid door een Duitse migrantenorganisatie. In hun manier van werken, aandacht en zorg verschilde het *Evangelische* meisjeswerk niet echt van het katholieke. Voor gelovige meisjes waren de Duitse kerkgemeenschappen in Nederland erg belangrijk. Niet alleen in de taal van de preken, maar in de hele liturgie en het kerkleven werd een cultuur weerspiegeld die geborgenheid bood. Zoals bij Anna Snoeijink een vrome vrouw, die sinds 1919 als dienstbode in Almelo werkte. Vijf jaar later trouwde zij met een Nederlandse man. Ze had ook Nederlandse vrienden en deed geen moeite om haar kind Duits te leren. Met landgenoten onderhield ze weinig relaties, maar voor de kerk maakte ze een uitzondering. Haar dochter legt uit waarom de *Evangelische Gemeinde* zoveel aantrekkingskracht op haar moeder bleef uitoefenen.

> ‘Die organiseerde bijvoorbeeld maaltijden met elkaar, met lange gedekte tafels. De Nederlandse kerken waren daar in die tijd nog helemaal niet aan toe. Die waren allemaal zo clean, zo ongezellig. De kerkdiensten waren ook minder kaal. Ik zie nog altijd dat kathedertje in de kerk voor me, daar hing dan een lap op, met een lam met het kruis op zijn rug. Dat kende je toch niet in de Nederlandse kerken? (...) En de toga's waren ook al wat kleuriger, vrolijker dan onze zwarte toga's met witte bef. (...) Ik vermoed dat het op de één of andere manier wel de steun voor mijn moeder is geweest. En voor velen met haar. Die kerk had toch iets van thuis, denk ik.’ (Mak 2000, 112-113)

Vrolijke, kleurige en gezellige kerkbijeenkomsten werden in die jaren vergeefs gezocht in de Nederlandse protestantse kerk. Toen de *Evangelische Gemeinde* na de Tweede Wereldoorlog uit Twente verdween, meldde Anna Snoeijink zich noodgedwongen bij de Nederlands-Hervormde kerk aan. Het heeft haar altijd moeite gekost om te wennen aan de sfeer die daar heerste. Dat gold niet voor de hele groep van Duitse dienstbodes, die eigenlijk opvallend weinig gebruik hebben gemaakt van de diensten van organisaties die zich over hen ontfermden. Waarschijnlijk nam niet meer dan een kwart regelmatig deel aan de speciaal voor hen opgezette activiteiten.[19] De meeste meisjes zochten blijkbaar op eigen kracht hun weg door de Nederlandse samenleving. Naast de contacten die ze in hun werkkring opdeden, handelden ze niet veel anders dan de meeste van hun Nederlandse leeftijdgenoten. In hun schaarse vrije tijd - meestal niet meer dan een middag en een avond per week - bezochten zij vriendinnen, gingen naar de film, naar het café of een danssalon. Daar ontmoetten ze Nederlandse mannen en die ontmoetingen leidden soms tot intieme relaties. Ze deden kortom al die dingen waarvan de leiders van het meisjeswerk vrees-

den dat er zedelijk onheil uit zou voortvloeien. Niet voor niets meldde een bestuurslid van de Martha Vereeniging tijdens één van de vergaderingen dat 'bij een meisje twee keer de zwangerschap was afgebroken vanwege de danserij'.[20] Ongewenste zwangerschappen kwamen voor, maar bleven vrij uitzonderlijk. In Leiden werkten in het interbellum ongeveer 4000 Duitse dienstbodes, van wie er vijftien in ongehuwde staat bevielen in het Academisch Ziekenhuis.[21]

In Rotterdam legden de vrouwen in de jaren twintig een sterke voorkeur aan de dag voor een Nederlandse man als huwelijkspartner. Niet minder dan 93% van hen - bijna allemaal dienstbodes - trouwde een Nederlander, terwijl in dezelfde periode 59% van de Duitse mannen in de Maasstad in het huwelijk trad met een Nederlandse vrouw. Die voorkeur kan maar ten dele worden verklaard uit het getalsmatige overwicht van Nederlandse mannen. Zeker in Rotterdam, een stad die goede verbindingen onderhield met Duitsland, was het relatief gemakkelijk om een partner uit de Heimat te vinden. De voorkeur zal veeleer zijn te verklaren uit de aard van het werk. De dienstbodes waren intern, dus leefden vrij geïsoleerd van hun mannelijke landgenoten. Tijdens hun dienst kwamen ze echter wel in contact met Nederlanders.[22] Door hun huwelijk verloren de meisjes de Duitse nationaliteit en verkregen zij automatisch het Nederlandse staatsburgerschap. Doordat het bij de Duitse dienstbodes om zulke grote aantallen ging, is er op die manier ook een behoorlijk grote groep tot definitieve vestiging in Nederland overgegaan. Uit onderzoek in Leiden bleek dat ongeveer één op de zeven Duitse dienstbodes door een huwelijk het Nederlanderschap verkreeg.[23] Mocht dit cijfer representatief zijn voor Nederland als geheel en gaan we uit van een totaal aantal van 175.000 Duitse dienstbodes in de jaren twintig en dertig, dan zouden zo'n 25.000 vrouwelijke migranten zich na een huwelijk in Nederland hebben gevestigd.[24] De overige vrouwen, uitzonderingen als de alleenstaande Hilde Eigner buiten beschouwing gelaten, keerden na gemiddeld drie jaar terug naar de *Heimat.* Naast persoonlijke motieven als eenzaamheid en het niet kunnen aarden, werd die terugkeer met name in de jaren ná het aan de macht komen van Hitler bevorderd door de snel groeiende werkgelegenheid in Duitsland, een gevolg van de economische politiek van het nazi-regime. In december 1938 kregen alle Duitse dienstmeisjes in Nederland zelfs het bevel naar het vaderland terug te keren. De *Heimat* riep. In nazi-Duitsland werd het voor *Volksgenossen* niet langer als gepast beschouwd om bij een vreemdeling in het buitenland te werken. De meisjes werden van die nieuwe richtlijn op de hoogte gesteld tijdens een huisbezoek of ze kregen er een brief over toegestuurd. De meisjes die eind 1938 nog in Nederland verbleven, hadden waarschijnlijk een goede betrekking, dan wel een serieuze vrijer, of ze waren inmiddels zo geworteld geraakt in de Nederlandse samenleving dat ze er niet over dachten naar Duitsland terug te gaan.[25] De officiële reden voor het terugroepen van de

Afb. 2.1. Dienstmeisje op haar kamer omstreeks 1930.

Afb. 2.2. Het Duitse dienstmeisje Käthe Meirose (links) en het Duitse kindermeisje Agnes (achter), met mevrouw Bormann. Tilburg 1930.

Afb. 2.3. Käthe Meirose (links) met Resi Günbeck en Lidy Chessing, dienstmeisjes die uit Oostenrijk kwamen. In de kinderwagen Lotti. Tilburg, ca. 1932.

Afb. 2.4. De Duitse dienstmeisjes Walli Eberl (rechts) en Lenie Liebach aan het werk in hotel Oranje Nassau Arnhem, november 1930.

Afb. 2.5 Lydia Schleder (1853-1940), Duitse gouvernante op kasteel Middachten.

Afb. 2.6. De Franse gouvernante Jeanne F. Chassagnard en haar pupillen Willy A.A.J. Schimmelpenninck van der Oye en Ludo H. Schimmelpenninck, tijdens haar verblijf in 1903 op kasteel Twickel.

Afb. 2.7. Kasteel Twickel, 1926, met uiterst links: B.J. Pek (postjongen), daarnaast v.l.n.r., bovenste rij: Mariechen Loyda (kokkin), Rosa Gross (kamenier), Johanna Boumann (keukenmeisje uit Ulsen, Bentheim). Onderste rij: Fenna Jacobs (linnenmeisje, eveneens uit Ulsen), Dina Zegger en Dina Boom.

Afb. 2.8. Huwelijksfoto van Mas Kajat en Siti Aminah Alimoestana, 28 februari 1940. Beide waren als kinderverzorger uit Indië naar Nederland gekomen.

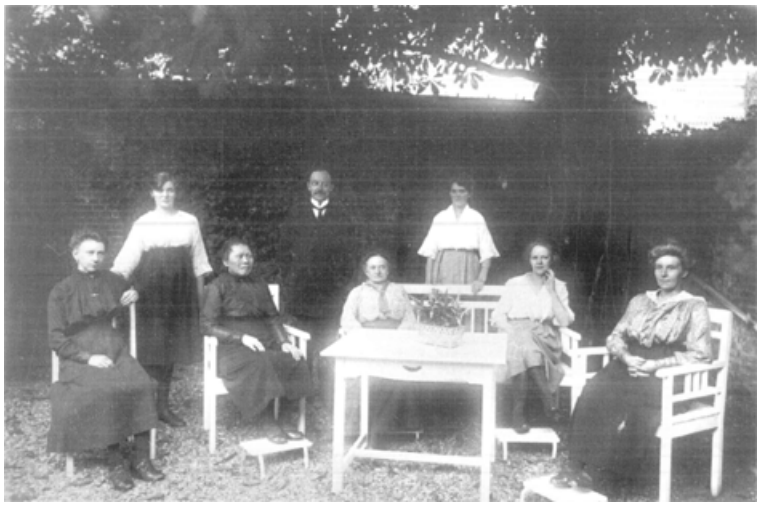

Afb. 2.9. Nassauplein nr. 30 in Den Haag. Personeel van het echtpaar J.M. Pijnacker Hordijk-Wieseman, met o.a. huisknecht Harmen, kokkin Fenna (links zittend op de bank) en baboe Kerto. De foto dateert van ca. 1905.

Afb. 2.10. De Indonesische vrouwen die als kinderverzorgsters naar Den Haag kwamen, vormden een hechte groep. Zij kwamen regelmatig bij elkaar om te koken of te kaarten. Op de voorgrond rechts: mw. Kajat en verborgen achter haar buurvrouw dochtertje Martina. De rijzige vrouw achter haar is Mina Cheribon. Ca. 1965.

Afb. 2.11. Filippijnse au pair met de kinderen van een Nederlands gezin, oktober 1996.

Afb. 2.12. Marcella Starekova, au pair uit Slowakije, bij de familie Wildeboer in Utrecht; januari 2002.

meisjes, in tijdgebonden onnavolgbaar Duits jargon de *Hausmädchenheimschaffungsaktion* genoemd, luidde dat Duitsland zelf een tekort aan huispersoneel had. Intussen was het de staat in het geheel niet om dienstbodes te doen, het nieuwe bewind had jonge vrouwen nodig om de plaatsen in te nemen van mannen die nodig waren in het leger. Maar ook om zonen en dochters te baren, teneinde de toekomst van het Derde Rijk veilig te stellen. Die laatste reden had de overhand, zo merkten de vrouwen van veertig jaar of ouder. Er werd hun namelijk weinig in de weg gelegd als zij de roep van het vaderland naast zich neerlegden. Voor jongere dienstbodes was dit moeilijker. Als zij een ‘serieuze vrijer’ hadden, probeerden zij daarom zo snel mogelijk te trouwen en daarmee het Nederlanderschap te verwerven.

Huisonderwijzeres voor de kinderen

'n Grote stille stad, 'n stille gracht,
'n Deftig huis met horren
'n Livreiknecht, 't is de pracht,
Met bakkebaarden, geen snorren.
Die staat te buigen voor de deur,
En uit de vigilante
Stapt met 'n lachje en 'n kleur
De Franse gouvernante

‘De Franse gouvernante’ was ooit een bekend liedje van de cabaretier Jean-Louis Pissuise. Toen hij het in 1913 voor het eerst zong, lag de bloeitijd van de gouvernante reeds achter hem.[26] Al waren het er niet veel meer, ze waren er nog wel, de uit Frankrijk, Zwitserland en soms uit Engeland afkomstige huisonderwijzeressen. In de herenhuizen of op de kasteeltjes van rijke of adellijke Nederlanders gaven ze les aan hun *élèves* (leerlingen) in de studiekamer. Net als bij de Duitse dienstbodes ging het om jonge, uit het buitenland afkomstige vrouwen die in een persoonlijk dienstverband werkten in een Nederlands gezin. Alleen was het soort werk dat zij verrichtten fundamenteel anders. Dienstbodes hadden geen schoolopleiding nodig, terwijl een grondige studie voor een gouvernante een eerste vereiste was. De Duitse werkneemsters dienden zich zo snel mogelijk aan de Nederlandse gebruiken aan te passen, terwijl van een gouvernante juist werd verwacht dat zij onderricht gaf in haar eigen taal en cultuur. Daardoor was de plaats die zij in het gezin innam een volstrekt andere. Om te beginnen een meer geïsoleerde, want zij hoorde niet bij het gewone huispersoneel, maar maakte ook geen deel uit van de familie. Zij bevond zich, zoals Huisman haar positie karakteriseerde in de titel van haar studie: tussen salon en souterrain.

Het fenomeen van de Franse gouvernante gaat terug op de zeventiende eeuw, toen de invloed van de Franse taal en cultuur in kringen van de Nederlandse elite begon toe te nemen. Dat kon erg ver gaan. Zo was het niet ongebruikelijk dat in die kringen in het Frans werd geconverseerd en gecorrespondeerd. De invloed van de Franse cultuur bleef niet beperkt tot Nederland, maar deed zich ook gelden in adellijke en hoogburgerlijke milieus in Duitsland, Rusland en in mindere mate in Engeland. Kennis van het Frans en van de Franse cultuur vergemakkelijkte het internationale contact en droeg ertoe bij om de elite te onderscheiden van het gewone volk. De Franse dominantie van de elitecultuur hield stand tot in de negentiende eeuw, toen zij langzaam begon af te brokkelen. De positie van Engeland als toonaangevende wereldmacht deed zich toen steeds sterker gelden. Het Engels als *lingua franca* begon het Frans stap voor stap te verdringen, een proces dat zich tot ver in de twintigste eeuw heeft voortgezet. Hoe het ook zij, al in de achttiende eeuw stelde de Nederlandse elite Franse of Franssprekende Zwitserse gouvernantes aan om hun kinderen de nodige kennis bij te brengen van de Franse taal en cultuur. Zo'n twee eeuwen later gebeurde dat nog steeds, zij het op een bescheidener schaal, maar zij hadden toen al gezelschap gekregen van Engelse gouvernantes. De mogelijkheden voor het volgen van publiek onderwijs op verschillende niveaus waren inmiddels toegenomen. Ook nadat in 1900 de leerplicht was ingevoerd gaven veel welgestelde families er de voorkeur aan hun kinderen door een gouvernante te laten opleiden, eventueel naast het reguliere schoolonderwijs. Er werd vooral gevreesd dat dochters niet op hun plaats zouden zijn in de ruwe werkelijkheid van het publieke schoolsysteem.[27] De instroom van kinderen uit de hoogste milieus verliep daarom geleidelijk, met als gevolg dat er in de eerste helft van de twintigste eeuw nog emplooi bleef voor gouvernantes. Het was intussen wel een met uitsterven bedreigd beroep geworden.

Het beetje controle dat de buitenwereld op het welbevinden van de gouvernantes kon uitoefenen, had geleid tot organisaties die verwant waren aan die voor Duitse dienstbodes.[28] De protestantse gouvernantes konden een beroep doen op de in 1877 opgerichte *Union des Amies de la jeune fille*, een internationale organisatie die vijf jaar later ook in Nederland actief werd. De *Union* bood bescherming aan vrouwen die alleen reisden, en gaf financiële steun aan gouvernantes die ontslagen waren, of bijvoorbeeld een rustperiode nodig hadden in een damespension. Vanuit dit pension konden ze dan omzien naar een nieuwe betrekking of na te zijn hersteld weer fris aan de slag gaan. In verschillende plaatsen in Nederland organiseerde de *Union* een wekelijkse bijeenkomst van gouvernantes. Meestal op zondagmiddag, zoals in Utrecht, waar baronesse C. van Lynden tussen 1888 en 1913 bijeenkomsten voor buitenlandse gouvernantes organiseerde die tot ver in de omtrek befaamd waren. Haar werk werd voortgezet door jonkvrouw D.C.J. de Pesters,

terwijl in Rotterdam mevrouw M. Havelaar-Swaving (1845-1931) jarenlang kinderjuffrouwen en gouvernantes om zich heen verzamelde ‘om haar een gezelligen avond te geven en voor velen van haar is zij een moederlijke steun geweest’.[29] Zo werd het isolement van de dames even doorbroken en konden ze ervaringen uitwisselen met een kop thee in de hand. Het nuttige wisten zij met het aangename te verenigen.

De permanente beschikbaarheid van een gouvernante kon haar toch al zware dagtaak extra belasten. Haar gewone werk bestond uit het lesgeven in een groot aantal vakken, en als de kinderen sterk in leeftijd verschilden ook op meerdere niveaus. Daarnaast natuurlijk het corrigeren van het huiswerk, het voorbereiden van de lessen, het bijhouden van de vakliteratuur en ervoor zorgen dat haar representatieve kleding schoon en keurig gestreken bleef. Als de familie een ontvangst hield, wat regelmatig voorkwam, moest ze *madame* vaak helpen met de voorbereiding en de kinderen van de gasten aangenaam bezighouden. Was *monsieur* van huis, dan werd er van haar nogal eens verwacht dat ze *madame* 's avonds gezelschap hield. Gezien haar afhankelijke positie was het niet goed mogelijk om te zeggen dat ze eigenlijk haar lessen moest voorbereiden, dus dat werd dan nachtwerk. Het is waar, iedere werknemer staat in principe voor de taak zijn werk te verrichten op een manier die een meerdere bevalt. In grote organisaties, waar meerdere werknemers dezelfde taken verrichten, kan een individuele medewerker nog wel eens aan het toezichthoudend oog ontsnappen. Wie in een persoonlijk dienstverband in een gezin werkt, is zo'n ontsnapping niet gegeven. De centrale taak van de gouvernante - het geven van onderwijs - moest altijd goed verzorgd zijn. Alleen gaf zij les aan de kinderen van haar baas, waardoor ze zelden hetzelfde gezag, laat staan de macht had als een leraar op school. Haar lessen moesten boeiend en aantrekkelijk blijven, want als de kinderen gingen klagen bij hun ouders, lag ontslag op de loer. In de praktijk bleef het contact van de gouvernantes met de Nederlandse samenleving beperkt tot de families bij wie ze werkten en hun kring van verwanten en vrienden. Het paste een gouvernante niet om een café of danslokaal te bezoeken in haar schaarse vrije tijd. Zelf afkomstig uit de burgerij zal ze ook niet veel belangstelling hebben gehad voor zulke vormen van volksvermaak. Gelet op haar taken en positie in een familie leerde ze bovendien niet altijd voldoende Nederlands om contact te kunnen leggen met de doorsnee Nederlander, die het Frans (of het Engels) immers niet machtig was.

Het bijzondere aan deze kleine groep migranten is dat zij haar eigen cultuur uitdroeg in de betere kringen van de Nederlandse samenleving en zelf nauwelijks merkbare invloeden onderging. Wat we weten over gouvernantes die in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland werkten, is afkomstig van interviews die Huisman hield met oud-leerlingen. Zulke indirecte gegevens kunnen gemakkelijk een vertekend beeld opleveren. In het geheugen

van leerlingen leven toch vooral de gouvernantes voort die lang in dienst bleven, omdat ze haar werk naar volle tevredenheid van alle betrokkenen verrichtten. Van de vrouwen die al snel weer vertrokken, om wat voor reden ook, is nauwelijks iets bekend. Die zijn in de plooien van het geheugen weggezakt. Wat we kunnen zeggen, is dat gouvernantes die lange tijd verantwoordelijk bleven voor het onderwijs en de opvoeding van jongeren, een grote invloed op hen uitoefenden. Alleen al aan het taalgebruik van de geïnterviewde leerlingen - op hun oude dag naar jeugdherinneringen gevraagd - viel vaak nog te horen dat zij een Franstalige, dan wel Engelstalige gouvernante hadden gehad.[30] Die cultuuroverdracht kon ook andere vormen aannemen. Zo kwam de Zwitserse Marie Thierrin (1899-1980) in 1914 in functie bij een grafelijke familie in Midden-Limburg, waar zij de leiding kreeg over drie meisjes. De Zwitserse bleek niet alleen een uitstekende onderwijzeres, zij bezat ook een groot verteltalent.

> 'Met haar leerlingen studeerde zij een hele Zwitserse liederenschat in en ontwikkelde op deze wijze een grote liefde voor haar vaderland bij haar jongste leerlinge, die dit land als haar tweede vaderland ging beschouwen.' (Huisman 2000, 184)

De Engelse Henrietta Booth (circa 1880-1952) maakte eveneens een grote indruk op haar leerlingen, kinderen uit een adellijke familie op de Utrechtse heuvelrug. Vanaf 1914 zou zij acht jaar lang in functie blijven in dat gezin. Met de jongste van haar drie leerlingen, die bij haar aankomst pas twee jaar oud was, kreeg zij een warme band. Voor dat meisje werd het Engels ook haar eerste taal. De gouvernante, die in de familie naar de roepnaam 'Booy' luisterde, gaf haar leerlingen een opleiding met bijzondere aandacht voor aspecten van de Engelse levenswijze. Er lag veel nadruk op welsprekendheid, natuurlijk op Shakespeare, en de jongeren werd liefde voor de natuur bijgebracht.

Hoeveel Nederlanders op die manier zijn binnengevoerd in de cultuur van andere landen, weten we niet. Dat komt omdat de aantallen gouvernantes die hier hebben gewerkt, nooit zijn bijgehouden. Veel kunnen het er niet geweest zijn, want zij waren tenslotte aangewezen op een uiterst kleine niche van de arbeidsmarkt. De indruk overheerst dat weinig gouvernantes na hun aanstelling in Nederland zijn gebleven. Door hun werk werden zij niet echt tot integratie gedwongen en maakten zij zich weinig basisvaardigheden eigen. Dat zal de stap naar een zelfstandig bestaan in Nederland minder aantrekkelijk hebben gemaakt. Niet dat het nóóit voor kwam, zoals blijkt uit de levensloop van de Zwitserse Marie Thierrin. Nadat zij in 1936 in Limburg haar taak had volbracht, trad ze in dienst bij een Haagse familie. Ze kon echter niet wennen aan het leven in de stad en keerde al snel terug naar haar Limburgse familie. Daar bleef ze in functie als gezelschapsdame en als gouvernante voor de kleinkinderen. Na het overlijden van haar werkgeefster werd er op het land-

goed een huis voor haar ingericht, waar ze tot aan haar dood in 1980 heeft gewoond. De Engelse Booy keerde terug naar haar land van herkomst, waar ze ongehuwd bleef. Haar jongste leerlinge zocht haar regelmatig op. Toen Booy in het begin van de jaren vijftig ziek werd, zorgde zij voor transport naar Nederland. Daar heeft de leerlinge haar oud-lerares tot aan diens dood in 1952 verzorgd. Zowel de Zwitserse als de Engelse gouvernante zijn dus begraven in Nederlandse aarde. Van enkele andere gouvernantes is bekend dat zij in het huwelijk traden met hun werkgever of met een andere Nederlander. Zo huwde de Française Jeanne Françoisse Chassagnard in 1905 de man die haar baas was geweest. Een jaar later sloot de Duitse gouvernante Lydia Schleder een geheim kerkelijk huwelijk met haar werkgever, en de Franse Lucienne Renauld trouwde in 1931 met een Nederlander. ‘Het Frans bleef de voertaal in het gezin’, werd uit de mond van een betrokkene opgetekend.[31]

Dienen in Indisch Den Haag

In een van de onvolprezen Indische fotoboeken van Rob Nieuwenhuys staat ze - nog net zichtbaar - aan boord tussen een aantal passagiers die zich lieten fotograferen vlak vóór het vertrek van hun schip naar de kolonie in de Oost. Haar plek op de foto weerspiegelt haar plaats in het Nederlandse gezelschap: een vrouw op de achtergrond. Het ging om een kleine Indonesische, die het allang uitgestorven beroep van zeebaboe uitoefende.[32] In ieder Nederlands gezin in Indië was wel een baboe te vinden, een Indonesische vrouw die voor de kinderen zorgde. Maar een naar de kolonie uitgezonden employé of bestuursambtenaar mocht ook één keer in de zes jaar op langdurig verlof naar Nederland. Dan ging de baboe soms mee, om zowel aan boord als in Nederland te blijven zorgen voor de kinderen. Wat ook wel gebeurde, is dat een zogenaamde zeebaboe werd ingehuurd. Dat was een vrouw die haar functie vooral uitoefende tijdens de reis van Indië naar Nederland - en terug. Wanneer zij in één van beide eindbestemmingen was aangekomen, plaatste ze een annonce in de kranten, waarin ze haar arbeid aanbood voor een nieuwe reis. Het was ook niet ongebruikelijk dat een zeebaboe tijdens de hele verlofperiode in Nederland voor een gezin bleef werken. Vooral in Den Haag, waar talloze Indische verlofgangers een tijdelijk domicilie kozen, vonden baboes in de vooroorlogse jaren emplooi. Indische gezinnen namen ook wel hun djongos mee, dat was de huisknecht, maar de vrouwelijke personeelsleden waren toch in de meerderheid.

De vrouwen die gewend waren om in een Indische huishouding te werken, ervoeren hun verblijf in Nederland als een koude douche.[33] Niet alleen door het Hollandse weer, ook vanwege het werk zelf. Een koloniaal gezin in Indië had meerdere personeelsleden in dienst: één of meer huisknechten, een kok-

kie en de baboe. Ieder van hen was verantwoordelijk voor een aantal taken, maar in Nederland stond de baboe er opeens alleen voor. Van haar werd veel meer verwacht dan alleen het verzorgen van de kinderen. Het koken en schoonmaken kwam meestal ook op haar neer, zoals een in 1914 naar Den Haag gekomen baboe zich jaren later herinnerde:

> ‘Om 6 uur stond ik op om de kolenkachel aan te maken, de tafel te dekken, het huis schoon te maken en op de kinderen te letten. Het werk viel zwaar: wassen, strijken, van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat werken. Ik kwam als baboe voor haar [de werkgeefster] kinderen, maar werd gebruikt als een meid. In Java werkte het niet zo. Daar krijgen we misschien weinig loon, maar er zijn veel bedienden.’ (Cottaar 1998, 73)

De vrouw in kwestie had ook nog eens een werkgeefster getroffen die iedere keer dat ze iets kwijt was, de baboe voor dievegge uitmaakte. Ook werd het haar verboden om vrienden te bezoeken. Misschien had zij het extreem slecht getroffen, dat is mogelijk. Haar verhaal staat echter niet op zich, er waren meer lotgenoten met soortgelijke ervaringen. Er zijn uit die tijd zelfs gevallen bekend van mishandeling en van lijfstraffen, naast het niet of slechts ten dele uitbetalen van het afgesproken loon. Dat lag gemiddeld tussen de 10 en 25 gulden per maand,[34] wat voor een baboe in Indië een ruim bemeten salaris zou zijn geweest. Daar beriepen de werkgevers zich ook op, terwijl er in Nederland met zo'n bedrag nauwelijks viel rond te komen. Daar kwam bij dat de baboes als inwonend huispersoneel in een geïsoleerde positie verkeerden. Dat zij meestal maar een paar woorden Nederlands spraken, maakte het er ook niet gemakkelijker op. In de omgang met hun huispersoneel bedienden werkgevers zich in Indië doorgaans van het Maleis, een taal waarmee men in Nederland niet uit de voeten kon. Uitgezonderd dan in het gezelschap van Hollanders die zelf een Indische achtergrond hadden. Veel baboes deden daarom verwoede pogingen om in contact te komen met andere Indische personeelsleden, om even aan de eenzaamheid te ontsnappen. Met name in Den Haag, waar altijd veel Indische verlofgangers verbleven, viel dat in de regel wel te realiseren. Alleen werkgevers die hun baboe slecht behandelden, waren beducht voor de consequenties van contacten buitenshuis. Zij deden er van alles aan om zulke bezoeken buiten de deur te ontmoedigen. Hun personeel kon immers ontdekken dat andere Nederlandse werkgevers veel normaler met hun Indische personeel omgingen. Dat zou een baboe de moed kunnen geven om in verzet te komen tegen haar superieuren of, nog erger, weg te lopen.

Tot 1919 bestond er voor zulke vrouwen geen enkele instelling om zich tot te wenden. Dat er eindelijk actie werd ondernomen, kwam doordat de gesignaleerde misstanden de spuigaten uitliepen. Het ging weliswaar niet om grote aantallen, maar om dusdanig beschamende toestanden dat een groepje

Nederlanders het tijd vond worden om iets te doen. Mevrouw M. ten Bosch-Boscher, bestuurslid van de vereniging Oost en West, nam het voortouw en richtte het ontmoetingscentrum, annex restaurant, Soedikampir aan de Laan van Meerdervoort op. Op de zolder van dit centrum, maar ook in twee andere Haagse panden, konden baboes die onderdak nodig hadden voortaan terecht. Een volgende stap was het Tehuis voor Nederlandsch-Indische bedienden Persinggahan (Pleisterplaats), dat in mei 1919 werd geopend aan de Van Boetzelaerlaan 2. Dat initiatief kwam tot stand met financiële steun van het ministerie van Koloniën. Het ging om een doorgangshuis, waar werkloze Indonesische bedienden tegen een laag tarief konden verblijven. In de praktijk kwamen er twee categorieën vrouwen terecht. Er waren bedienden - baboes - die door onhoudbare toestanden het gezin waar zij werkten letterlijk waren ontvlucht, maar er waren ook baboes die op verzoek en op kosten van hun werkgever een tijdelijk onderkomen vonden in het tehuis. Voor de ‘vluchtelingen’ bemiddelde de leiding van Persinggahan bij hun werkgever over zaken als achterstallig loon en eventueel achtergelaten bezittingen. Ook werd er hulp geboden bij het zoeken van een nieuwe werkkring. Ten slotte functioneerde het tehuis ook gewoon als ontmoetingsplaats voor Indonesiërs in Den Haag. De bijeenkomsten 's avonds trokken gemiddeld zo'n dertig personen, met in het weekend soms een dubbel aantal. In de jaren twintig varieerde het aantal gasten van negentig tot honderdvijftig per jaar; in 1936 kwam men voor het eerst boven de tweehonderd en drie jaar later werd een maximum van 253 gasten bereikt. In 1948 sloot Persinggahan zijn deuren, na bijna dertig jaar een belangrijke functie te hebben vervuld voor de Indonesische gemeenschap in de residentie. Door de dekolonisatie kwam er steeds minder Indonesisch huispersoneel naar Nederland, waardoor de functie van het tehuis verviel.

Over het leven van de Indonesische vrouwen weten we niet veel. In 1933 schreef ‘Melis Stoke’ (pseudoniem voor H.S. Salomonson) in de *Indische Verlofganger.*

> ‘De baboe behoort in het Haagsche stadsbeeld. Er zijn buurten van den Haag waar men zoo gewend is aan het passeeren van baboes met en zonder kinderen dat men ze, indien ze plotseling mochten verdwijnen, bepaald missen zou. Er is geen stad ter wereld waarin de loopjongens van kruideniers en slagers zoo gewend zijn geraakt aan de dagelijksche conversatie met Aziaten als den Haag.’ (Geciteerd in Poeze 1986, 293)

Als voorbereiding op zijn eerste reis naar Nederlands-Indië vond de journalist een zeebaboe in Persinggahan, dat hij aanduidde als het ‘baboe'arium’. In zijn stuk schetst hij een opmerkelijk optimistisch beeld van de onafhankelijkheid en zuinigheid van de baboes. Sommigen zouden tijdens hun verblijf in

Nederland al een aardige duit hebben gespaard. Negen baboes hadden, overeenkomstig het gebruik van haar moderne zusters en broeders in de Oost, op Inlands Nieuwjaar samen een taxi gecharterd, waarin ze van negen uur 's morgens tot tien uur 's avonds een rondrit hadden gemaakt.[35] Het waarheidsgehalte van deze anekdote valt moeilijk vast te stellen, maar bevestigt het beeld dat de baboes, niet belemmerd door hun werkgever, in hun schaarse vrije tijd hoofdzakelijk contacten onderhielden met landgenoten. Omdat ze nauwelijks Nederlands spraken, kunnen die conversaties met loopjongens en slagers niet veel om het lijf hebben gehad. Uit de Indische literatuur over baboes in Indië weten we, dat er tussen hen en de aan hun zorg toevertrouwde Nederlandse kinderen vaak een diepe emotionele band ontstond. Die band zal bij de naar Nederland meegereisde baboes niet zomaar verdwenen zijn, ook niet als het werk hen tegenstond. De echte zeebaboes, die alleen tijdens de reis oppasten, onderhielden een korter durende en daarom minder intense relatie met de kinderen. Sommige vonden in Nederland trouwens een andere werkkring en werden bijvoorbeeld kok - kokkie - bij welgestelde Hagenaars of in een Indisch restaurant. Daar verdienden ze heel wat meer dan in de huishouding, namelijk 40 à 60 gulden per maand. Eén van de baboes die de werkgever die haar slecht behandelde was ontvlucht, ging koken bij Mak Ginem,[36] een uitzendbedrijf van Indische maaltijden. Het werd geëxploiteerd door één van de weinige Indonesische vrouwen die in het vooroorlogse Den Haag een eigen bedrijf hadden.[37] Maar ook in de restaurants kwamen de voormalige baboes nauwelijks in contact met andere Hagenaars. Na een lange werkdag brachten ze hun vrije tijd onder elkaar door, met kaartspelletjes, roken en lekker eten.[38] Het is een schetsmatig beeld, maar over het leven van de baboes zijn we dan ook slecht geïnformeerd. Bij zijn speurtocht naar de ‘levensomstandigheden van de Indonesische bedienden’ moest ook Poeze vaststellen dat er niet veel te achterhalen viel.[39]

Een kindermeisje over de vloer

Dat de gouvernante langzaam uit beeld raakte, kwam doordat de betekenis van het huisonderwijs afnam. Haar beroep had niet langer een functie, want ook kinderen uit de hogere klasse gingen steeds vaker naar een reguliere school of naar een kostschool.[40] De enige taak in het gezin die er toen nog restte, was die van de kinderverzorging. Daarmee kwam de au pair, het kindermeisje, in beeld. In de tweede helft van de twintigste eeuw zijn dat steeds vaker meisjes uit het buitenland. In zekere zin is de au pair de tegenhanger van de gouvernante. De laatste werd ingehuurd om haar eigen taal en cultuur over te dragen, terwijl de au pair zich laat inhuren om zichzelf te bekwamen in een andere taal en cultuur. Dat geldt ook voor de Filippijnse meisjes die de

laatste jaren naar Nederland zijn gekomen, met het idee van een culturele uitwisseling ‘onder gelijken’ voor ogen. Het fenomeen dateert al van jaren her. Jonge meisjes die naar het buitenland gaan, waar ze tijdelijk worden opgenomen in een gezin, lichte huishoudelijke taken op zich nemen, en een bescheiden bezoldiging krijgen. Zij worden echter ook geacht voldoende vrije tijd over te houden om zich te verdiepen in de taal en cultuur van het gastland. In de loop van de jaren tachtig en negentig is deze vorm van wederzijdse dienstverlening, zowel in Nederland als elders in Europa, steeds meer commercieel geëxploiteerd.[41] Families op zoek naar een au pair wenden zich in eigen land tot een bemiddelingsbureau, dat in verbinding staat met vergelijkbare organisaties in andere landen, waar zich meisjes hebben ingeschreven die als au pair in het buitenland willen werken.

In 1994 stonden in Nederland ongeveer 1500 au pairs ingeschreven die afkomstig waren uit de Filippijnen. Dit eilandenrijk in de Stille Oceaan behoort tot de allerarmste landen van de wereld. Om aan deze armoede te ontsnappen, hebben in de tweede helft van de twintigste eeuw miljoenen Filippines hun land verlaten. In 2001 werd het aantal in het buitenland werkende Filippines op 5,5 miljoen geschat, voor tachtig procent vrouwen.[42] In deze trend past ook de beweging van Filippijnse au pairs naar Nederland. Slechts een minderheid zal zijn gekomen om zich in de Nederlandse taal en cultuur te verdiepen. De meeste vrouwen zijn op zoek, al is het maar tijdelijk, naar een beter bestaan. Dat zij hier terechtkunnen, hangt samen met de emancipatie van de Nederlandse vrouw op de arbeidsmarkt. Steeds meer vrouwen kiezen voor een loopbaan buiten het gezin, maar net als hun echtgenoten willen zij wel degelijk kinderen. Omdat de praktijk uitwijst dat weinig tweeverdieners tot bindende afspraken kunnen komen over een gelijke verdeling van de huishoudelijke taken en de zorg voor de kinderen, is de behoefte aan hulp gegroeid. Dat verklaart de toenemende vraag naar huishoudelijk personeel en naar kinderverzorgsters. Het inhuren van Nederlands personeel is echter een dure aangelegenheid, vanwege de landelijke afspraken over bezoldiging in zulke functies. Het stelsel van de au pair werkt als een aantrekkelijk alternatief, want is vele malen goedkoper.

In het begin van de jaren negentig zijn er internationale afspraken gemaakt - overigens niet door Nederland ondertekend - dat een au pair niet meer dan dertig uur licht huishoudelijk werk mag doen. Ze heeft ten minste recht op een vrije dag en een vrije avond per week. Verder mag ze niet meer dan drie avonden per week tegen extra betaling overwerken, bijvoorbeeld om op de kinderen te passen.[43] De afspraken dienden om te garanderen dat de au pairs voldoende tijd overhielden om Nederlandse lessen te volgen. De bezoldiging, ofwel het zakgeld, bedroeg in 1994 gemiddeld 500 gulden per maand, naast gratis kost en inwoning. Na aankomst in Nederland moest de au pair zich melden bij de vreemdelingendienst en een verklaring ondertekenen dat

ze Nederland na een jaar weer zou verlaten. Voor dat jaar kreeg zij vervolgens een verblijfsvergunning. In de loop van de jaren negentig werden de Filippijnse au pairs steeds gewilder. Het waarom van die ontwikkeling is niet helemaal duidelijk. Het lijkt erop dat de meisjes over een aantal eigenschappen beschikken die de migratie naar Nederland vergemakkelijken. Om te beginnen hun beheersing van het Engels, dat in de Filippijnen in brede kring als tweede taal wordt gesproken en verstaan. Dit hangt direct samen met de geschiedenis van het land als voormalige Amerikaanse kolonie. De goed opgeleide Nederlanders waarbij ze in huis kwamen, spraken eveneens Engels, wat de communicatie van meet af aan heeft vergemakkelijkt. Verder worden er allerlei stereotiepe eigenschappen aan de Filippijnse meisjes toegeschreven, zoals: ze zijn flexibel, lief, onderdanig, gehoorzaam, werken hard en tonen eerbied voor hun meerdere. Dit soort koloniaal getinte beelden zijn kenmerkend voor het westerse gedachtegoed over de bevolking van Zuidoost-Azië in het algemeen. Tot slot is wel gewezen op het feit dat ruim tachtig procent van de Filippijnse bevolking rooms-katholiek is, wat aanpassing van beide zijden zou bevorderen.

Nadat het aantal Filippijnse meisjes in Nederland begon toe te nemen, kwamen er ook verhalen naar buiten over huiselijke praktijken die niet helemaal volgens de richtlijnen waren. In 1995 besteedde *Vrij Nederland* uitgebreid aandacht aan het fenomeen van de au pairs:

> ‘Lisa (22) werkt van zeven uur 's ochtends tot zeven uur 's avonds, zes dagen per week, bij een familie in Bilthoven. Ze kookt, doet de was, zorgt voor de kinderen, maakt het huis schoon, en één keer per week schrobt ze het zwembad. Op de Filippijnen was ze verpleegkundige, maar er was geen werk. Au pair worden in Nederland was een mooie gelegenheid om geld te verdienen.’ (Geciteerd in Henkes 1999, 56)

Een collega van haar verklaarde: ‘Ik telde mijn uren en besefte dat ik 65 uur per week werkte.’ Dat geldt ook voor Teresa, die overigens zelf vindt dat ze het goed getroffen heeft. Voor haar ziet een gemiddelde werkdag er als volgt uit: ontbijt klaarmaken voor het gezin, opruimen, afwassen, schoonmaken, kinderen naar school brengen, en dan zelf naar Nederlandse les. Kinderen van school halen, tafel dekken, middageten maken, opruimen, afwassen. Vervolgens moeten de kinderen van school naar sport-, muziek- of spraakles worden gebracht, opgehaald, waarna zij het avondeten klaarmaakt. Ook past ze zeker drie tot vier avonden in de week op de kinderen als meneer en mevrouw uitgaan.[44]

Net als bij de Duitse dienstmeisjes, de gouvernantes en de baboes, kan de permanente beschikbaarheid en de sterke afhankelijkheid van een werkgever - in een persoonlijk dienstverband - gemakkelijk tot misbruik leiden. Het valt voor een buitenlandse au pair niet mee om tegen onredelijke eisen van

een werkgever te protesteren. Het gaat immers om kort verblijvende migranten, die onvoldoende de weg kennen in de Nederlandse samenleving. Het ontbreekt hun simpelweg aan de middelen of vaardigheden om zich te verzetten zonder het risico te lopen op straat gezet te worden. Over de mate waarin zulke wantoestanden voorkomen, zijn we slecht geïnformeerd. Maar werkomstandigheden zoals beschreven in *Vrij Nederland* zijn zeker geen uitzondering. Hoe staat het met de hulp van buitenaf, die vaak als reactie op zulke machteloosheid tot stand komt? Daarvoor is de stichting Bayanihan ('elkaar helpen') opgericht, om meisjes bij te staan als zij sociale, culturele of juridische problemen hebben. De stichting brengt ook onderlinge contacten tot stand, en organiseert bijeenkomsten om de behoeftes van vrouwen te peilen en voorlichting te geven. Verder zijn er lokale contactpersonen actief, waar de au pairs steun kunnen zoeken, en is een groot informeel netwerk ontstaan. Die traditie zou zijn 'meegenomen' van de Filippijnen, waar vrouwen gewend zijn elkaar op te vangen. Afgezien van omstreden arbeidsomstandigheden is Bayanihan ook gestuit op gevallen van ernstig seksueel misbruik: 'Meestal horen wij dat pas achteraf. De vrouw is dan vaak onder zware druk gezet om absoluut niets te vertellen. Ik denk dat de weinige gevallen die we horen maar het topje van de ijsberg zijn. Vrouwen zijn erg bang.'[45] Hoe gering de verdiensten van de Filippijnse au pairs ook mogen zijn, velen van hen proberen toch om wat geld naar de familie thuis te sturen. Aan die financiële steun zou een einde komen als iedereen zich hield aan de opgelegde verplichting om na een jaar naar het vaderland terug te keren. Dat maakt de verleiding groot om het verblijf in Nederland te rekken en eventueel de illegaliteit in te duiken. Dat geldt niet alleen voor de buitenlandse meisjes, ook sommige Nederlanders geven de voorkeur aan een illegale werkneemster, zoals Claire Houts, een gefingeerde naam. Zij is een gescheiden architect met drie kinderen, en in 2002 had ze al zeven au pairs versleten, meestal Filippijnse. Vooral bij de vreemdelingenpolitie raakte zij op den duur in de knoop met haar papieren: 'Een keer kwam de vergunning pas toen het meisje al in het vliegtuig op weg naar huis zat.' Vandaar dat de architect haar toevlucht nam tot een meisje dat hier illegaal verbleef.[46] Het hoeft geen betoog dat juist illegaliteit tot een uitermate kwetsbare positie op de arbeidsmarkt leidt. Vandaar dat er ook wel voor wordt gekozen om als au pair in een ander Europees land te gaan werken. Er zijn aanwijzingen dat vrouwen via de internationale contacten van hun werkgevers worden bemiddeld naar families buiten Nederland. In de kranten en tijdschriften die stukken wijden aan Filippijnse au pairs gaat het steeds over misstanden en de rol en positie van werkgevers, al dan niet vrouwelijk. Over contacten die de meisjes buiten hun werkkring onderhouden, komen we niets aan de weet. De meeste zijn na een jaar ook alweer vertrokken, dus dat is een deel van de verklaring. En de illegaal in Nederland verblijvende meisjes zijn moeilijk te vinden, en zullen de pers bovendien niet

gemakkelijk te woord staan. Hun levenswijze kan alleen bestaan bij de gratie van de anonimiteit. Een paar Filippijnse vrouwen die al wat langer in Nederland wonen en meestal getrouwd zijn met een Nederlandse man, waren echter bereid iets over hun contacten te vertellen. Zo constateert Myrla dat er grote verschillen zijn in de manier waarop mensen met elkaar omgaan:

> ‘Deze zijn hier veel koeler, weinig spontaan en je moet altijd zelf het initiatief nemen. Als je in de Filippijnen ergens nieuw komt wonen, dan wordt je door iedereen geholpen en uitgenodigd. Jij bent toch degene die nog moet wennen. In Nederland ligt dat precies andersom. Jij moet je nieuwe buren uitnodigen. Nederlanders willen zich niet opdringen, maar voor Filippijnse mensen lijkt dat op een gebrek aan belangstelling.’ (Spiro 1988, 29-30)

Net als andere migranten hebben ook Filippijnse vrouwen moeite met de directe benadering van Nederlanders. Het kost meestal tijd om daaraan te wennen. Zo vertelde één meisje dat ze vroeger altijd heel boos werd als iemand tegen haar zei dat ze niet zo stom moest doen. In haar moederland gold zo'n opmerking als een zware belediging. Daar kon iemand je bij wijze van spreken voor vermoorden, vanwege het gezichtsverlies.[47] Omgekeerd kan ook de indirectheid in de Filippijnse omgangsvormen tot misverstanden leiden.

> ‘Als een Filippino op een bepaalde manier “ja” zegt, begrijpen wij dat “nee” wordt bedoeld, maar een Nederlander begrijpt dat niet. Ik moet harder en directer worden. Ik kan geen “nee” zeggen en daar maken mensen misbruik van.’ (Spiro 1988, 30)

Daarmee zijn we weer terug bij het thema van de misbruik. In de intimiteit van het inwonen blijkt het voor Filippijnse meisjes erg moeilijk, zeker als ze maar een jaar in Nederland verblijven, om hun werkgever duidelijk te maken dat ze soms ‘ja’ zeggen, maar eigenlijk ‘nee’ bedoelen. Nog los van boosaardige opzet, die af en toe ook in het spel is, kan een verschil in culturele interpretatie ertoe leiden dat Nederlanders helemaal niet in de gaten hebben dat ze om een dienst vragen die hun au pair als een volkomen onredelijk verzoek ervaart. Als het persoonlijke contact, ondanks de intimiteit van de huiselijke situatie, niet helemaal goed verloopt, doen zich waarschijnlijk talloze misstanden voor door zulke verschillen in culturele achtergrond. Moedwil of misverstand? Het is vaak maar hoe je het bekijkt.

Migrant in het gezinsleven

Het leven van de migranten die in dit hoofdstuk behandeld zijn, speelde zich in de coulissen van de Nederlandse samenleving af. De redenen daarvoor zetten we nog eens op een rij. Om te beginnen hebben de meeste van hen zich nooit permanent in Nederland gevestigd. Daar kwam bij, dat de mogelijkheden van vrouwen om een enigszins vooraanstaande positie te bereiken uitermate beperkt bleven. Voor inwonend dienstpersoneel gold dat bijna per definitie. Dat wil niet zeggen, dat deze categorie nieuwkomers geen invloed heeft uitgeoefend op de Nederlandse samenleving. Alleen is die invloed niet altijd benoemd, vaak onzichtbaar gebleven, soms zelfs ongrijpbaar. Anders dan bij kunstenaars, ambachtslieden of zelfs criminelen, vond de culturele uitwisseling vooral op individueel niveau plaats. Dus met de werkgevers (‘meneer en mevrouw’), hun kinderen, de leveranciers en winkeliers in de buurt. De geschiedenis van een eeuw huishoudelijk personeel uit het buitenland voert dan ook naar de intimiteit van het Nederlandse gezinsleven. Daar maakten de vrouwelijke migranten als eerste kennis met allerlei aspecten van de Nederlandse samenleving. Op hun beurt kwamen de gezinsleden in aanraking met een huisgenote die meestal een onbekende taal sprak en er ook cultureel andere gewoonten op nahield. Aan die wederzijdse aanraking en vaak ook uitwisseling viel niet te ontkomen, omdat het dienstverband in de woning van een werkgever altijd een sterk persoonlijk karakter droeg

Zulke contacten konden heel intiem zijn en diepe sporen nalaten, zowel bij de vreemdeling als bij degenen in wier midden zij verkeerde. Maar het contact kon evengoed oppervlakkig blijven. In ieder geval ontwikkelde zich tussen kinderen en de inwonende dienstbode, gouvernante of au pair vaak een diepe emotionele band. Dat gebeurde zelfs in het Zuiden van de Verenigde Staten, waar blanke kinderen zich ten diepste hechtten aan hun zwarte *nanny.* In de literatuur kijkt menigeen met weemoed terug op het paradijs van zijn of haar kindertijd. Soms nog meer dan de eigen ouders vertegenwoordigden de zwarte verzorgsters de bron van de culturele opvoeding; door taal, gerechten, spelletjes en zo verder. Haar plaats is vergelijkbaar met die van de baboe in Indië. Ook zij werd in raciaal opzicht als anders, zo niet minderwaardig gezien, en diende altijd beschikbaar te zijn. Tegelijkertijd vormde zij de spil in het leven van de kinderen die zij te verzorgen kreeg. Dat lag anders met de positie van de vrouwen in andere beroepen binnenshuis, die dan ook een minder intense band met de kinderen onderhielden. Wel valt het patroon van culturele uitwisseling ook bij hen te herkennen.

De contacten in de publieke ruimte verliepen geheel anders. Van Duitse dienstbodes is bijvoorbeeld bekend dat zij graag geziene verschijningen waren in het vooroorlogse uitgaansleven. Vooral in de grote steden was de sfeer in die tijd doordesemd van de Duitse cultuur. De Duitse muziek en film moch-

ten zich in een grote populariteit verheugen en Duitse muzikanten waren overal actief.[48] Voor de naoorlogse Filippijnse au pairs lag de situatie anders. Zij gingen niet zo gemakkelijk naar cafés, bars of dancings, waardoor hun contacten beperkt bleven tot die in de huiselijke kring. Uit de verschillen in mogelijkheden van het inwonende vrouwelijke dienstpersoneel in de twintigste eeuw blijkt dat de gecombineerde woon- en werkvorm niet allesbepalend was. Sommige vrouwen hadden veel vrijheid of namen meer dan de hun toebedeelde ruimte, waardoor zij ook hun stempel op het openbare leven konden drukken. Niet alleen machtsverhoudingen, ook het sociale en culturele kapitaal van de vrouwen in kwestie bepaalden hoe en in welke mate er culturele uitwisseling plaatsvond.

Of er werkelijk sprake was van beünvloeding hing, met andere woorden, af van het karakter van de nieuwkomer, van de cultuurhistorische context, de opvattingen van de werkgever, *in casu* de werkgeefster en van de aard van het werk. De invloed van een gouvernante was bijna per definitie groter dan die van een dienstbode, een baboe of een au pair. De aard van het dienstverband bepaalde uiteindelijk de positie van de buitenlandse meisjes en vrouwen in Nederland. Zo moesten inwonende personeelsleden permanent beschikbaar zijn, en kon er op alle momenten van de dag een beroep op hun diensten worden gedaan. Bij onredelijke eisen was het moeilijk om nee te zeggen, omdat men er meestal alleen voor stond. Als migrant voelde men de extra druk om conflicten uit de weg te gaan en toe te geven. Conflicten konden immers niet alleen leiden tot ontslag, maar ook tot een gedwongen vertrek uit Nederland.

Die ongelijke machtspositie tussen het buitenlands personeel en de Nederlanders met wie zij het meest frequent in aanraking kwamen, was allesbepalend. Het hing dan ook van de werkgever en van de overige gezinsleden af, of er voorwaarden werden geschapen voor een diepergaand contact. Zo waren er Haagse dames die hun dienstbode een belangrijke plek gaven in hun persoonlijke leven. Zulke verhoudingen konden echter ook zomaar veranderen, zoals de Oostenrijkse Hilde Eigner merkte. Haar werkgeefster raakte op haar ziekbed sterk afhankelijk van de zorg van haar dienstbode, wat de intimiteit en het menselijk contact verdiepte. Maar toen de vrouw overleed, kon het personeelslid van buiten zich niet beroepen op historisch opgebouwde rechten. Ineens stond zij weer buiten de familie, als de intieme vreemdeling die zij bij haar aantreden was geweest. Daarmee vergeleken had een gouvernante veel meer troefkaarten in handen. Als zij haar taken als onderwijzer en opvoeder naar behoren vervulde, kon zij een duurzame positie opbouwen in een Nederlandse familie. Haar diensten hadden veel meer aanzien dan die van vrouwen die huishoudelijk werk verrichtten. Voor haar leerlingen opende zij deuren naar het hooggewaardeerde Franstalige of Engelstalige cultuurgoed.

Dat zorgde voor een consolidatie van haar betrekking en voor continuïteit in de persoonlijke betrekkingen.

Voor Nederlanders zonder buitenlands dienstpersoneel bleven de intieme vreemdelingen over wie het hier ging, doorgaans tamelijk onzichtbaar. Dat gaat alleen niet op voor de Duitse dienstbodes die in het interbellum in de grote Hollandse steden verbleven. In de welvarende wijken moest hun aanwezigheid wel opvallen, omdat zij met zovele waren. Daarbuiten maakten de stedelingen met de buitenlandse vrouwen kennis in het uitgaansleven. Die ontmoetingen liepen nogal eens uit op een relatie met een Nederlandse man en ten slotte op een huwelijk. Al die in hun woningen individueel werkende meisjes verkeerden niet in een positie om zelf een organisatie op te richten. Zulke initiatieven kwamen vaak van derden, van verenigingen of stichtingen die zich met de problemen van een specifieke groep vrouwen gingen bezighouden. Zij boden vaak ook gelegenheid aan landgenoten om onder elkaar te zijn, waarbij het echter niet de migranten zelf waren die de dienst uitmaakten. Zij moesten zich houden aan de doelstellingen en de activiteiten van de leiding van zulke organisaties. Dat kon nogal eens schuren, zoals we het meest duidelijk zagen bij de Duitse dienstbodes. Voor religieuze organisaties ging het bijvoorbeeld niet alleen om de behartiging van de belangen van de meisjes. Zij waren bovenal beducht voor de gevaren die de zedelijkheid van de meisjes bedreigden, en wilden daarnaast voorkomen dat zij zich van hun moederkerk afkeerden. Daarentegen vonden de meisjes het vooral belangrijk om even onder elkaar te zijn, Duits te kunnen spreken en ervaringen uit te wisselen. De overgrote meerderheid zocht trouwens op eigen gelegenheid vertier en meed de organisaties die zich hun lot aantrokken.

Migranten kwamen niet alleen als huispersoneel voor het eerst in een gezin in aanraking met Nederland en met Nederlandse gebruiken. Een groot aantal vreemdelingen kwam er terecht als kostganger of als gast in een klein pension. Wel was hun positie een geheel andere, want zij stonden niet in een dienstverband tot de vrouw of heer des huizes, maar hadden een werkgever buitenshuis. Die betaalde hun onderdak en ook voor hun andere diensten. Als de situatie in een pension of kosthuis niet beviel, konden ze opstappen en iets anders zoeken. Hun positie als migrant was in dat opzicht veel minder afhankelijk. Wat dat betekende voor hun sociale en culturele integratie komt aan bod in het volgende hoofdstuk over kostgangers en pensiongasten.

Eindnoten:

1 Veldhoen (1997). In het licht van de geschiedenis is het van een wrange ironie, dat Hilde haar loopbaan begon bij een joodse familie, terwijl Helga bij de later prominent geworden NSB'er Rost van Tonningen werkte.
2 Over Duitse dienstmeisjes, zie de grondige analyse van Barbara Henkes (1995).
3 Bulte et al (1990) 90.
4 Cottaar (1998) 18.
5 Van der Harst en Lucassen (1998) 75.
6 Bulte et al (1990) 95.
7 Henkes (1995) 58.
8 Ibidem, 65.
9 Ibidem, 68.

10 Ibidem, 74.
11 Leenders (1993) 263, 265.
12 Lucassen (2000).
13 Ibidem.
14 AVK, Archief Martha Vereeniging, Notulen, Band 10, p. 295.
15 AVK, Archief Martha Vereeniging, Notulen, Band 11, 14 februari 1926.
16 Henkes (1995) 87.
17 Ibidem, 91.
18 Van Roon (1973) 200.
19 Henkes (1995) 90.
20 AVK, Archief Martha Vereeniging, Notulen, Band 11, p. 39.
21 Van der Harst en Lucassen (1998) 70. De onderzoekers tekenen daarbij aan dat het werkelijke aantal hoger lag, omdat de vrouwen ook elders zowel binnen als buiten Leiden konden bevallen.
22 Lucassen (2005).
23 Van der Harst en Lucassen (1998) 74-75.
24 Lucassen en Van der Harst (1998) 311-312.
25 Henkes (1995) 150.
26 Huisman(2000) 16.
27 Kinderen in de leerplichtige leeftijd waren verplicht onderwijs te volgen, niet om naar school te gaan. Huisonderwijs was toegestaan.
28 Die organisatievormen zijn er zelfs deels van afgeleid. Zie Henkes (1995) 42-46.
29 Van Romondt Vis-Quarles de Quarles (1932) 33.
30 Huisman (2000) 181.
31 Ibidem, 229 nt. 58.
32 Nieuwenhuys (1981) 28.
33 Onderstaande is gebaséerd op Cottaar (1998) 72-75.
34 Poeze (1986) 150-154, 291.
35 Ibidem, 293.
36 Ibidem, 291.
37 Cottaar (1998) 83.
38 Ibidem, 76.
39 Poeze (1988) 236.
40 Huisman (2000) 181.
41 Henkes (1999) 57.
42 Kieskamp (2001).
43 Henkes (1999) 57.
44 Krebbers en De Waard (1994).
45 Ibidem.
46 Van Erp (2002).
47 Spiro (1988) 30.
48 Lelieveldt (2003) en Dittrrich van Weringh (2003).

3. Wonen in een kosthuis of pension

Contact door een gedeelde woonplek

De huisvesting van migranten in een kosthuis of pension is per definitie tijdelijk. Dat komt, doordat veel migranten denken na korte tijd weer te zullen vertrekken. Het idee van tijdelijkheid kan ook samenhangen met het zoeken naar een definitieve vestigingsplaats. Vaak is dat in de gemeente waar een vaste baan wordt gevonden of een eigen bedrijf gesticht. Voordat er asielzoekerscentra bestonden, waren ook vluchtelingen die nog niet wisten of ze mochten blijven of moesten doortrekken op tijdelijke woongelegenheid aangewezen. In de loop van de twintigste eeuw hebben vele soorten migranten voor het eerst kennisgemaakt met het leven in Nederland in een kosthuis of pension. Het gaat om zulke enorme aantallen, dat we ons hier moeten beperken tot een selectie van groepen. Zo verstrekten particulieren tijdens de Eerste Wereldoorlog onderdak aan vluchtelingen van verschillende nationaliteiten. De Belgen waren veruit in de meerderheid, maar er vonden ook Russische, Poolse, Engelse en Franse vluchtelingen een onderkomen op Nederlandse bodem. Verder ging het om militairen van oorlogvoerende landen, die na desertie of de vlucht uit een krijgsgevangenkamp in Nederland terechtkwamen. Doorgaans werden zij geïnterneerd, maar sommigen kregen toestemming om een particulier onderkomen te betrekken. Dan waren er in de jaren dertig natuurlijk de vele joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk, die het eveneens moesten hebben van door particulieren beschikbaar gestelde woonruimte. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog ontvluchtten niet minder dan 300.000 Indische Nederlanders de nieuwe republiek Indonesië, en verbleven enige maanden, soms zelfs jaren in een zogenaamd contractpension. Ook mogen we de passanten en arbeidsmigranten niet vergeten, zoals rondreizende artiesten en musici, dan wel technici die nieuwe

machines kwamen installeren of onderhouden, en geleerden of buitenlandse studenten die congressen bezochten of gastcolleges verzorgden. Van de arbeidsmigranten zijn de naoorlogse Italiaanse, Spaanse, Turkse en Marokkaanse gastarbeiders het meest bekend. Maar vóór de oorlog waren er bijvoorbeeld Italiaanse terrazzowerkers en ijsbereiders die onderdak vonden bij gevestigde landgenoten, of tijdelijk introkken bij Nederlanders.

Het onderscheid tussen een kosthuis en een pension lijkt groter dan het in werkelijkheid was. Onder een kosthuis verstaan we een particuliere woning waar iemand een kamer huurt en meestal met het gezin mee-eet. Een pension is een klein soort hotel, met een beperkt aantal kamers en een eetzaaltje waar gasten apart van de exploitant de maaltijd genieten. In de praktijk ontliepen beide vormen van onderdak elkaar niet zoveel. Er waren kosthuizen die de migrant de gelegenheid boden zijn eigen maaltje te koken, en sommige pensions waren zó klein dat gasten en exploitanten tezamen aan tafel gingen. Omgekeerd gold dit ook voor het gebruik van het toilet en de badvoorzieningen. In een kosthuis en een klein pension maakte een migrant, samen met enkele landgenoten of geheel alleen, voor het eerst kennis met Nederlandse gebruiken en omgangsvormen. Dat verliep in de regel in een sterk intieme sfeer. Het kon hun nauwelijks ontgaan hoe ouders en kinderen, of mannen en vrouwen met elkaar omgingen. De nieuwkomers werden geconfronteerd met taalproblemen en de misverstanden die daarbij hoorden, waarvan sommige komisch waren en andere pijnlijk. En ook niet te vergeten: men leerde de Hollandse kost kennen, een kennismaking die niet altijd even aangenaam verliep.

Aan de basis van de relatie met de gastheer of de gastvrouw, dan wel de pensionhouder, lag een zakelijke overeenkomst. De migrant betaalde voor de diensten die hij genoot. Beviel het hem niet, dan kon hij opstappen en elders een onderkomen zoeken. In tegenstelling tot de situatie van het buitenlandse huispersoneel bestond er bij deze categorie migranten geen bijzondere afhankelijkheidsrelatie. Als betalende gast genoot men een grote bewegingsvrijheid. Dat gold overigens niet voor vluchtelingen die (nog) niet in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Zij dienden zich te houden aan de regels van speciaal in het leven geroepen instanties of instellingen, want die betaalden de rekening. Ook vluchtelingen die gratis onderdak kregen - uit liefdadigheid of betrokkenheid bij het lot van de arme verdrevenen - konden niet zomaar hun biezen pakken. Alleen betalende migranten bepaalden tot op grote hoogte zelf onder welke voorwaarden zij zich naar de Nederlandse gewoonten en gebruiken voegden. Voor wie niet zelf (kon) betalen, lag dat anders. Migranten die met deze woonvorm werden geconfronteerd, mogen daarom veel ervaringen hebben gedeeld, de onderlinge verschillen springen eveneens in het oog. De persoonlijke eigenschappen van een migrant en de groep waartoe men

behoorde, konden leiden tot een verschillende beleving van het cultuurcontact in de intieme omgeving van een gedeelde woonplek.

Een tijdelijk verblijf tijdens de Grote Oorlog

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vonden grote groepen vooral Belgische vluchtelingen tijdelijk onderdak in Nederlandse kosthuizen, pensions en hotels. Maar ook in gehuurde of zelfs gekochte woningen. De oorlog begon in augustus 1914 met de inval van het Duitse leger in België. Het doel van de opmars door dat land was om Frankrijk vanuit het noorden aan te vallen. De actie ging gepaard met hevige artilleriebombardementen, die een groeiende stroom vluchtelingen op gang bracht.[1] Toen Antwerpen op 10 oktober 1914 onder vuur kwam te liggen, vluchtte bijna de gehele stadsbevolking naar Nederland. Vijf dagen later waren ongeveer een miljoen Belgen de grens overgetrokken, naar een land dat in die tijd ongeveer zes miljoen inwoners telde. Een vluchtelingendrama van die omvang was ongekend in de vaderlandse geschiedenis, en is ook nu nog ongeëvenaard. Destijds leek Nederland het aangewezen gebied voor wat tegenwoordig ‘opvang van vluchtelingen in de regio’ wordt genoemd. Iedereen was het erover eens dat de ontheemde Belgen zo snel mogelijk over het gehele land verspreid moesten worden. Ook was de bereidheid bij Nederlandse burgers om hulp te bieden groot. Overal ontstonden comités die kleding en voedsel verzamelden en verblijfplaatsen inrichtten waar de Belgen een tijdelijk onderkomen konden vinden.

In de laatste maanden van 1914 kwam de situatie achter het opgerukte front in België enigszins tot rust en keerden de meeste vluchtelingen terug naar hun eigen land. Niettemin bleven er nog minstens honderdduizend van hen in Nederland achter. In de lente van het daaropvolgende jaar werden ongeveer twintigduizend Belgen geïnterneerd in ‘vluchtoorden’ op de Veluwe en in plaatsen als Amersfoort en Gouda. Het ging met name om armlastige vluchtelingen en om lotgenoten die als onmaatschappelijk bekendstonden. Maar veruit de meeste kwamen niet in een vluchtoord terecht, doordat zij werk hadden gevonden of over voldoende eigen middelen beschikten om een zelfstandig bestaan te leiden. Dan was er ook nog een groep die werd aangeduid als ‘pauvres honteux’, ofwel ‘stille behoeftigen’. Dat waren vluchtelingen die weliswaar niet over eigen middelen beschikten, maar gezien hun positie in de samenleving een bepaalde stand hadden op te houden. Het idee was dat zij niet zomaar tussen het gewone volk geïnterneerd konden worden. Daarvoor was Nederland ook zelf nog te veel een standenmaatschappij. De Nederlandse overheid verstrekte daarom een toelage aan deze stille behoeftigen. Wie tot deze categorie vluchtelingen behoorde, had grote kans onderdak te vinden bij een particulier. Dan ging het bijvoorbeeld om beroepsgenoten, of om een

pension of hotel. Degenen die zó bemiddeld waren dat zij een eigen huis konden huren of kopen, vallen buiten ons blikveld. In het algemeen is vrij weinig bekend over het leven van Belgische vluchtelingen in Nederlandse kosthuizen en pensions. Er zijn wel stukken geschreven over problemen en klachten, maar vrijwel nooit over het alledaagse bestaan of over probleemloze situaties. Zoals te verwachten viel, kwamen de klachten meestal van omwonenden, zoals de burgemeester van het Groningse dorp Bedum wist te melden. In november 1914 schreef hij:

> '(...) dat de houding der ingezetenen tegenover de Belgische vluchtelingen zeer welwillend is geweest. Alleen ontstond enige ontevredenheid toen de vluchtelingen die grotendeels gratis bij particulieren gehuisvest waren of in het gemeentelijk gesticht voor ouden van dagen ondergebracht, veelvuldig naar het "estaminet" gingen. Door aan de vergunninghouders te verbieden aan deze categorie van personen te verkopen, is evenwel dit euvel weggenomen.' (Wielinga z.j.)

De luchthartige levenswijze van de katholieke Belgen, doorgaans afkomstig uit grote steden als Antwerpen, viel blijkbaar niet in goede aarde bij de calvinistische bewoners van Bedum. Maar ook in andere plaatsen kreeg men het moeilijker met de Belgen naarmate hun verblijf langer duurde. Hun 'Vlaamse dartelheid' was leuk voor een vakantie, maar begon te vervelen als men lang met hen onder één dak moest leven. Dan was het al snel dat de Belgen fantasierijker aten en uitbundiger dronken, en daarbij ook nog luider en sneller praatten.[2] Wat de Belgen zelf betreft, die waren - een rode draad in de verhalen van vrijwel alle migranten - niet erg te spreken over de Hollandse kost die ze voorgezet kregen. Wat niet wil zeggen dat het klachten regende van vluchtelingen die 'fantasierijker' wensten te eten dan de Nederlanders om hen heen. In het standaardwerk van De Roodt over vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog lezen we, dat er tegenover de gastvrouwen 'steen en been werd geklaagd' over van alles en nog wat. Maar als voorbeeld wordt alleen verwezen naar de 'walgelijk sterke Nederlandse koffie'.[3] De nationale trots op het eigen bakje leut indachtig, moet dit een gevoelig verwijt zijn geweest. Het gedrag van Belgische vluchtelingen die op kosten van de Nederlandse overheid of plaatselijke comités leefden, werd intussen nauwlettend in de gaten gehouden. Zo nodig werden de nieuwkomers met onzachte hand gecorrigeerd. Ook wie bij een particulier was ondergebracht, diende op tijd naar bed te gaan en verantwoording af te leggen over zijn vrije tijdsbesteding en alcoholgebruik. Vluchtelingen die volgens de controlerende instanties te vaak in gebreke bleven, konden alsnog naar een vluchtoord worden gestuurd. Zo rapporteerde een echtpaar uit Reeuwijk over een jonge Belgische man: 'De eerste weken ging het aardig goed met de jongen, maar van liever de leede wordt hij

erg vervelend en brutaal en wil nooit meer doen wat wij zeggen. Dus mij dunk de maat is nu vol genoeg, en nu ben ik besloten om hem weg te doen.'[4]

Het ging tijdens de Eerste Wereldoorlog overigens niet alleen om Belgische vluchtelingen die huisvesting vonden bij een particulier. In de loop van de jaren zochten steeds meer militairen een veilig heenkomen in het neutrale Nederland, onder wie Russische en Poolse krijgsgevangenen. Zij waren tewerkgesteld in de Duitse landbouw en in fabrieken in het Ruhrgebied, vanwaar ze wisten te vluchten. De overheid verwees hen voor de duur van hun verblijf naar Rotterdam, waar ze werden opgevangen en financieel gesteund door het Russische consulaat. Dat werkte samen met het 'Comité russe des prisonniers de guerre évadés' en was gevestigd aan de Heemraadssingel. Daar kwamen de talrijke Russische burgers bij die afkomstig waren van door Duitsers getorpedeerde schepen en de vluchtelingen uit Duitse burgergevangenkampen in de bezette gebieden. Ook zij moesten zich in Rotterdam melden en ontvingen, via het comité, een uitkering van het Russische consulaat. Op 17 juni 1917 verbleven er in totaal 2461 Russische burgers in Rotterdam (met inbegrip van een duizendtal in Schiedam), en waren er 481 militairen. Veertig mannen die overlast bezorgden waren op een isolatieschip geïnterneerd.[5] De Maasstad herbergde op dat moment nog altijd drie keer zoveel Belgen, maar de Russen vielen toch ook behoorlijk op. Ook al, omdat ze geconcentreerd woonden in het almaar uitdijende pension van de weduwe Frederika Altona, aan de Hudsonstraat 57. De weduwe en haar vriend waren maar wat gretig om een aardige boterham aan de Russische ballingen te verdienen. Hun eigen pension was al spoedig te klein geworden, dus kochten ze in de directe omgeving huizen op. Ze zetten de huurders eruit en voegden de woningen toe aan hun etablissement. Daardoor nam het aantal Russische gasten in 1917 toe tot tussen de 700 à 1000 mannen. Hun huisvesting liet, eufemistisch uitgedrukt, te wensen over. De logementen waren klein, alle bedden stonden tegen elkaar aan en het kwam vaak voor dat twee Russen een bed moesten delen. Ook een commissie van het gemeentebestuur vond er het zijne van en in zijn rapport over de gezondheidstoestand stond te lezen:

> 'Omdat de Russen in principe recht hadden op een eigen bed, maar dat in de praktijk zelden kregen, was een logementhouder zo eerlijk om de Russen ter compensatie van het ongerief extra zakgeld van een gulden per week te geven. Maar dat bleek verboden door het Comité en dus trok hij de toelage weer in. Als alternatieve compensatie probeerde de verhuurder de Russen tevreden te stellen met tabak, sigaretten en lucifers, maar daar namen de mannen inmiddels geen genoegen meer mee en ze dreigden een ander kosthuis te zoeken. Waarop de logementhouder een verontwaardigde brief schreef aan de politie met de vraag of dat allemaal zomaar kon.' (De Roodt 2000, 260)

Het zal geen verwondering wekken dat de kwaliteit van het eten niet naar ieders volle tevredenheid was. In de eetzaal braken regelmatig rellen uit, waar zelfs de politie voor moest uitrukken. De Russen verveelden zich stierlijk en bezorgden de omwonenden veel overlast. Ze kwamen midden in de nacht stomdronken bij het inmiddels gesloten logement aan en gooiden dan de ruiten in om binnen te komen. In de eetzaal speelden enkele muzikale Russen dansmuziek op de accordeon en de viool, waar meisjes op afkwamen die wel een verzetje wilden. Dat gaf weer aanleiding tot reeksen klachten over de vermeende zedeloosheid van de buitenlanders. ‘Waar moet dat heen’, vroegen bezorgde burgers zich af.

Wat de huisvesting van vluchtelingen bij particulieren - midden in een stedelijke woonwijk of in een dorp, dus zeer zichtbaar - zo bijzonder maakte, was dat alle betrokkenen wisten dat het om een tijdelijke noodsituatie ging. Dat gold voor de Nederlandse autoriteiten en burgers, en evengoed voor de vluchtelingen en hun overheden. Als de oorlog eenmaal ten einde was, zouden alle ‘asielzoekers’ naar hun vaderland terugkeren. Alleen wist niemand hoelang die oorlog ging duren. Het aanvankelijke optimisme over een korte duur, brokkelde af toen de loopgravenoorlog in België en Noord-Frankrijk jaar in jaar uit aan honderdduizenden het leven kostte. Intussen kwam het front niet noemenswaard in beweging, en het neutrale Nederland werd geconfronteerd met handelsbelemmeringen en maritieme blokkades op de Noordzee. De gevolgen konden niet uitblijven: werkloosheid en armoede. In die omstandigheden gaf het verblijf van grote aantallen vluchtelingen, die in alle delen van het land zo zichtbaar aanwezig waren, gemakkelijk aanleiding tot problemen. Veel Nederlanders hadden moeite om hun baan vast te houden of werk te vinden, dus werden de buitenlandse vluchtelingen bepaald niet aangemoedigd om zelf werk te zoeken. De Belgen konden al snel weinig goeds meer doen. Als ze werk vonden, werden ze ervan beschuldigd de Nederlanders het brood uit de mond te stoten. Maar bleef een ‘stille behoeftige’ uit het Zuiden jarenlang zonder werk, dan waren de Nederlanders die hard moesten werken voor een karig inkomen daar evenmin gelukkig mee. Pas toen er op 11 november 1918 een einde kwam aan de oorlog door een wapenstilstand, begon de repatriëring van de vluchtelingen. Die operatie had veel voeten in de aarde, alleen al vanwege de oorlogsschade in een land als België en door een tekort aan (passagiers)schepen. Daar kwam bij dat er inmiddels een revolutie was uitgebroken in Rusland, die slechts aan een deel van de Russen die in Nederland verbleven enthousiasme ontlokte. De gevluchte deserteurs moesten vrezen voor het lot dat hen wachtte in het vaderland. Ondanks alle internationale strubbelingen blijkt het verblijf van de meeste vluchtelingen inderdaad tijdelijk te zijn geweest. Slechts een enkeling vestigde zich voorgoed in Nederland.

Op de vlucht voor Hitler

Voor hun huisvesting waren ook joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk in de jaren dertig vaak aangewezen op particulieren. Nadat kanselier Adolf Hitler de volledige macht aan zich had getrokken, duurde het niet lang voor de eerste discriminerende maatregelen tegen joden werden uitgevaardigd. Het begon op 1 april 1933 met de boycot van joodse winkels ('*Kauft nicht bei Juden*') en met het ontslag van joden uit talloze openbare ambten. Kort daarna meldden de eerste vluchtelingen zich, met name in Amsterdam. Tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog kwamen ongeveer 35.000 joden naar Nederland, van wie velen al snel doormigreerden naar een overzeese bestemming. Bij de inval van het Duitse leger in mei 1940 bevonden zich nog ongeveer 15.000 Duitse en Oostenrijkse vluchtelingen in Nederland. Hun geschiedenis staat, net als die van de gevestigde joodse gemeenschap in Nederland, in het licht van het lot dat hen tijdens de oorlog wachtte: de deportatie naar vernietigingskampen. Dat maakt het begrijpelijk dat we zo weinig weten over hun huisvesting in de jaren daarvóór.

Over het geheel genomen was de opvang van de vluchtelingen een zaak van de joodse gemeenschap zelf. In zekere zin waren zij eerst en vooral vluchtelingen, en pas daarna joden en dan nog eens Duitsers. Maar in de Nederlandse samenleving van de jaren dertig, met zijn schrikbarende werkloosheid en toegenomen armoede, werd dat vaak omgekeerd ervaren. Zij waren in de eerste plaats joden, dan Duitsers en daarna pas vluchtelingen. In de verzuilde verhoudingen van die tijd werd daarom het probleem van de vluchtelingen als een zaak van de joodse gemeenschap gezien. Zowel waar het ging om de organisatie van de opvang als de financiering ervan. Voor de coördinatie en de financiering van de hulp aan de vluchtelingen richtte de joodse gemeenschap daarom een tweetal comités op: het Comité voor bijzondere Joodsche belangen en het Joodsche Vluchtelingen Comité, beide onder voorzitterschap van professor David Cohen.[6] Pas na 1938 is de rijksoverheid zich eveneens met de opvang gaan bemoeien, door vluchtelingenkampen in te richten, onder andere het door de joodse gemeenschap zelf gefinancierde Westerbork. Dit kamp werd, zoals bekend, tijdens de bezetting door de Duitsers gebruikt als *Durchgangslager*, dus als tussenstation naar de vernietigingskampen. Het komt aan de orde in het zesde hoofdstuk.

De meeste joodse vluchtelingen, ook degenen die al snel weer vertrokken, vonden een tijdelijk onderkomen bij particulieren of in een pension. De meer bemiddelden trokken in een hotel, of kochten dan wel huurden een huis. Hoeveel joden over voldoende middelen van bestaan beschikten om in hun eigen onderhoud en huisvesting te kunnen voorzien, laat zich moeilijk vaststellen. In de loop van de jaren dertig zullen het er steeds minder zijn geworden, omdat de Duitse nationaal-socialistische dictatuur wetten invoerde die

het joden verbood hun vermogen naar een ander land mee te nemen. Uit de literatuur weten we dat ongeveer 25.000 vluchtelingen tussen 1933 en 1939 enige tijd een financiële bijdrage van het vluchtelingencomité hebben ontvangen.[7] Dat zou betekenen dat zo'n 10.000 van hen in staat waren voor zichzelf te zorgen, of voor hulp en bijstand konden aankloppen bij familie of bekenden. Door de sterke concentratie van de Nederlandse joodse bevolking in Amsterdam lag het voor de hand dat de meeste vluchtelingen naar de hoofdstad trokken, om onderdak te zoeken in buurten waar joden sterk vertegenwoordigd waren. Van één zo'n concentratiebuurt, de Beethovenstraat, heeft Van Kolfschooten een indringend beeld geschetst. Zo vertelde Werner Cahn, een Duitse vluchteling die in 1934 naar Amsterdam kwam, hem:

> 'Toen ik in Nederland kwam, heb ik geprobeerd in dezelfde buurt te komen als de andere emigranten. Dat was de Beethovenbuurt, daar woonden de meeste emigranten op kamers of hadden een woning gevonden. De Beethovenstraat werd voor de grap de "Brede Jodenstraat" genoemd, naar analogie met de Jodenbreestraat, en lijn 24 de "Berlijn-express". Die buurt kwam tegemoet aan de manier waarop die mensen in Duitsland hadden gewoond, tamelijk nieuw, een tikkeltje elegant; van de Berlijnse Kurfürstendamm naar de Beethovenstraat was niet zo'n enorme stap. Het was ook een kwestie van standing.' (Van Kolfschooten, 38-39)

Om aan de behoeften van de vele Duitse vluchtelingen in de Beethovenstraat tegemoet te komen, onder wie er nogal wat in redelijk goede doen waren, openden land- en lotgenoten allerlei winkels, restaurants en tearooms. Ook 'typisch Duitse' producten, zoals noten- en kaastaarten, werden daar verkocht.[8] In de veel kleinere joodse gemeenschap in Leiden streken de Duitse vluchtelingen eveneens het liefst neer in buurten waar autochtone joodse burgers woonden. Zulke concentraties bevonden zich in de omgeving van de Rijnsburgerweg (met vertakkingen naar het Houtkwartier en de Vogelbuurt), in de Burgemeesters- en Professorenwijk en in Vreewijk. De nieuwkomers huurden daar meestal kamers of een verdieping bij niet-joodse Leidenaren; niet meer dan 7% van alle vluchtelingen woonde bij een joodse stadgenoot in.[9] Martin Ladendorff woonde in het huis van een niet-joodse Leidenaar. Met zijn vrouw had hij in augustus 1937 een kamer gehuurd aan de Boerhaavelaan, bij een oud-pedel van de Leidse universiteit. Die inwoning verliep niet geheel en al zonder problemen. Ladendorff werkte als technicus bij de Rotogravure en had zijn kamereigenaar verteld dat hij een eigen bedrijf zou oprichten. De oud-pedel kon in dat bedrijf chef van de administratie worden. Die had daar wel oren naar, omdat hij zelf in de wachtgeldregeling zat. Vandaar dat hij zijn best deed om het zijn onderhuurder optimaal naar de zin te maken. Maar toen bleek dat er van Ladendorffs plannen niets terechtkwam,

gaf de Leidenaar in een brief aan de recherche de vrije loop aan zijn boosheid:

> ‘Van het begin af, dat zij bij ons kwamen wonen, deden zij volgens ons, d.w.z. volgens mijne vrouw en mij eenigszins raar, ik zou haast willen zeggen zonderling of eenigszins verdacht. Ook de vele kleeding en schoenen die zij mede brachten viel ons erg op. Ik heb b.v. een kleerenkast laten maken voor mijnheer L. zijn costuums met een lengte van 2,5 meter en deze kast was zelfs te klein. Alle schoenen die zij hebben, kunnen bv. naast elkaar gezet niet in dien kast staan. Alleen met het oog op die betrekking heb ik dit laten maken. Wij hebben drie weken die familie over ons huis gehad [de ouders van Ladendorff j.v.] waardoor ik een aanmerkelijke hoeveelheid gas, elctr. licht, water, enz. meer dan gewoon heb moeten laten verbruiken. Ook zijn er in dien tijd ongeveer 2000 stuks afwasch (vaatwerk) door ons voor hun gewasschen. Dit allemaal mede met het oog op die betrekking.’ (Van der Harst en Lucassen 1998, 58).

Nu had Ladendorff zich aan geen enkel strafbaar feit schuldig gemaakt, dus de Leidse recherche kon weinig met de klacht beginnen. Dit historische inkijkje laat intussen wel zien, dat een vluchteling met een baan in de jaren dertig gevoelens van jaloezie kon opwekken. De Haarlemse voorzitter van de Israëlitische Gemeente was Barend Chapon, een vermogend makelaar in effecten. Volgens zijn biograaf Wim de Wagt bood hij onderdak aan een kleurrijk gezelschap vluchtelingen: ‘Tegen het einde van de jaren '30 maakt hun woning aan de Spaarnelaan dikwijls een overbevolkte indruk. De meeste immigranten komen een paar keer per week langs, al is het maar voor een warme maaltijd.’[10] Onder hen bevonden zich verschillende joden uit artistieke milieus, zoals de pianist en componist Wilhelm Rettich, die een koorwerk had gecomponeerd met de veelzeggende titel *Fluch des Krieges.* Hij had ook een eigen amateur-orkest opgericht, onder de naam ‘Haerlem’. De acteur Julius Falkenstein, een neef van regisseur Hans Joachim Falkenstein, woonde een jaar bij de Chapons. Hij exploiteerde zijn sjieke slee als taxi en gaf het verdiende geld meteen weer uit in het casino. Dan was er ook nog de acteur Siegfried Aron (artiestennaam: Arno), die in het cabaret van Rudolf Nelson speelde en in Willy Rosens *Theater der Prominenten.* Tot deze artistieke groep behoorde ten slotte nog de pas na de oorlog bekend geworden kunsthistoricus Hans Jaffé.[11]

Deze korte schets moge volstaan. De tijdelijke opvang door particulieren van Duitse, en na de *Anschluss* in 1938 ook Oostenrijkse joden, vormt niet meer dan een voetnoot in hun dramatische geschiedenis. In de literatuur heeft zij daarom slechts een bescheiden spoor nagelaten. Hierdoor is het niet mogelijk om een afgerond beeld te krijgen van de vooroorlogse betekenis van

de huisvesting van migranten, joodse zowel als andere, in Nederlandse kosthuizen en pensions. De literatuur over migranten die ná 1950 in dezelfde woonsituatie verkeerden, biedt meer houvast. Dat komt ook, doordat er toen steeds meer instanties kwamen die zich met het wel en wee van de migranten bemoeiden. Zij hebben bergen papier nagelaten, waar veel aan valt te ontlenen. De instanties maakten deel uit van de expanderende verzorgingsstaat, die zowel de autochtone Nederlandse bevolking als nieuwkomers tot hun werkveld rekenden. Ook konden vraaggesprekken worden gevoerd met nog levende immigranten, waardoor er meer bekend is geworden over hun ervaringen tijdens de eerste fase van het proces van vestiging. Tussen ongeveer 1950 en 1980 hebben uiteenlopende groepen migranten - voor korte of langere tijd - een onderkomen gevonden in een kosthuis, pension of woonoord. De woonoorden vormden een wereld op zich, die voor een deel losstond van de gewone samenleving. We komen in hoofdstuk vijf terug op die afwijkende wijze van kennismaking met de Nederlandse gemeenschap. Waar het gaat om de kosthuizen en pensions, daar kwamen achtereenvolgens mee in aanraking: de categorie van Indische Nederlanders, de arbeidsmigranten ofwel ‘gastarbeiders’, Surinamers en later kleine groepen vluchtelingen. Voor de overzichtelijkheid en om niet in herhalingen te vervallen, richten we de schijnwerper hier op de grootste groepen: Indische Nederlanders en gastarbeiders.

Opvang in een onbekend vaderland

Het eerste naoorlogse chapiter in de Nederlandse migratiegeschiedenis voert ons terug naar IJmuiden, de datum 3 januari 1946. Op die dag arriveerde in de zogenaamde middensluis het schip Almanzora, met als passagiers een contingent repatrianten uit Nederlands-Indië.[12] Daarmee werd het begin ingeluid van een immigratiegolf die zich over meer dan twintig jaar zou uitstrekken en een omvang bereikte van meer dan 300.000 personen. Van oudsher wordt de groep Indische migranten grofweg in drie categorieën verdeeld. Om te beginnen de geboren Nederlanders, die in de voormalige kolonie hadden gewerkt en naar het vaderland terugkeerden. In zekere zin waren zij de ‘echte’ gerepatrieerden. Dan waren er hun kinderen, van wie er vele in Indië waren geboren en die Nederland nog nooit of alleen tijdens een vakantieverlof hadden gezien. Maar de grootste groep bestond uit Indische mensen met diepe wortels in de overzeese geschiedenis. Bij hen ging het veelal om nazaten uit een echtverbintenis tussen een Europese, meestal een Nederlandse man en een ‘vrouw van het land’. Ook zij beschikten over de Nederlandse nationaliteit. In de loop van de jaren immigreerden echter ook Indische Nederlanders die nadat de republiek in 1949 de macht officieel overnam, de Indonesische nationaliteit hadden aangenomen. Door hun historische verbondenheid met

de voormalige koloniale overheersers kwamen zij bloot te staan aan vervolging en pesterijen door de nieuwe overheid, alsook door Indonesische landgenoten. Die praktijken namen allengs scherpere vormen aan, ook omdat Nederland niet wenste te voldoen aan de eis van president Soekarno het bestuur over Nieuw-Guinea in handen te geven van de nieuwe staat Indonesië. In 1957 bereikte de crisis over deze aanspraak een hoogtepunt toen de regering alle Nederlanders het land uit zette.[13] Wie voor de Indonesische nationaliteit had geopteerd, kreeg daar steeds meer spijt van en probeerde alsnog naar Nederland te vertrekken. Dat mocht veel voeten in de aarde hebben, als 'spijtoptanten' kregen de meeste uiteindelijk toch wel toegang tot hun onbekende vaderland.[14]

Voor de meeste Indische migranten was Nederland, hoewel zij over de nationaliteit van dat land beschikten en zich ook Nederlands voelden, een compleet nieuw land. Men sprak voortreffelijk Nederlands, zij het vaak met een accent, en had doorgaans een goede opleiding genoten. Dat onderscheidde hen van vrijwel alle eerdere migranten in de Nederlandse geschiedenis. Ondanks die voorsprong konden Indische nieuwkomers niet altijd ontkomen aan het gevoel anders te zijn. Hun integratie was in zekere zin al begonnen in de kolonie overzee, maar er waren niettemin aanzienlijke culturele verschillen tussen de Indische en de Hollandse leefwijze en levensstijl. Daar werden Indische Nederlanders ook mee geconfronteerd, zowel op straat, op school, als op het werk en in de contractpensions. Daar kwam bij dat er in de jaren vijftig en ook nog wel in de jaren zestig een grote woningnood in Nederland heerste. Hoewel het van meet af aan de bedoeling was dat de Indische repatrianten zich hier zouden vestigen - de weg terug was voor hen afgesloten - konden zij niet op stel en sprong aan permanente huisvesting worden geholpen. Vandaar dat de Nederlandse overheid contracten met pensionhouders afsloot, over de opvang van mensen die niet in staat waren op eigen kracht of met behulp van relaties een onderkomen te vinden. De pensions waarop zij een beroep deed, lagen over heel Nederland verspreid. In zo'n contract stond dat de leiding, tegen een vast bedrag per dag, zou zorgen voor de huisvesting en de maaltijden van mensen die de overheid daar plaatste. In de periode 1950-1958 is ongeveer de helft van de repatrianten in een contractpension opgevangen, en van 1958 tot 1969 steeg het percentage van ongeveer 70% tot 90%.[15] Het komt erop neer dat tussen 1950 en 1966 zo'n 132.500 Indische nieuwkomers er een korte of langere tijd hebben verbleven.[16] De kosten die daarmee gepaard gingen, alsook het geld van de overtocht en die van nieuwe kleren, moesten worden terugbetaald zodra mensen over een eigen inkomen beschikten. Na de eerste opvang mochten Indische repatrianten een voorkeur uitspreken voor de stad of streek waar zij wilden wonen. In de praktijk viel aan die wensen uiteraard niet altijd tegemoet te komen. Hoelang een gezin in een pension verbleef, hing van allerlei omstandigheden af, om te beginnen

van het vinden van werk en woning. Bij de heersende woningnood stuitte dat laatste nogal eens op problemen. Wat hielp, is dat de overheid een speciale regeling invoerde die Nederlandse gemeenten verplichtte vijf procent van de woningen die zij nieuw bouwde ter beschikking te stellen van de Indische gezinnen binnen hun grenzen.

Indische mensen bewaren uiteenlopende herinneringen aan de contractpensions waar zij terechtkwamen. Het kwam er, heel menselijk, op neer dat de een het trof, en de ander niet. Er waren pensionhouders die aan de contracten zoveel mogelijk wilden overhouden en het onderste uit de kan haalden. Daarentegen zijn er ook jubelverhalen bekend: ‘Aangezien de persoonlijke belevenissen van Indische repatrianten nooit systematisch zijn opgetekend, is het niet mogelijk een doorsnee ervaring te reconstrueren. Een nuchter soort realisme lijkt het gangbaarst te zijn geweest.’[17] Die verscheidenheid aan ervaringen valt met een enkel verhaal te illustreren. In 1956 repatrieerde Gaby Coorenengel met haar gezin, dat uit zeven personen bestond. Eerst woonde zij in het Limburgse Kadier en Keer, daarna in Scheveningen:

> ‘In Bandoeng woonden we in een groot huis, waar alle kinderen een eigen kamer hadden en een eigen baboe. We hadden het heel goed, maar konden niets meenemen. We dachten dat het hier luilekkerland was, maar dat viel tegen. We kwamen in mei en het was koud. In het contractpension kreeg m'n moeder een eigen pitje om zelf te koken, want pensioneten was niets voor m'n ouders. Ook mochten we maar één keer per week douchen. Het heeft heel wat moeite gekost om uiteindelijk een huis te krijgen. De beschikbare woningen bleken volgens de officiële instanties steeds te klein voor zo'n groot gezin. Maar we mochten wel met z'n zevenen op één kamer wonen!’ (Cottaar 1998, 97).

Het nuchtere realisme waar Willems het in zijn boek over heeft, spreekt meer uit de terugblik van Grace Günther-Butters Ruben, die in 1954 met haar man en twee kinderen naar Nederland kwam. Haar gezin kreeg slechts één kamer tot zijn beschikking, maar daar kon zij wel begrip voor opbrengen, onder verwijzing naar de woningschaarste: ‘Je had niets anders, je moest wel.’[18] Weer een ander, Lily Faber, doorliep zo'n beetje het hele scala aan ervaringen.[19] Bij haar aankomst in de koude winter van 1956 was ze elf jaar oud. Samen met haar moeder, zus en broer kwam ze terecht in een niet nader genoemd pension aan de Verspronckweg in Haarlem. Daar wachtte hun een bittere tegenvaller. Het hele gezin bewoonde één kamer en voor douches waren zij aangewezen op het badhuis. De pensionhouder mat het eten heel precies af: een aardappel per persoon per avondmaaltijd. Bezoekers mochten niet over de vloer komen, die moesten buiten in de kou worden ontvangen. Het geluk wilde dat hun verblijf in dit pension maar kort duurde. Na enige klachten over de accommodatie werden moeder Faber en haar kinderen ondergebracht

in het Hotel Royal aan het Stationsplein. Dat hield al meteen een enorme verbetering in. De vrouwelijke gezinsleden deelden een suite en haar zoon kreeg een kamertje op zolder toegewezen. De maaltijden werden genuttigd in de eetzaal, en eens per maand mochten zij voor familie en bekenden een dansfeestje organiseren. Ook aan dit verblijf kwam evenwel een einde, omdat Hotel Royal werd gesloten. Daarna kwam het gezin Faber in pension Stegmeyer terecht, eveneens aan de Verspronckweg. Het verblijf aldaar viel opnieuw in goede aarde. Moeder en dochters deelden een kleine kamer en de zoon des huizes betrok een kamer samen met een andere jongen. Het gezin hoefde niet verplicht gebruik te maken van de maaltijden die het pension serveerde. Zij konden op afspraak zelf in de keuken koken wat ze wilden.

In de verhalen over pensions keert een aantal elementen steeds terug. Het tekort aan ruimte, een gebrek aan badgelegenheid en het eeuwige gekibbel over de behoefte om een Indische maaltijd met rijst te nuttigen in plaats van een Hollandse dis met aardappelen. In de tropen waren mensen gewend om zich dagelijks uitvoerig te baden, waar de gemiddelde Nederlander in de jaren vijftig vreemd van opkeek. In die tijd werd er nog gebadderd in een teil met warm water; de dagelijkse reiniging bleef beperkt tot een zeepbeurt boven de wastafel, met een washandje en koud water. Niet alleen de reinigingscultuur is inmiddels veranderd, ook culinair zijn de bakens allang verzet. Aan het begin van de 21ste eeuw is de Indische rijsttafel zozeer ingeburgerd, dat hij internationaal als een onderdeel van de nationale Nederlandse eetcultuur wordt gezien. In de naoorlogse jaren lag dat echter geheel anders; bij vreemde geuren in het portiek haalden Hollanders destijds hun neus op. Wat het tekort aan ruimte betreft had mevrouw Günther-Butters Ruben gelijk dat niet alleen Indische migranten daarmee te kampen hadden. Menig net getrouwd echtpaar moest jaren bij een van de ouderparen inwonen, voordat zij kans hadden op een eigen woning. Wat Indische repatrianten eveneens deed verschillen van andere groepen migranten, is dat het bij hen meestal om gezinnen ging. Bovendien zouden die niet terugkeren, wat voor de overheid een reden vormde om een vrij intensief integratiebeleid te voeren. Dit gebeurde dus al veertig jaar vóórdat de begrippen ‘inburgering’ en ‘inburgeringcursus’ gemeengoed werden. De uitvoering van dit beleid was mogelijk door de concentratie van migranten in contractpensions. Maatschappelijk werkers konden daar wekelijks op bezoek gaan en er werden zelfs huishoudcursussen georganiseerd. De leidende gedachte was dat in Indië gewortelde gezinnen, zoals dat heette, en dan vooral de huisvrouw, wel enige hulp konden gebruiken bij de eerste stappen op weg naar aanpassing. Zij moesten leren hoe een huishouding te voeren in het koude en gure Nederlandse klimaat. De nieuwe omgeving stelde immers geheel andere eisen dan wat men gewend was in de tropen. De lijst van nuttige bekwaamheden en Hollandse wetenswaardigheden leek schier eindeloos. Het varieerde van onderricht in het gebruik van

ammoniak en spiritus bij het schoonmaken, via kennis over de seizoenen waarin verschillende groenten te koop waren, tot het belang van het voorverwarmen van het babybedje met een warme kruik.[20]

De maatschappelijk werksters werden geïnstrueerd met tact op te treden en vooral begrip op te brengen voor de emotionele schok die de gedwongen migratie teweeg had gebracht. Zij kregen te horen dat Indische Nederlanders een gruwelijke oorlog in Azië hadden overleefd, om daarna het kind van de rekening van de Indonesische revolutie te worden. Dit had hun leven ingrijpend veranderd en hun verblijf in Indonesië op den duur onmogelijk gemaakt. In de praktijk kwam het er echter toch gewoon op neer, dat de Indische nieuwkomers leerden hoe zij zich de Nederlandse normen en gebruiken eigen moesten maken. Die aanpassing, om te beginnen in uiterlijk en voorkomen, verliep niet vrijblijvend. Het rapport dat maatschappelijk werksters over de vorderingen van Indische gezinnen opmaakten, speelde namelijk een beslissende rol bij het in aanmerking komen voor zelfstandige huisvesting. Wie een halve eeuw na dato de rekening opmaakt, zou kunnen zeggen: die uiterlijke aanpassing van Indische migranten is volkomen geslaagd. Dan wordt meestal verwezen naar de naoorlogse groei van de werkgelegenheid. Daardoor vonden Indische Nederlanders meestal vrij snel een baan, al was dat niet altijd op het niveau dat ze gewend waren. Het betrekken van een eigen woning duurde meestal veel langer, soms wel drie jaar of meer. Intussen heeft de uiterlijke aanpassing er niet toe geleid dat men zijn Indische gewoonten en identiteit volledig heeft prijsgegeven. Die lijkt zich te hebben verplaatst naar de binnenwereld, naar de omgang in de eigen woning of tijdens samenkomsten in eigen organisaties. Met andere woorden, de Indische leefstijl is niet verloren gegaan.

Die intensieve bemoeienis van de overheid met de integratie van Indische Nederlanders heeft zich niet herhaald. Althans niet bij de volgende grote categorie migranten die in pensions en kosthuizen kwam te wonen, dus te midden van de Nederlandse bevolking. Dit keer ging het om gastarbeiders, dat wil zeggen nieuwkomers van wie werd gedacht dat zij snel weer zouden vertrekken. Dat was een essentieel verschil met de koloniale migranten die hen waren voorgegaan, wat consequenties had voor de opstelling van de Nederlandse samenleving.

Te gast in Nederland

In de vroege jaren vijftig werd Piet Kempes, personeelschef van Thomassen & Drijver Blikemballagefabrieken N.V. (T&D) te Deventer, op pad gestuurd om personeel te werven. Dat bleek niet bepaald een gemakkelijke opgave:

> ‘Hij kon potentiële werknemers een baan èn een huis aanbieden. Dat speelde een grote rol. Als je een draaier uit Amsterdam geen huis kon aanbieden, kon je het wel vergeten. Hier en daar vond hij een grondwerker, overbodig geworden door de inzet van reusachtige Amerikaanse graafmachines die in het kader van de Marshallhulp naar Nederland waren gekomen. Bij T&D waren sterke grondwerkers nuttig om karretjes met blikplaten te trekken, want heftrucks waren er nog niet en die karren waren loodzwaar. Maar Kempes herinnert zich ook arbeiders die nog liever in de Noordoostpolder aardappels gingen rooien dan in “die vingerfabriek” - de vestiging van T&D in Hoogeveen - te werken, waar de kans om met de hand of enkele vingers tussen de vlijmscherpe snijmachines te komen in die tijd niet gering was.’ (Tinnemans 1994, 10)

Bij Thomassen & Drijver werden ze al vroeg in de jaren vijftig geconfronteerd met een probleem dat steeds meer bedrijven in Nederland parten ging spelen. Het werd moeilijker om werknemers te vinden die in staat en bereid waren om zware en onaangename klussen op te knappen. Dat was een van de onverwachte gevolgen van de succesvolle wederopbouw van de Nederlandse industrie na de oorlog. De hoge vlucht die de industrialisatie nam en de daarmee samenhangende groei van de werkgelegenheid, kwam tot op zekere hoogte als een verrassing. In het begin van de jaren vijftig was de sfeer veel pessimistischer geweest. Men dacht toen dat de babyboom, en de uitstoot van werk in de landbouw en veeteelt, niet viel op te vangen door meer arbeidsplaatsen in de industrie. Nederland zou overvol zijn, vandaar dat emigratie werd bevorderd. Tussen 1946 en 1960 vertrokken 377.000 Nederlanders, iets meer dan de helft van hen waren agrariërs, naar landen als Australië, Nieuw-Zeeland, Canada en de Verenigde Staten. Dat in diezelfde periode honderdduizenden Indische Nederlanders overkwamen, veranderde niets aan het zelfbeeld dat Nederland geen immigratieland was. Het was eerder zo, dat de omvang van die stroom nieuwkomers de gedachte versterkte dat er voor nieuwe migranten geen plaats bestond. De aantallen emigranten bereikten in 1954 een piek, om daarna langzaam af te nemen en het pessimisme over de economische toekomst van Nederland verdween naar de achtergrond.[21] Waren de Indische nieuwkomers ook niet in een voorbeeldig tempo aan de slag gekomen?

Het aantrekken van de werkgelegenheid in de industriële sector leidde binnen de kortste keren tot een tekort aan arbeidskrachten. Dat gold met name, zoals bij T&D, de categorie van laag en ongeschoold werk. Steeds meer Nederlandse werknemers die de arbeidsmarkt betraden, hadden na hun lagere school een vervolgopleiding genoten. Dat ging minimaal om de lagere technische school (de lts), die in de jaren vijftig nog de ambachtsschool heette. Te oordelen naar hun opleiding waren deze werknemers de eenvoudige industriebanen ontgroeid. Dan moeten we denken aan werk aan de lopende band, zwaar sjouwen, schoonmaken en dergelijke. Om daar personeel voor te vin-

den, zagen werkgevers zich in toenemende mate gedwongen over de grens te kijken. Die zoektocht begon in Italië. Al in 1949 had de Nederlandse overheid een overeenkomst gesloten om in Italië arbeidskrachten te mogen werven voor het werk in de Limburgse mijnen.[22] Toen in de loop van de jaren vijftig de arbeidstekorten buiten Limburg opliepen, besloten ook de industriële bedrijven zich op Italië te richten. Door gerichte werving kwamen er toen Italianen te werken in de Twentse textielindustrie, de scheepsbouw in Noord- en Zuid-Holland en bij de Hoogovens in IJmuiden. In 1960 bedroeg het aantal Italianen in Nederland ongeveer 5200 personen. De aantallen arbeidsmigranten uit andere mediterrane landen waren toen nog te verwaarlozen.

Dat veranderde echter snel, toen bedrijven ná 1960 hun pijlen op andere gebieden rond het Middellandse Zeegebied begonnen te richten. Behalve de tekorten aan arbeidskrachten waren daarvoor nog twee redenen. Om te beginnen was Nederland niet het enige land dat werknemers in Italië wierf. Op de internationale arbeidsmarkt moest worden geconcurreerd met andere landen, vooral met Duitsland en België. Met andere woorden, de spoeling werd steeds dunner. Daarbij kwam dat de ervaringen met Italianen niet altijd even goed uitvielen. Zo stoorden sommige werkgevers zich eraan als Italianen nadrukkelijk blijk gaven van hun sympathie voor het communisme. Ook waren de meeste Italiaanse arbeiders jonge, ongetrouwde mannen, die met gemak relaties aanknoopten met Nederlandse meisjes. Dat gaf nogal eens aanleiding tot conflicten met Nederlandse jongens.[23] Vandaar dat personeelschefs ook naar arbeiders begonnen om te zien in Joegoslavië, Portugal en met name in Spanje. Met dat laatste land werd in 1961 een wervingsovereenkomst gesloten; twee jaar later met Portugal en in 1962 kwamen de eerste gastarbeiders uit Turkije al naar Nederland. Die werving van arbeidskrachten werd kort daarop formeel vastgelegd in een overeenkomst tussen Turkije en Nederland. Inmiddels kwamen vanuit Frankrijk de eerste Marokkaanse werknemers het land binnen, wat op den duur eveneens tot een wervingsovereenkomst leidde.

In het arbeidscontract van buitenlandse werknemers die via de officiële wervingskanalen naar Nederland kwamen, werden enkele zaken geregeld die afweken van wat er in het contract van een Nederlandse werknemer stond. Zo betaalde de werkgever bij een buitenlander de reiskosten van zijn woonplaats tot de plaats waar het bedrijf was gevestigd. Er werd verder medewerking verleend bij het overmaken van spaargeld naar het herkomstland, en ook diende er ‘passende huisvesting’ te zijn. Daarvoor werd een percentage van het brutoweekloon ingehouden.[24] Overigens bleek al snel dat een groeiend aantal buitenlandse werknemers niet langs de officiële weg binnenkwam, maar zich spontaan aan de fabriekspoorten meldde. Dat ging meestal om verwanten of dorpsgenoten van reeds aangenomen gastarbeiders. Zij probeerden het gewoon op een toeristenvisum. De geschiedenis heeft uitgewezen dat de zoge-

Afb. 3.1. De ingang van Sobat Kras, een pension voor Indische repatrianten in 1958.

Afb. 3.2. Belgische vluchtelingen in Den Haag, ca. 1918. Ze verbleven in een huis dat werd geleid door de medewerkers van schoenenwinkel Manfield & Sons.

Afb. 3.3. Gevluchte Russen in Rotterdam die hun tijd doorbrengen met kaartspelen.

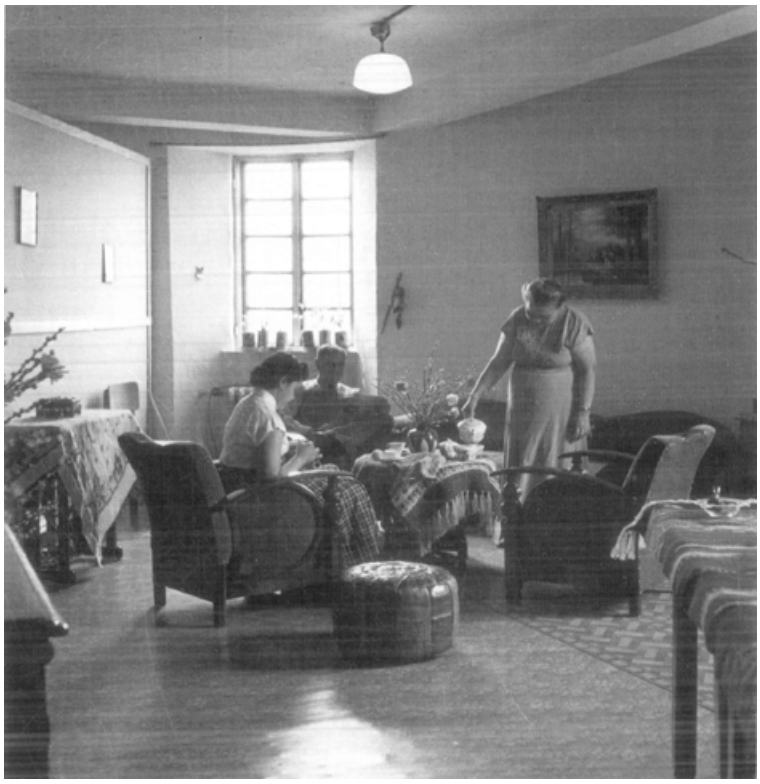

Afb. 3.4. Een kamer in de abdij van Vaals, waar in 1951 repatrianten uit Nederlands-Indië waren ondergebracht.

Afb. 3.5. Indische repatrianten, onder wie de familie Scheldwacht, voor hun contractpension in Oostvoorne, 1951.

Afb. 3.6. Indische gasten van pension Van Eik in Haarlem. V.l.n.r: mevrouw Kretzer, J. de Mey-Rijken, een amateur-schilder en Elisabeth Ottenhoff-In 't Veld.

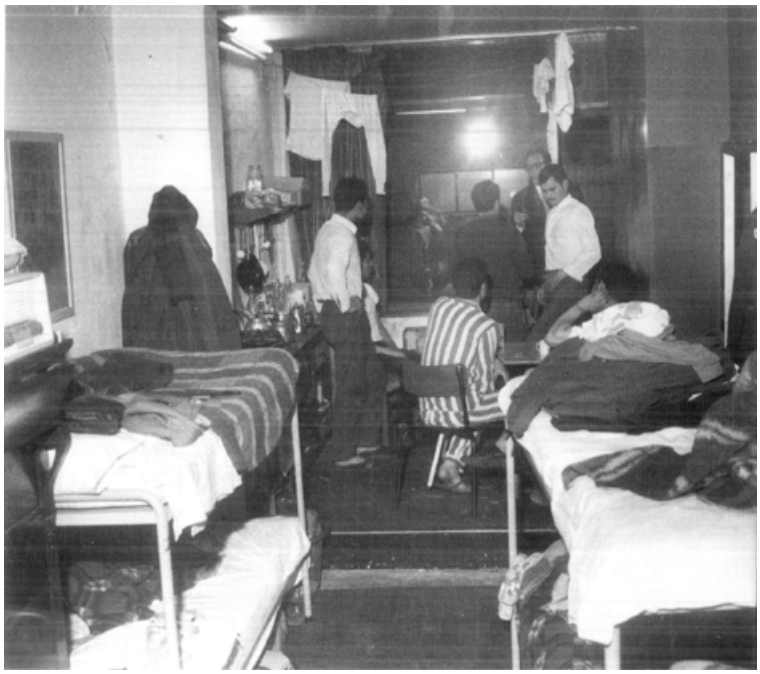

Afb. 3.7. Interieur van een gastarbeiderpension aan de Overtoom 113 in Amsterdam, waar in 1966 tientallen Marokkanen waren gehuisvest.

Afb. 3.8. en 3.9. De meeste Italiaanse gastarbeiders die in de rubberfabriek van Vredestein in Loosduinen werkten, verbleven in Hotel De Poort aan de Haagse Brouwersgracht. Boven: een onbekende man in de eetzaal. Onder v.l.n.r.: Angelo Prinzo, Pasquale Zottola, onbekend, Franco Digeo (1960).

Afb. 3.10. Voorlichtingsbijeenkomst op 8 februari 1966 voor hospita's in Overijssel die kamers wilden verhuren aan Italianen of Spanjaarden.

Afb. 3.11. Moises Cortinas (midden) leerde zijn huisbazin (rechts) kennen in café Marina in Amsterdam, waar zij werkte als schoonmaakster. In de Spaarndammerstraat deelde hij in 1964 een slaapkamer met haar zoon; hij betaalde 32,50 gulden per maand voor logies en ontbijt.

Afb. 3.12. İbrahim Görmez leest het weekblad Panorama op zijn zolderkamer in het huis van de familie Hartjes in Amsterdam. Het is 1965, zijn eerste kind is net geboren. Vanwege ruimtegebrek moet hij echter apart van zijn (Nederlandse) vrouw en kind wonen.

Afb. 3.12. İbrahim Görmez en zijn Turkse vrienden verruilden het Amsterdamse woonoord Tussenhaven voor het pension van de familie Hartjes in de Wibautstraat 71. Zij werden vaak uitgenodigd voor het eten of een drankje. Op deze foto uit 1965 mevrouw Hartjes tussen Adem Şahin (links) en İbrahim Görmez.

naamd spontane krachten of ‘toeristen’ het aantal mensen dat officieel werd geworven, uiteindelijk zou overtreffen. Het bleek aanvankelijk geen enkel probleem om een werk- en verblijfsvergunning voor die categorie te regelen. Officieel waren werkgevers niet verplicht om ook voor de spontane arbeiders onderdak te regelen, maar in de praktijk belandden ze in dezelfde woonsituatie als hun landgenoten.

In de loop van de jaren zestig veranderde die woonsituatie voor de verschillende groepen buitenlandse werknemers. Degenen die als eersten waren gearriveerd, dus de Italianen en in mindere mate de Spanjaarden, kwamen meestal terecht in een kosthuis of een klein pension. De later gevestigde Turken en Marokkanen raakten meer aangewezen op collectieve huisvesting, dat wil zeggen grotere pensions en woonoorden. Intussen woonden Italianen ook wel degelijk in grotere pensions en woonoorden, net als Turken en Marokkanen af en toe in een kosthuis terechtkwamen. Als belangrijkste oorzaak voor die verandering is wel gewezen op de toenemende welvaart in Nederland. Daardoor waren steeds minder Nederlandse gezinnen bereid om voor een kleine bijverdienste genoegen te nemen met een inbreuk op hun privacy. Want dat was de consequentie van het in huis nemen van een vreemdeling. Bovendien namen na 1965 de aantallen Turken en Marokkanen zó snel toe, dat veel werkgevers het een ondoenlijke zaak vonden om voor hun buitenlandse werknemers nog naar een kosthuis te zoeken. Het alternatief was een contract met een groot pension, dan wel het (laten) inrichten van een woonoord.

Behalve op de werkvloer kwamen veel Italiaanse werknemers met Nederlanders en de Nederlandse samenleving in aanraking via het kosthuis of het kleine pension waar zij woonden. Het ging overwegend om jonge en ongehuwde mannen, die afkomstig waren uit Italiaanse dorpsgemeenschappen waar de katholieke kerk in het leven van alledag een allesoverheersende rol speelde. De ‘afgedwongen’ inwoning bekoorde bepaald niet iedereen. Dat merkte ook Hoogovens, één van de grote bedrijven die veel Italiaanse werknemers in dienst hadden genomen. In 1957 schreef A.A.J. van der Velden een werkstuk over de Italianen bij Hoogovens. Tussen de regels door liet hij merken hoe gering het verschil tussen een kosthuis en een klein pension kon zijn:

> ‘Wanneer er meerdere Italianen in huis genomen worden om daardoor een echte Italiaanse sfeer te bieden, kameraadschap te bevorderen, de taalmoeilijkheden te verlichten, terwijl men toch geldelijk voordeel heeft, dan is dat een plus. Echter lang niet altijd worden de Italianen met deze bedoeling in huis genomen. Voor verscheidene pensionhouders is de ƒ 35 vergoeding per week een welkome aanvulling der inkomsten. Men wil er meerdere om “de zaak” des te rendabeler te kunnen drijven. Opgemerkt moge in dit verband worden, dat het geen gemakkelijke taak is een vreemdeling, c.q. een Italiaan in huis te nemen. Wordt de man, die in feite een

> alleenstaande vreemdeling is, louter als betalende kostganger in huis genomen en groeit er geen persoonlijke band tussen hem en de familie, dan is de man niet op zijn plaats; het wordt dan spoedig duidelijk, dat hij zijn draai niet kan vinden en uiteindelijk “verspringen” gaat.’ (Geciteerd in Wals 1981, 11)

Vooral tijdens hun eerste jaar in Nederland veranderden de Italianen vaak meerdere keren van kosthuis. Uiteindelijk legden ze zich, mokkend of niet, neer bij het feit dat het er in hun gastland nu eenmaal anders aan toeging. Of ze vonden daadwerkelijk een kosthuis dat beviel.[25] Het al dan niet bevallen van een kosthuis moet vrij letterlijk worden opgevat. Een halve eeuw geleden was het verschil tussen Hollandse kost, dus aardappelen, groente en een beetje vlees, en de traditionele Italiaanse keuken, met pasta's, sauzen, salades en olijfolie, even aanzienlijk als ingrijpend.

> ‘Voor vele Italianen is het Nederlandse eten steeds weer een kruis. Er zijn hospita's die ervan uitgaan, dat de Italiaan zich geheel moet aanpassen aan de Nederlandse keuken en die er niet aan denken een Italiaanse maaltijd voor te schotelen. Sommigen koken tweemaal per week Italiaans, anderen maken het iedere dag klaar. Dikwijls is de houding ten aanzien van het al dan niet Italiaans koken een graadmeter, die de mentaliteit aangeeft van de pensionhouders ten aanzien van de buitenlandse gasten en hun motieven om Italianen in huis te nemen.’ (Wals 1981, 9)

Het aanpakken van de moeilijkheden werd bemoeilijkt door de taalbarrière en door de organisatie van de arbeid. Natuurlijk spraken de Nederlandse beheerders van de kosthuizen en pensions zelden Italiaans, en op hun beurt leerden de Italianen tijdens de eerste jaren van hun verblijf maar weinig Nederlands. Dat was niet iets specifieks van de Italianen, maar gold ook voor de andere groepen gastarbeiders. Het begrip ‘gastarbeiders’ was ook gemunt om aan te geven dat de buitenlandse werknemers slechts tijdelijk in Nederland zouden blijven. Alle betrokkenen leken het daarover eens. De buitenlandse werknemers wilden in relatief korte tijd een spaarpotje vullen, om daarmee in hun vaderland een beter bestaan op te bouwen. De Nederlandse overheden en de werkgevers koesterden de gedachte van een tijdelijk verblijf, omdat de werknemers in hun ogen slechts voorzagen in een tekort aan arbeidskrachten in een periode van hoogconjunctuur. Niemand voelde zich dan ook geroepen om de gastarbeiders de landstaal of de heersende gebruiken en opvattingen bij te brengen. Laat staan hen vertrouwd te maken met de westerse rechtsorde en staatkundige verhoudingen. De meeste gastarbeiders leerden niet veel meer Nederlands dan nodig was om te kunnen functioneren in het bedrijf en om de meest noodzakelijke boodschappen te kunnen doen. Afgezien van de taalperikelen droeg ook de organisatie van het werk ertoe bij, dat veel Italianen en andere gastarbeiders in hun pension of kosthuis in een

isolement kwamen te verkeren. Ze werkten vaak in ploegendienst en sliepen dan uit terwijl het gezinsleven al volop draaide, of ze kwamen thuis als anderen inmiddels op één oor lagen. Die onregelmatige verdeling van arbeid kon tot onverwachte ontmoetingen leiden:

> ‘Ik liep toen ploegendienst. Dat wil zeggen dat die kostbaas zes uur 's morgens op de fiets weg ging, naar zijn werk. En als ik om zes uur uit de Hoogovens kwam, kwam ik om half acht bij het kosthuis. Zij was dan dus al op. Ik had slaap, maar zij wou praten. En dan word je wakker. Die kamer was twee meter bij drie, zo klein. Ik had naast mijn bed een stoel, waar ik mijn broek klaar hing. Daar zat zij, op de stoel. Toen ik wakker werd, zat ze zo (wijst op zijn benen): je zag het hele panorama, hè? (gelach) Ik denk.... En dat ging 1, 2, 3 keer. Toen begon ik te denken: zij wil wat. Ja, ik ook. Vanzelf. Maar hoe moet ik duidelijk maken, dat ik wel wil, maar kan niet? Want zij waren getrouwd, hadden een kind. (zucht) De dagen gingen voorbij. Week in, week uit. En, eh, op een bepaalde dag, zei ik tegen mezelf: als ze morgenochtend ook zo in dezelfde pose staat, dan grijp ik haar. Ja hoor. Zo gezegd, zo gedaan. De volgende ochtend stond zij daar, en... 't bed was al warm... en: (handgebaar: voor mekaar).’ (Hondius 2001, 214)

In de kosthuizen en pensions van het IJmondgebied kwamen buitenechtelijke verhoudingen tussen pensionhoudsters en Italiaanse pensiongasten wel vaker voor. Althans, wanneer we mogen afgaan op de verhalen van de medewerkers van de Beverwijkse stichting Peregrinus, die zich met het welzijn van de Italianen bezighield. Ook kwam het wel tot seksuele contacten met de dochters van de pensionhouders. Dat verliep elders in Nederland niet anders, vandaar dat zielzorgers spraken van het bekende de kat op het spek binden.[26] De maatschappelijk werker van de Haarlemse stichting Peregrinus dacht zelfs, dat juist de aantrekkelijkheid van de Italiaanse jongens en mannen een reden was om hen in huis te nemen. De betere, maar duurdere pensions deden dat liever niet. Waar hij bij aantekende ‘de moreel en materieel slechte pensions nemen wel gemakkelijk Italianen op, hetzij om de winst, hetzij om het amoureuze vertier’.[27] Ook buiten de pensions, in dancings en bars, mochten de Italianen zich verheugen op een warme belangstelling van Nederlandse meisjes. Die contacten verliepen niet altijd zonder strubbelingen. Zo hielden verschillende dancings in Twente hun deuren gesloten voor Italianen, omdat er herhaaldelijk moeilijkheden waren tussen Nederlandse en Italiaanse mannen. Toen in augustus 1961 ook de laatste dancing Italianen ging weren, was het hek van de dam. Bij de demonstratieve optocht van plaatselijke Italianen kwam het tot ongeregeldheden, waarbij de politie moest ingrijpen. De rel leidde tot veel landelijke publiciteit, niet in de laatste plaats omdat een van de dancings een bordje had opgehangen met de tekst: ‘Voor Italianen gesloten’. De opschudding die dit veroorzaakte, kwam door de parallel met de tekst

‘Voor Joden verboden’ op bordjes tijdens de Duitse bezetting. De oorlog was toen pas zestien jaar voorbij en daarom riepen de bordjes uiterst pijnlijke herinneringen en associaties op.[28] Ook in de jaarverslagen van de Haarlemse vreemdelingendienst tussen 1961 en 1963 kwamen aanmerkingen voor over de amoureuze perikelen van de Italianen. Zulke verslagen eindigden meestal met een verzuchting als:

> ‘Het aantal klachten dat de vreemdelingendienst over deze mensen krijgt is zeer talrijk te noemen. In hoofdzaak komen deze klachten neer op - naar de mening van de ouders - ongewenste omgang met Nederlandse meisjes. Hieronder zijn vele minderjarige meisjes die zich zeer onbezonnen in een avontuur met een Italiaan storten. Van vele van deze meisjes is bekend, dat zulk een avontuur gevolgen voor hen, maar ook voor hun ouders had. Niettemin neemt het aantal van deze gevallen eerder toe dan af. De Italianen schijnen een bijzondere aantrekkingskracht voor dat soort meisjes te hebben, want al te veel blijkt, dat zij omgang met een Italiaan zoeken en bewust datgene doen wat nodig is om zulk een vreemdeling te prikkelen. Onder andere speelt hierbij de kleding welke vele meisjes menen te moeten dragen, een grote rol.’[29]

Bij dit soort verhoudingen lijkt het cultuurverschil tussen het vrome, katholieke platteland van Italië en het al wat lossere Nederland een rol te hebben gespeeld. Een Italiaan die eind jaren vijftig in Haarlem op kamers woonde, kijkt althans met genoegen en verwondering op die tijd terug:

> ‘Nou, vergeleken met Italië was het voor ons hier vrij gezellig, leuk, jonge jongens nog, hele knappe leuke meisjes natuurlijk: voor ons was het net als een paradijs! Ja! Eerlijk. Daar, bij ons, was dat niet. Dat was moeilijk hoor! Jongens en meisjes mogen niet zomaar met elkaar praten, of met elkaar vrijen (...) hier was dat helemaal anders. Dus voor ons natuurlijk, was het ideaal.’ (Hondius 2001, 213)

De komst van de jonge, Italiaanse mannen ging dus gepaard met de nodige irritaties en problemen met de (wederzijdse) aanpassing. Dat verklaart misschien ook, waarom een aantal organisaties zich begon te bemoeien met het wel en wee van de Italianen, in het bijzonder met de manier waarop ze hun vrije tijd doorbrachten. De Beverwijkse stichting Peregrinus, die op initiatief van het katholieke bedrijfsapostolaat van de Hoogovens werd opgericht, beet in 1957 het spits af. In de verzuilde verhoudingen van de Nederlandse jaren vijftig en vroege jaren zestig was het niet meer dan logisch dat de katholieke kerk zich geroepen voelde om in actie te komen. Om te beginnen wilde de stichting een ontmoetingsplaats voor de Italianen oprichten. Zij woonden verspreid over kosthuizen en pensions in Beverwijk en omringende gemeenten. Er moest een ruimte komen voor gezelligheid, voor een beetje Italië in

den vreemde. Met Italiaanse kranten en lectuur, en gelegenheid voor gezamenlijke kerst- en paasvieringen. Het zou tevens een geschikte plaats zijn om de hulpverlening te concentreren. De ontmoetingsplaats kon verder dienen om Italianen die in hun pensions tekort kwamen een niet al te dure Italiaanse maaltijd te bereiden. Dit werd uiteindelijk het *Casa Nostra*, gebouwd in de tuin van het onderkomen van het bedrijfsapostolaat van Hoogovens, aan de dr. Schuitstraat. Het bedrijf zelf nam de financiering van het centrum voor zijn rekening.[30]

In andere plaatsen in Nederland vond het voorbeeld van Beverwijk al snel navolging. In Utrecht werd op initiatief van een aalmoezenier in 1960 door het Katholiek Instituut voor Maatschappelijk Werk een spreekuur en een trefpunt voor Italianen opgericht. In Amsterdam verscheen in datzelfde jaar een *Casa Italiana* en - ook al in 1960 - in Rotterdam het *Circolo Italiana*.[31] De keuze voor zulke trefpunten hing samen met de verspreide woonsituatie van de Italianen. Door de eerste lichting mediterrane gastarbeiders bij elkaar te brengen, hoopten de katholieke zielzorgers en maatschappelijk werkers het isolement van de mannen te doorbreken. Maar ook verwachtten zij dusdoende enige greep te krijgen op de in hun ogen verfoeilijke losbandigheid van sommige nieuwkomers. Het oogmerk van de trefpunten was niet om de integratie in de Nederlandse samenleving te bevorderen. Door de sfeer in de casas Italiaans te houden, hoopte men juist dat de mannen niet al te zeer vervreemd raakten van hun *roots* en op den duur naar het vaderland zouden terugkeren. Vandaar dat huwelijken tussen Italianen en Nederlandse meisjes niet werden toegejuicht. Alleen als de beide aanstaande echtelieden vastbesloten waren, vervielen alle bezwaren.

In het midden van de jaren zestig veranderden de casas en vergelijkbare katholieke stichtingen in algemene instellingen van welzijnswerk voor buitenlandse werknemers. De tweede lichting gastarbeiders was nog hoofdzakelijk Spaans, dus katholiek. Dat gold echter niet voor de buitenlandse werknemers die vanaf 1964 in snel groeiende aantallen uit Turkije en Marokko kwamen; die waren moslim. Om die reden trok de katholieke kerk zich ook terug uit de stichtingen, die voortaan een seculier karakter droegen. Daar kwam bij dat de Nederlandse samenleving in die tijd in rap tempo ontzuilde, en de overheden bereid bleken om het welzijnswerk voor buitenlanders te subsidiëren. De eerste generatie Turkse en Marokkaanse gastarbeiders vond soms nog onderdak in een kosthuis, maar de werknemers na hen kwamen meestal terecht in kleine en grote pensions. Wanneer we de kwaliteit van het geboden wooncomfort erbij betrekken, past het de term ‘pension’ tussen aanhalingstekens te plaatsen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de getuigenis van M. Kharsoufa:

> ‘Ik heb in Vlijmen gewoond in een pension met 90 mensen. Het was een heel groot huis. Er waren 8 tot 10 mensen op een kamer, maar ik had geen kans op een kamer,

> dus ik heb op de zolder gewoond. Daar woonden wij met 24 mensen. Er was alleen maar een kleine keuken. Als wij 's avonds terugkwamen, zetten wij het op een rennen, want de eerste die in de keuken was, pakte een pan en zette die op een kookpit zodat hij kon koken.'[32]

Dit verhaal van Kharsoufa over zijn eerste woonsituatie in Nederland staat niet op zichzelf. Integendeel, het is er een uit velen. De eerste generatie Turken en Marokkanen leerde Nederland kennen vanuit pensions, barakken, woonoorden, caravans en zelfs omgebouwde kippenhokken. De laatste, wel erg extreme woonsituatie, werd aangetroffen in Helmond. De pensionhouder had op zijn terrein 'oude tuinhuisjes en kippenhokken rendabel gemaakt door er 27 man in onder te brengen voor ca ƒ 65 per maand'. De uitbater verwierf op die manier aan bruto-inkomsten een bedrag dat neerkwam op drie gemiddelde maandsalarissen.[33] Aanvankelijk werden de pensions gedreven door Nederlanders, in later jaren ook wel door landgenoten.[34] Dat had overigens geen positieve weerslag op de woonomstandigheden van de pensiongasten, die doorgaans primitief en soms zelfs erbarmelijk waren. Uit een onderzoek in 1968 bleek dat driekwart van de alleenstaande Turken een slaapvertrek deelde met meer dan vier personen.[35] In de tweede helft van de jaren zestig kwam de term 'gastarbeiderpakhuizen' in zwang, een begrip dat aan duidelijkheid niets te wensen overliet. Journalisten van *Het Vrije Volk* telden in 1966 alleen al in Den Haag elf 'pakhuizen vol mensen'. Met als gruwelijk voorbeeld een pension op de hoek van de Stationsweg en de Van Hogendorpstraat, waar 35 Turkse mannen soms wel met z'n zevenen op één kamer woonden. Daar moesten ze per persoon ƒ 22,50 per week voor neertellen.[36] De situatie in Helmond bleek niet veel beter.

> 'Gemiddeld 3 à 5 mannen bewonen kamers van gemiddeld 16 m^2. In deze kamers eten en slapen zij en brengen zij hun vrije tijd door. Ook hangen zij er hun was op. Dikwijls slapen er twee op bovenbedden. Boven en tussen de bedden hangt het min of meer gewassen ondergoed.' (Tinnemans 1994, 91)

Als illustratie van zulke toestanden drukten de kranten foto's af van pensionkamers, met tussen de stapelbedden lijntjes gespannen waaraan het wasgoed te drogen hing. Op de slecht geventileerde kamers, of op de gangen, werd op een eenvoudig gaskomfoortje gekookt. Dat moest een keer fout gaan en dat deed het ook, op 26 februari 1966 in Den Haag, waar een pension aan het Oranjeplein in brand vloog. De 32-jarige Mustafa Ardic, een werknemer van het bedrijf Van Heyst - een fabriek voor radiatoren en stalen ramen - kwam bij die brand om het leven.[37] Vier jaar later ging het in Amsterdam nog veel ernstiger mis, toen er in december 1970 een pension in de Amstelstraat afbrandde. Onder de buitenlandse bewoners vielen negen doden te betreu-

ren.[38] Zulke incidenten leidden tot stormen van publieke verontwaardiging en gemeentebesturen, alsook werkgevers, moesten daarom wel maatregelen treffen. Vaker dan daarvóór werden gastarbeiderpakhuizen gecontroleerd. Wanneer een eigenaar niet bereid bleek om verbeteringen aan te brengen, gingen de autoriteiten tot sluiting over. Wat niet wil zeggen, dat de problemen daarna de wereld uit waren. Dat bleek wel uit een rapport over de woonsituatie van buitenlandse werknemers in Velsen in het midden van de jaren zeventig. Daarin werd verzucht dat de bewoners van de gesloten pensions toch ergens moesten wonen, en veel alternatieven waren er niet. De feitelijke situatie was dat:

> '(...) de buitenlanders gewoon [werden] verwezen naar de vrije markt. Meestal steekt het probleem dan ook na enkele weken op een nieuw adres de kop op. Een zomerhuisje, een opslagplaats, een schuur blijkt heel summier verbouwd te zijn, en er is weer een nieuw pension. De lijdensweg kan dan weer van voren af aan beginnen.' (Wals 1981, 148)

Het sluiten van slechte pensions veranderde weinig aan de houding van Turken en Marokkanen, die de belabberde wooncondities bleven accepteren. Daar werden verschillende redenen voor genoemd. Ze waren thuis niet beter gewend, kenden de Nederlandse verhoudingen onvoldoende en de werkgevers dwongen hen om de huisvesting te verdragen. Na verloop van tijd, toen de Turkse en Marokkaanse werknemers op de hoogte raakten van de alternatieven, veranderde er wel iets. Zij begonnen met eigen ogen te zien dat het ook anders kon, en er waren Nederlandse instanties die hen daarop wezen. Alleen viel alternatieve huisvesting, wanneer die voorhanden was, ook altijd duurder uit. Zolang de gastarbeiders ervan uitgingen dat zij slechts tijdelijk in Nederland verbleven, wilden ze zo min mogelijk uitgeven aan wonen, eten en slapen. Er werd altijd een deel van het inkomen overgemaakt naar de familie en de jaarlijkse trip naar het vaderland vergde ook het nodige spaargeld. Daarbovenop kwam de investering in de toekomst, het betere leven in het land van herkomst waarop velen hoopten. Die financiële verplichtingen lieten weinig ruimte om veel geld te besteden aan hun woonsituatie.

Lange tijd bleven overvolle pensions dan ook de regel, waarop natuurlijk uitzonderingen bestonden. Zo kwamen er ook wel Turken terecht in een Nederlands kosthuis. Met het stijgen van de welvaart in de jaren zestig nam het aantal Nederlanders dat kostgangers in huis nam - als een vorm van bijverdienste - zoals gezegd snel af, maar intussen bestonden ze nog wel. In Den Haag vond Seyfettin Dokumaci, een kleermaker uit Gökçehuyuk, bijvoorbeeld een kosthuis. Voordat hij in 1969 een eigen huis kocht, woonde hij op kamers bij het echtpaar Fokkelman aan de Arnhemsestraat. Hij beschouwde die mensen als eigen familie. Koken deed hij in de keuken van de vrouw des

huizes, maar wel met apart kookgerei, omdat de familie varkensvlees at.[39] De assyrisch-christelijke Turk Isa Sümer vond in 1965 een kosthuis in Amsterdam, na bemiddeling door de pastor van de Mozes en Aäronkerk. Bij het echtpaar Janet en Jack Wouters betrok hij een zolderkamer op de Jacob van Lennepkade, waar hij vier jaar zou doorbrengen en waaraan hij goede herinneringen bewaart. Op den duur werden de Wouters een soort tweede familie. Dankzij hen leerde hij Amsterdam en andere steden in Nederland kennen. In het weekeinde namen ze hem vaak mee als ze ergens heen gingen. Ze waren ook zijn eerste onderwijzers in de Nederlandse taal: 'Altijd wezen ze naar dingen en vertelden het Nederlandse equivalent: "dat is een mes", "dat is een vork", "wij lopen", "wij eten".'[40]

Veel vaker bleef het behelpen en schipperen in de kosthuizen, die steeds schaarser werden. De verschillen in taal en cultuur stonden een gemakkelijk contact tussen Nederlandse families en hun buitenlandse kostgangers meestal in de weg. Daar kwamen nog de nodige andere problemen bij. De meeste Turken en Marokkanen werkten in ploegendienst, maar sommigen namen er nog een baantje bij, meestal als schoonmaker. Met als gevolg dat ze op onregelmatige tijden thuiskwamen en sliepen op momenten dat het gezinsleven volop draaide. Steeds minder Nederlandse gezinnen waren bereid met dit soort inbreuken op hun privacy en gezinsleven genoegen te nemen. Vandaar dat collectieve huisvesting in pensions en woonoorden in de loop van de jaren zestig de regel werd. Daar konden, als ze maar groot genoeg waren, bovendien koks uit de herkomstlanden worden aangetrokken om voor de gewenste maaltijden te zorgen.

De meeste gastarbeiders raakten gaandeweg aangewezen op een vorm van collectieve huisvesting, waar zij onder landgenoten verkeerden. De ervaring van werkgevers was dat het onderbrengen van werknemers van verschillende nationaliteit gemakkelijk tot problemen leidde, dus plaatsten zij zoveel mogelijk 'soort bij soort'. De consequentie was dat Turken en Marokkanen, meer dan hun Italiaanse en Spaanse voorgangers, buiten werktijd op grotere afstand van de Nederlandse samenleving kwamen te staan. En hun woonsituatie bood weinig stimulans om te proberen die afstand te verkleinen. Toen de Turkse werknemer Talip Demirhan zelf stappen ondernam om Nederlands te leren, lachten zijn landgenoten in het pension hem zelfs uit. We gaan toch terug, zeiden ze, en in Turkije zou je niks aan die taal hebben. Maar Demirhan zette door en toen zijn chef in de Rotterdamse haven na verloop van tijd merkte dat hij Nederlands sprak, bevorderde hij hem tot ploegbaas: 'Toen kregen die Turken in het pension de pest in, omdat ik schoner werk kreeg en ook nog meer geld.'[41] De nieuwe ploegbaas was een uitzondering, want voor de meeste gastarbeiders vormde de collectieve huisvesting een barrière tussen hen en de Nederlanders. In haar studie over migranten in Overijssel constateerde Geertje Mak dat gevestigde inwoners de buitenlanderpensions 'meden

als de pest'. In een kostgezin had een gastarbeider een naam en een gezicht, maar in contractpensions viel dat weg. Daar waren ze anoniem, en behoorden ze als Turken of buitenlanders tot een bedrijf of pension. Vandaar dat ze bijvoorbeeld bekendstonden als 'de Turken van Auping [matrassen]'.[42]

Net als bij de Italianen kwamen de initiatieven om iets voor de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders te doen, van buiten de groep zelf. Om te beginnen de Stichtingen Buitenlandse Werknemers, die niet langer een kerkelijke identiteit hadden. Zij organiseerden tot het begin van de jaren zeventig vooral recreatieve activiteiten en verleenden hulp aan individuen. Voor belangstellenden werden er cursussen Nederlandse taal georganiseerd, zij het zelden met succes. Na een dag hard werken ontbrak het een buitenlandse werknemer meestal aan de energie om de lessen intensief te volgen. Ook Hüseyin Kandaz, die eenvoudig werk verrichtte, zag er de noodzaak niet zo van in. Hij vond dat je zonder taal ook wel kon sjouwen en voegde daar met onderkoelde humor aan toe, dat zijn Turks ook niet echt geweldig was.[43] De auteur van het eerste kritische boek over de gastarbeid in Nederland, Sjef Theunis, karakteriseerde de stichtingen als een soort ehbo-posten. Over hun beweegredenen merkte hij vrij cynisch op dat zij zich afvroegen: hoe houden we de buitenlander zoet, en hoe houden we ze van de straat.[44]

Intussen hield vrijwel iedereen vast aan de gedachte dat buitenlandse werknemers tot de categorie passanten behoorden, dus na enige tijd weer zouden vertrekken. Als er al over integratie werd gesproken, leek die onnodig en ongewenst. Wel begon bij sommige hulpverlenende instanties de twijfel te knagen, getuige het jaarverslag van de Haarlemse stichting Peregrinus van 1966: 'Indien de buitenlandse gastarbeider een blijvend verschijnsel op de Nederlandse arbeidsmarkt zou blijken te zijn, kan met de huidige opvangsmaatregelen (sic!) op den duur niet volstaan worden.' Daar meteen achteraan heette het, dat niemand daarover zekerheid kon bieden. Dus begreep de stichting wel dat investeringen, zowel door de overheid als in de particuliere sector, niet onmiddellijk verantwoord waren.[45] Daarom bleef alles bij het oude in de welzijnsinstellingen, die in de jaren zestig nog volledig in handen van Nederlanders lagen. Pas in het decennium daarna kwamen de zelforganisaties goed van de grond, als uitvloeisel van het proces van gezinshereniging, dus het laten overkomen van het gezin uit het vaderland. Dat verklaart waarom Turken en Marokkanen in de loop van de jaren zeventig de pensions verlieten en een eigen woning betrokken. Overigens waren er al eerder een aantal eigen organisaties opgericht. Ter illustratie staan we kort stil bij enige initiatieven van de Turkse gemeenschap. Ook die droegen namelijk bij aan het deels opheffen van het isolement van de woonsituatie van de Turken in Nederland. In 1970 woonden er zo'n 23.600 Turkse arbeiders in Nederland en kwam de behoefte op iets te doen aan gezamenlijke vrijetijdsbesteding buitenshuis. Het stichten van eigen organisaties lag toen voor de hand. Zonder dat zij het zelf

wisten, volgden de Turkse arbeidsmigranten het patroon van migrantengemeenschappen in het verleden. Hun organisaties waren namelijk gericht op het herscheppen van een deel van de wereld die zij hadden verlaten, zowel in politiek, cultureel áls religieus opzicht. De eerste koffiehuizen doken op in het straatbeeld, en er werd gezamenlijk gemusiceerd en gedanst. Daarnaast namen Turken, toen nog eendrachtig met Marokkanen, tussen 1971 en 1975 in dertig Nederlandse steden het initiatief om een moskee in te richten.[46] Verder kwamen er Turkse culturele verenigingen, zoals het Türk Kültür Merkezi (het Turks Cultureel Centrum) in Amsterdam, en werden Turkse voetbalverenigingen opgericht. De Turkse Kracht in Deventer, al in de jaren zestig opgericht, was landelijk gezien de eerste. Bij de oprichting van die vereniging had personeelschef Piet Kempes van T&D nog een belangrijke rol gespeeld.[47]

In het midden van de jaren zeventig lieten ook organisaties met een politieke signatuur van zich horen. Die weerspiegelden de grote politieke tegenstellingen die de kop hadden opgestoken in het naoorlogse Turkije. De liberale politiek van de jaren vijftig had geleid tot de oprichting van vrije vakbonden, waarvan sommige in de jaren zestig radicaliseerden. Daaruit ontstonden communistisch of maoïstisch gezinde splintergroeperingen, die zich steeds sterker begonnen te roeren. Het kwam zelfs tot gewelddadige aanslagen. Ook aan de rechterzijde van het politieke spectrum kwamen groeperingen op die niet terugdeinsden voor geweld. In maart 1971 stelde de Turkse legerleiding een ultimatum aan de regering. Met name tegen linkse groeperingen diende er hard opgetreden te worden. Die opstelling leidde tot de vorming van technocratische en later van rechts-conservatieve regeringscoalities. Het leger liet zich bovendien niet onbetuigd bij het neerslaan van linkse en progressieve acties, of bij de arrestatie van leiders van linkse bewegingen. De legerleiding mocht met de mond belijden dat zij ook tegen het rechtse geweld optrad, in de praktijk kwam daar weinig van terecht.[48] Die politieke verdeeldheid in het vaderland had uiteraard ook haar weerslag op de Turkse gemeenschap in Nederland. In het begin van de jaren zeventig konden behoudende en progressieve landgenoten in het Turks Cultureel Centrum nog met elkaar door één deur. Dat veranderde toen enige progressieve Turken op 7 juli 1974 in Utrecht de Hollanda Türkiye Iêçiler Birligi (HTIB) oprichtten, de Turkse Arbeidersvereniging in Nederland.[49] Niet lang na haar oprichting zou de vereniging zich in Amsterdam vestigen. De eerste politieke organisatie van Turkse arbeiders in Nederland onderhield nauwe contacten met de illegale Turkse Communistische Partij. Ondanks de vestiging in Nederland bleef de HTIB sterk op de situatie in het land van herkomst gericht. Het ging immers om:

> ‘Ondersteuning van de strijd voor de vorming van een geheel onafhankelijk en geïndustrialiseerd Turkije en de strijd die door het Turkse volk wordt gevoerd voor het

> verkrijgen van democratische rechten en vrijheden. De HTIB wil de Turkse arbeiders in Nederland tot een bestanddeel van die strijd maken.'
> (Tinnemans 1994, 140-141)

Reacties konden niet uitblijven. In november 1975 richtten behoudende Turken de Milliyetçi Türk Iêçileri Cemiyeti (Nationalistische Turkse Arbeiders Vereniging) op, eveneens in Amsterdam. De vereniging legde sterk de nadruk op de islam en op het nationalisme, dat geacht werd boven de belangen van partij en individu te staan. Men hield de actieve leden van de HTIB scherp in de gaten, waardoor die bij terugkeer naar Turkije aan de grens met scherpe controles kregen te maken.[50] Inmiddels waren er ook wel enige Turken en Marokkanen in de Nederlandse vakbeweging actief. Maar de belangenbehartiging van buitenlandse werknemers bleef moeizaam verlopen en lag ook in de jaren zeventig nog voornamelijk in handen van welzijnsstichtingen.[51] Daar kwam bij dat de Nederlandse economie midden jaren zestig werd getroffen door een korte recessie, die gepaard ging met massaontslagen. De vakbeweging nam toen het standpunt in dat de instroom van gastarbeiders moest worden beperkt, en de terugkeer van de arbeidsmigranten actief diende te worden bevorderd. Daar stond tegenover dat zij ervoor pleitte dat gezeten arbeiders dezelfde rechten en plichten kregen als Nederlandse werknemers.[52] De eigen organisaties van Turken bleven zich hoofdzakelijk bezighouden met het beleven van hun eigen cultuur en hielden het oog gericht op de politieke ontwikkelingen in het vaderland. Daarin kwam pas verandering toen het begon door te dringen dat de gastarbeiders waren veranderd in immigranten, dus zouden blijven.

Tussen Nederlanders en onder elkaar

Anders dan de dienstbodes en gouvernantes werkten gastarbeiders niet in hun kosthuis of pension. Bij hen bleef het wonen en werken gescheiden, omdat ze niet in een arbeidsverhouding stonden tot degene die onderdak verschafte. De Belgische vluchtelingen die niet werkten (of niet mochten werken), brachten waarschijnlijk een groot deel van de dag door in hun onderkomen. Werkende migranten slechts een deel van de dag. Betalende kostgangers werden vroeger aangeduid als commensaal, een begrip dat met de kosthuizen in het vergeetboek is terechtgekomen. Zij hadden een zakelijke relatie met hun kostgever of hospita. Die liet hen een zekere bewegingsvrijheid, want een ontevreden kostganger kon op zoek gaan naar een ander kosthuis. Van die vrijheid hebben bijvoorbeeld de Italiaanse gastarbeiders dankbaar gebruikgemaakt. Zij kwamen vaak terecht in een woonomgeving die de migrant hielp om zich in een vreemde wereld thuis te gaan voelen. De nieuwkomer kreeg een naam en een gezicht, en soms zelfs persoonlijke hulp en aan-

dacht. Er waren intieme gidsen die hun de weg wezen. Zij woonden midden tussen de Nederlanders, en zeker in plaatsen waar zich concentraties voordeden ontstond er interactie met de omgeving. Die kon allerlei vormen aannemen, variërend van de luidruchtige manier waarop Russen zich manifesteerden in de omgeving van de Rotterdamse Hudsonstraat, tot het herscheppen van de Amsterdamse Beethovenstraat in een Duits-joods winkel- en uitgaanscentrum. De jonge, ongetrouwde Italiaanse mannen ontdekten het Nederlandse uitgaansleven en vonden gemakkelijk vriendinnen, maar ook Nederlandse rivalen die niet gesteld waren op buitenlandse concurrentie. De pensions konden echter eveneens functioneren als plekken waar migranten in een soort isolement kwamen te verkeren, zoals we zagen bij de meestal gehuwde Turkse en Marokkaanse mannen. Niettemin schiep de woonsituatie in huis en te midden van Nederlanders mogelijkheden om te acclimatiseren en zelfs een begin te maken met de integratie. Die mogelijkheden zijn verschillend benut, wat samenhing met de eigenschappen, ofwel de kenmerken van de groep waartoe men behoorde. Ook de tijdelijke aard van het wonen in een kosthuis of pension drukte een stempel.

De vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog waren in Nederland aangespoeld door het tij van de oorlog en waren zeker niet van plan te blijven. De meeste zijn op den duur ook vertrokken. Zij hoefden slechts hun tijd te overbruggen tot het moment van vertrek was aangebroken. Voor joodse vluchtelingen gold hetzelfde; die keerden alleen niet terug, maar emigreerden naar een overzeese bestemming. Wie niet op tijd wist te vertrekken, verbleef weliswaar ook tijdelijk in Nederland, maar dat kwam door de onverwachte deportatie naar Duitse vernietigingskampen. Al deze vluchtelingen voelden niet de noodzaak om gebruik te maken van de mogelijkheden die er waren om te acclimatiseren in Nederland. Of ze kregen daar gewoonweg niet de tijd voor. Voor Indische Nederlanders was de tijdelijkheid van hun verblijf in een contractpension van een geheel andere orde. Ze konden niet terug naar de voormalige kolonie, inmiddels Indonesië geworden, en moesten wel integreren in hun onbekende vaderland. In diezelfde pensions werden ze bovendien intensief begeleid en voorbereid op het zelfstandig wonen in Nederland. Bij de latere gastarbeiders leek de toestand meer op de vooroorlogse situatie. In hun beleving en in die van hun omgeving was Nederland niet meer dan een werkplek, die men na het opbouwen van een spaartegoed weer achter zich zou laten. De woonplek was iets om zich tijdelijk te handhaven, niet een uitvalsbasis om een toekomst in het gastland op te bouwen. Dat de geschiedenis een andere loop nam en de meeste gastarbeiders uiteindelijk immigranten werden, zou maar langzaam tot alle betrokkenen doordringen.

Die verschillend beleefde tijdelijkheid was ook de reden dat organisaties die zich over de nieuwkomers ontfermden, meestal werden opgericht en bestuurd door Nederlanders. Zij boden hulp bij persoonlijke problemen of

bemiddelden tussen de migranten en allerlei officiële instituties. Het kleine aantal eigen organisaties die de migranten aanvankelijk zelf oprichtten, was gericht op het herscheppen van een stukje vaderland in den vreemde. In dat opzicht weken zij weinig af van wat de Nederlandse instellingen op hun manier ook probeerden: een oord van veiligheid te creëren, waar de nieuwkomers onder elkaar konden zijn. Naarmate het verblijf langer zou duren, konden die oorden zich dan ontwikkelen tot een basis van waaruit Nederland werd verkend en als het ware binnengehaald. Tegen die tijd waren de pensions echter al verlaten en woonden de meeste migranten in een eigen woning.

Eindnoten:

1 Zie hiervoor vooral De Roodt (2000) passim.
2 De Roodt (2000) 203.
3 Ibidem, 204.
4 Ibidem.
5 Over de Russische vluchtelingen in Rotterdam, zie De Roodt (1998) en idem (2000) 258-267.
6 Zie hiervoor: Cohen (1955).
7 Ibidem, 199.
8 Van Kolfschooten (2000).
9 Van der Harst en Lucassen (1998) 56-57.
10 De Wagt (2001) 98-99.
11 Over de beide theatergezelschappen van vluchtelingen, zie: Walter Huder (1982) 199-200. Hans Jaffé droeg aan deze bundel een artikel bij onder de titel ‘Emigratie in de beeldende kunst - het geval Campendonk’.
12 Voor een boeiende beschrijving zie: Legemaate (1995).
13 De ontwikkelingen in de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië zijn uitvoerig beschreven in: Meijer (1994).
14 Dit is uiteraard een korte en zeer algemene schets. Voor een uitvoerige en genuanceerde studie van de immigratie van Indische Nederlanders zie: Willems (2001).
15 Ellemers en Vaillant (1985) 59.
16 Willems (2001) 362 nt. 27.
17 Willems (2001) 156.
18 Ibidem.
19 Het navolgende is gebaseerd op een video-interview met Lily Faber, gemaakt ten behoeve van de tentoonstelling ‘Vluchten naar Haarlem 1900-2000’, die te zien was in de Vleeshal aan de Grote Markt te Haarlem tussen 11 maart en 2 april 2000.
20 Mak (2000) 194-195. Daar ook nog meer voorbeelden.
21 Schuyt en Taverne (2000) 229-231.
22 Lucassen en Penninx (1994) 53.
23 Mak (2000) 143-146 en Groenendijk (1990) 55-95.
24 Een dergelijk contract, in dit geval van Van Nelle in Rotterdam, uit 1964 staat afgedrukt in: Ocakli (2003) 134-135.
25 Wals (1981) 11.
26 Hondius (2001) 211.
27 Verslag van de vergadering van de ‘Bedrijfscommissie’, die bestond uit vertegenwoordigers van de bedrijven die het Haarlemse Casa Nostra subsideerden, d.d. 12 juni 1962 in AVK, Archief Droste, inv.nr 691.
28 Mak (2000) 143-146 en Groenendijk (1990) 55-95.
29 *Verslag over het jaar 1961 van de Gemeentepolitie* (Haarlem 1962) 12.
30 Wals (1981).
31 Rath (1991) 153-154.
32 Tweede Kamer (2004) 350.
33 Tinnemans (1994) 91.

34 In 1975 was in Haarlem het grootste deel van de pensions in handen van buitenlanders. Zie: *Stichting Peregrinus - Haarlem. Jaarverslag 1975* (Haarlem 1976) 12-13.
35 Tinnemans (1994) 105.
36 Cottaar (1998) 150.
37 Ibidem.
38 Tinnemans (1994) 113.
39 Cottaar (1998) 149.
40 Tuskan en Vogel (2004) 134.
41 Geciteerd in Willems (1998) 57.
42 Mak (2000) 44.
43 Tuskan en Vogel (2004) 108. Kandaz was gedwongen zijn lagere schoolopleiding in het derde leerjaar af te breken.
44 Geciteerd in Tinnemans (1994) 94. Citaat is ontleend aan Sjef Theunis, *Gastarbeiders-lastarbeiders* (Hilversum 1968). Vgl. Lucassen et al (1974) 98-101.
45 *Jaarverslag St. Peregrinus 1966* (Haarlem 1967) 6.
46 Tweede Kamer (2004) 476.
47 *Deventer Dagblad*, 31 oktober 2003.
48 Zürcher (1995) 313-323.
49 Bilgen (1992) IV.
50 Ibidem, 150 en Tuskan en Vogel (2004) 163.
51 Roosblad (2002) 50.
52 Ibidem, 46-47.

4. Ondernemende migranten te midden van Nederlanders

Zelfstandige vestiging in Nederland

De Valkestraat ligt in het oude centrum van Haarlem. In 1927 vestigde zich in die kleine straat, op nummer 7, de Italiaanse wijnkoopman en veehandelaar Leone Garrone. Een jaar later liet hij zijn echtgenote, zijn dochter Elisa en zijn zesjarige zoon Orlando overkomen. In de twee jaar vóór zijn komst werd de wijnhandel gedreven door Leones zuster Tersilla Garrone en haar man Salvatore Massazo. Zij vatten op een bepaald moment het plan op zich in Frankrijk te vestigen en hun (schoon)broer maakte van die gelegenheid gebruik de zaak over te nemen.[1] De nieuwe eigenaar zag in 1892 het levenslicht in het boerendorp Grana Monferrato, nabij Turijn, in de provincie Astia. Daar bezat de familie een boerderij met grote landerijen, hoewel men meer in vee handelde dan als agrariër werkte. Op een gegeven moment besloot Garrone de boerderij te verkopen en zich als wijnhandelaar in Haarlem te vestigen. Hij beperkte zich overigens niet tot wijn, maar importeerde ook andere Italiaanse specialiteiten, zoals spaghetti, Gorgonzola, Mortadella en dergelijke. In Italië bleef hij zijn handel in koeien aanhouden, met beesten die hij meestal in Friesland kocht.

We blijven nog even in het interbellum, maar verplaatsen de aandacht naar het Florapark, even ten zuiden van het Haarlemse centrum. Dat rustieke stadsparkje werd omringd door enige villa's, en in één daarvan woonde de Duitse bankier Franz Wilhelm Königs. Als kunstverzamelaar geniet hij nog altijd bekendheid vanwege de naar hem genoemde collectie, waarvan Nederland en Rusland elkaar het eigendomsrecht betwisten.[2] Hij was een van de vele Duitse migranten in die tijd die te midden van Nederlanders woonde, maar hen in bekendheid verre overtrof. De meeste buitenlandse bewoners van zulke grote huizen waren trouwens uit Duitsland afkomstig. Zij oefenden allerlei beroe-

pen uit en waren onder meer betrokken bij in Nederland gevestigde filialen van Duitse ondernemingen. Toch is er over deze migranten uit het oostelijke buurland nauwelijks iets geschreven, misschien wel omdat zij niet echt een groep vormden. Dat lag anders met de zelfstandig gevestigde ondernemers uit Italië en China, twee categorieën die veel meer pennen in beweging hebben gebracht. Zo komen we via een omweg weer terecht bij Leone Garrone, die in de jaren twintig en dertig aan verschillende landgenoten tijdelijk onderdak bood in zijn huis. Het ging om voor die tijd exotische namen als Martino Toffolo, Giuseppe Amerio, Francisco Di Bon, Pietro Pane, Luigi Calligaro en Luigi Campolin. Allemaal ambachtslieden uit de Noord-Italiaanse streek Friuli, die hun geld verdienden als terrazzowerkers. Ook was Garrone persoonlijk bevriend met de in Amsterdam gevestigde beeldenmaker Bertolozzi. Alsof dat nog niet voldoende was, kocht hij na de Tweede Wereldoorlog samen met zijn nicht Luisa Testa-Giraudi de ijssalon La Venezia - gelegen aan de Grote Houtstraat - van zijn landgenoot en huisvriend Arturo Zardus. Die had de salon al vóór de oorlog geopend, maar de Koude Oorlog bezorgde hem de angst dat de Russen zouden komen. Vandaar dat hij besloot naar Argentinië ts emigreren.

In het levensverhaal van Leone Garrone komen drie markante Italiaanse beroepscategorieën samen, die zich in het interbellum verspreid over Nederland hebben gevestigd. Het begrip markant is hier vooral op zijn plaats, omdat zij zich met hun ambachtelijke bekwaamheden een vaste plaats wisten te veroveren op de Nederlandse arbeidsmarkt. Zij leverden unieke producten, zoals het terrazzowerk, maar ook het al langer bekende consumptie-ijs. Wat smaak en bereiding betreft, onderscheidde dit ijs zich echter van wat Nederland tot dan toe kende. Om voldoende klandizie te trekken, moesten Italiaanse ijsverkopers zich wel over het hele land verspreiden. Overal waar zij zich vestigden, kwamen zij te midden van Nederlanders te wonen en te werken. Dat was meestal in steden en nauwelijks in plattelandsgemeenten. Gedurende het interbellum betrokken de Italiaanse migranten, annex ondernemers hun personeel doorgaans uit hun geboorteregio. Dat gold ook voor de Chinezen, die in diezelfde tijd naar Nederland kwamen, maar pas na de Tweede Wereldoorlog furore maakten met hun etnische restaurants. Om dezelfde reden - het bereiken van voldoende klandizie - verspreidden zij zich over het hele land, maar zij kwamen ook wel degelijk in plattelandsgemeenten terecht. Evenals de Italiaanse ijsbereiders namen zij, tot diep in de twintigste eeuw, vrijwel uitsluitend landgenoten in dienst. In dit hoofdstuk wordt nagegaan wat die sterke oriëntatie op de eigen groep heeft betekend voor de integratie van deze migranten in de nieuwe samenleving. Bestond er mogelijk een relatie met het welslagen of juist mislukken van hun onderneming? De vergelijking zal naast overeenkomsten ook enige opvallende verschillen aan het licht brengen.

Italiaanse ondernemers in het interbellum

De Italianen die in het interbellum ergens in Nederland een bedrijf(je) begonnen als beeldenmaker, terrazzowerker of ijsmaker, traden in de voetsporen van landgenoten. In de bedrijfstak van het schoorsteenvegen namen Italiaanse ondernemers in de negentiende eeuw namelijk een vooraanstaande plaats in. In sommige steden beheersten ze de markt zelfs zozeer, dat we van een monopolie mogen spreken. De Italiaanse schoorsteenvegers kwamen bijna allemaal uit twee aan elkaar grenzende landstreken, te weten Valle Vigezzo in Piëmonte en de ten noorden daarvan gelegen Valle Maggia, in het zuiden van Ticino. Dat is een Zwitsers kanton waar Italiaans wordt gesproken. In die Alpendalen waren de boeren zó arm, dat ze wel naar andere middelen van bestaan moesten omzien. Zo specialiseerden zij zich in het metier van het schoorsteenvegen, een ambacht waarmee zij de grote steden in West-Europa veroverden. De terrazzowerkers, beeldenmakers en ijsmakers waren eveneens uit welbepaalde streken in Italië afkomstig. Hun ambachtelijke bekwaamheid verried als het ware waar zij vandaan kwamen. De terrazzowerkers kwamen uit Friuli in Noord-Oost-Italië, de beeldenmakers uit Toscane en de ijsmakers uit Belluno, dat ten noorden van Venetië ligt. Het is zelfs mogelijk hun herkomst te herleiden tot bepaalde dorpen in die regio's. De mannen van de terrazzovloeren migreerden uit plaatsen die in een straal van vijfentwintig kilometer van elkaar af lagen: Sequals, Tauriano, Solimbergo, Arba, Colle, Fanna, Maniago, Spilimbergo - waar zich nog altijd de internationale terrazzoschool bevindt - Cavasso, Frisanco en Barcis.[3] De lijnen van beeldenmakers of *figuristi* wijzen naar dorpen in de omgeving van Bagni di Lucca. En de ijsbereiders ten slotte kwamen meestal uit de dorpen Forno di Zoldo, Vodo di Cadore, Pieve di Cadore, Lorenzago, Vigo di Cadore, Ponte nell'Alpi en Conegliano.[4] Zulke gebondenheden aan een regio wijzen op een patroon van kettingmigratie, een bekend historisch fenomeen. Het is vaker zo dat migranten uit bepaalde dorpen of streken het uitgezette spoor volgen van een verkenner of pionier. Nadat die heeft ontdekt dat in een buitenlands gebied een goede boterham valt te verdienen, laat hij (of zij) familieleden of dorpsgenoten overkomen. Zo vormden de Italiaanse ambachtslieden in Nederland gemeenschappen van migranten, die hun beroep en herkomstgebied deelden. De vraag is of dit ook heeft geleid tot herkenbare woonvormen, organisatievorming of tot een vorm van culturele beïnvloeding of specifieke relatie met de Nederlandse samenleving. Alvorens daarop in te gaan, eerst een kort overzicht van de verschillende ambachten die de Italiaanse ondernemers uitoefenden.

De migratie van buitenlandse terrazzowerkers, die ook wel bekendstonden als graniet- of granitowerkers, kwam voort uit de armoede die direct na de Eerste Wereldoorlog in hun streek van herkomst heerste. De oorlogsellende in

Friuli was vooral het gevolg van verwoestingen en plunderingen door het Oostenrijks-Hongaarse leger.[5] Vandaar dat de mannen wegtrokken, hoewel een aantal terrazzowerkers ook al vóór de oorlog naar Nederland was gekomen. Hun vak bestond uit het aanleggen van vloeren en aanrechten, gootstenen, dorpels en dergelijke. Daarvoor werden stukjes marmer, kalksteen of graniet met cement gemengd en op een draagvloer van zand en cement aangebracht. Door intensief te schuren ontstond een egale laag. De terrazzovloeren die het meest aanspraken en die een hoge graad van ambachtelijkheid vereisten, waren de mozaïekvloeren. Bij de aanleg daarvan werden met verschillende kleuren steentjes patronen of figuren gevormd. Het leggen van een goede terrazzovloer is zwaar werk, nog altijd, dat om veel ervaring en kundigheid vraagt. Wat vooral nauw luistert, is het kiezen van het juiste moment om de vloer te schuren, namelijk vlak vóór het opdrogen.[6]

Aan de basis van het terrazzowerk in Nederland staan de bedrijven van twee in Sequals geboren Friulianen. Een van hen, Isidore Odorico, bezat in de tweede helft van de negentiende eeuw werkplaatsen in Wenen, Dresden, Berlijn en Frankfurt. Zijn bedrijf verwierf ook opdrachten in Nederland, onder meer voor het Kurhaus in Scheveningen, dat in 1885 gereedkwam.[7] Al vier jaar daarvóór waren in Den Haag de eerste terrazzowerkers verschenen, werknemers van Odorico's dorpsgenoot Gian Domenico Facchina, die een bedrijf had in Parijs. De eerste Friuliaan van wie bekend is dat hij een eigen bedrijf in Nederland oprichtte, was Giovanni Batta Gobeschi. Hij vestigde zich in 1895 in Den Haag en wordt gezien als de grote pionier of de grondlegger van de bedrijfstak in Nederland. Veel eigenaren van terrazzobedrijven in de residentie en daarbuiten zijn bij hem in de leer geweest. Toen Bovenkerk cum suis begin jaren tachtig voor hun onderzoek naar Italiaans ijs in Friuli belandden, frappeerde het hun hoeveel terrazzowerkers nog wisten te vertellen dat hun vader of opa bij Gobeschi was begonnen.[8] De mannen hadden destijds een duidelijke voorkeur voor de Randstad; met name voor steden als Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. De hofstad ging zelfs door voor de terrazzohoofdstad van het land. Kleinere aantallen nieuwkomers gingen aan de slag in Haarlem, Alkmaar en Leiden; in Delft meldde Francesco de Stefano zich in 1922. Hij bezat het enige terrazzobedrijf in die stad en dat zou zo blijven.[9] Wat enige bevreemding wekt, is dat in plaatsen als Dordrecht en Gouda - voorzover bekend - geen enkele terrazzowerker woonde, terwijl in de provincies Limburg, Noord-Brabant, Utrecht en Gelderland wel Friuliaanse terrazieri werden aangetroffen.[10] In Overijssel was het bedrijf Polito David & Giovanni Martina actief in Deventer en Hengelo.[11] Uit de overgeleverde kennis valt op te maken, dat er een relatie bestond tussen de vestigingsplaatsen in Nederland en de dorpen in Friuli. De terrazzowerkers in Amsterdam kwamen meestal uit Maniago, Arba en Fanna en die in Den Haag uit Tauriano.[12]

De eerste treinreis van een Italiaans dorp naar een stad in Nederland was een belevenis van jewelste voor de vaak nog jonge jongens, die soms net van school afkwamen. Zij hadden daarvóór meestal niet meer van de wereld gezien dan hun eigen dorp en omgeving. In 1926 reisde Vittorio Bruna, zestien jaar oud, van Maniago naar Haarlem om te gaan werken bij Massaro:

> 'We waren eerst verkeerd aangekomen, ik was samen met een ander die lazarus was, dus we kwamen uit in Amsterdam in plaats van in Haarlem. Gelukkig had ik het adres van Vittorio Rosa in Amsterdam bij me, de politie heeft ons erheen gebracht. Bij Vittorio hebben we toen gegeten en geslapen, en we zijn de volgende dag naar Haarlem gereisd. Ik dacht in de Haarlemse tram dat er vuur brandde, rende geschrokken naar de conducteur en wees hem op de knetterende vonkjes op het dak!' (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 229)

De meeste terrazzowerkers die later een eigen onderneming opzetten, leerden het vak bij een reeds gevestigd bedrijf. Daar verrichtten ze de meest basale werkzaamheden, zoals Pieri Bearzatto zich nog weet te herinneren. Hij trad op vijftienjarige leeftijd in Den Haag bij zijn oom Bernardo Rigutto in dienst en woonde ook bij hem in huis:

> 'Ik kwam rechtstreeks uit Italië, verder dan Spilimbergo en Tauriano was ik nooit geweest. Een jongen uit het dorp, die iets ouder was, reisde met me mee. Zo ging dat meestal. Ik had geen enkele ervaring en moest hier alles leren. Dus ik begon met mengen, materiaal klaarmaken en schuren. Het schuren was zwaar werk. Vóórdat ik hiernaartoe kwam werd er nog met zandsteen geschuurd, later werd dat een amarilsteen, die in een ijzeren klauw aan een dikke stok was bevestigd, de *l'ors.* Om meer kracht te kunnen zetten werd er soms nog een zak zand aangehangen. Daar krijg je spierballen van, dat kan ik je verzekeren.' (Cottaar 1998, 40)

Het ideaal van de Italiaanse terrazzoknechts was om na een leertijd een zaak voor zichzelf te beginnen. Aangezien grote bedrijven, zoals dat van Vincenzo Massaro in Haarlem, wel zestig werknemers in dienst hadden, was de verwezenlijking van die droom niet voor iedereen weggelegd. Dat gold niet voor Antonio Pippolo, die in de jaren dertig een eigen bedrijf oprichtte, samen met zijn oom Eugenio, die nog bij Massaro had gewerkt.[13] Uit zijn verhaal spreekt de ware lust tot het ondernemen, die ook de Italiaanse migranten eigen was:

> 'Ik ben zelf baas geworden in Haarlem. Ik had geen cent bij me, maar een Nederlandse wijnhandelaar, een goede kennis van me, die heeft me vijfhonderd gulden geleend. Ik liet het zien bij de Kamer van Koophandel, dat was mijn handelsgeld. Ik kocht een fiets voor een rijksdaalder. Ik begon wat te fietsen en overal waar ik spe-

> cie zag, ging ik erin en vroeg: “Is er nog iets te doen, mag ik een prijs opgeven?” Zo ben ik begonnen.’ (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 232).

De Italiaanse terrazzo-ondernemers kochten of huurden een (bedrijfs)pand in de steden waar ze zich vestigden, gewoon tussen Nederlandse buren. De vraag is of dat ook gold voor hun personeel, dus hun dorpsgenoten of familieleden. We zagen al een paar mannen de revue passeren. De Italiaanse wijnkoopman Leone Garrone fungeerde als kostbaas van verschillende terrazzowerkers en Pieri Bearzatto woonde bij zijn oom, die tevens zijn werkgever was. Dat lijkt het gangbare patroon te zijn geweest, zo leert ons de nog te verschijnen studie van Margaret Chotkowski naar Italiaanse migranten in Amsterdam en Rotterdam. Zij heeft nauwgezet in kaart gebracht hoe alle Friuliaanse ambachtslieden door de tijd heen hebben gewoond. In eerste instantie de 15 tot 30 jarige terrazzowerkers die in de periode 1920-1936 naar Nederland kwamen. Van die jongemannen vond 44% onderdak bij een landgenoot, meestal uit dezelfde regio; de helft van de kostbazen deelde bovendien hetzelfde beroep. Een kleine meerderheid kwam in de kost bij een Nederlander. Wat eveneens viel te achterhalen, is dat de kosthuizen vlak bij het bedrijf lagen, en dat 14% van de terrazzowerkers in het huis van hun werkgever woonde - meestal familie.[14] Dat kon eigenaardige consequenties hebben, zoals de kleinzoon van een terrazzowerker vertelde:

> ‘Mijn opa was nog geen eigen baas en woonde en werkte bij familie in Rotterdam. Deze mensen hadden een eigen bedrijf en hadden dus aanzien. Als mijn opa 's avonds in zijn werkkloffie thuis kwam, moest hij via het souterrain naar binnen. Hij mocht dus niet via de voordeur naar binnen. Dus ondanks dat hij familie was, werd hij afgerekend op het feit dat hij lager in stand was.’ (Chotkowski 2005)

De terrazzowerkers die streekgenoten in huis namen, woonden doorgaans al wat langer in Nederland en beschikten inmiddels over een eigen woning. Ze waren vaak getrouwd en hun echtgenote runde een kosthuis, om wat geld bij te verdienen. Er waren zelfs mannen die elders op een kamertje sliepen, maar bij de vrouw van hun baas kwamen eten, omdat zij Italiaans voedsel op tafel zette. We zagen al eerder dat de Nederlandse keuken bij weinig Italiaanse migranten in de smaak viel: ‘Stamppot, speklapjes, die eeuwig smakeloze jus en de boterhammen met kaas tussen de middag. Ze kregen het vaak niet naar binnen.’[15] Toch waren er genoeg terrazzowerkers die een Hollandse hospita troffen met wie zij een hartelijke relatie onderhielden. De Utrechtse mevrouw Broekhuyzen verhuurde jarenlang kamers aan Italianen die haar op handen droegen. De zoon van één van hen merkte daar zoveel jaar na dato over op: ‘Als u tot vijftien jaar geleden in Tauriano was gekomen en u had haar naam genoemd, dan kende iedereen haar.’[16] Die bekendheid kon ontstaan, doordat

veel Italiaanse migranten hun dorp van herkomst regelmatig bezochten. Zodra de eerste vorst zich aandiende, kwam hun werk meestal stil te liggen. Van die winterpauze maakten ze gebruik door een bezoek te brengen aan Italië. Niet jaarlijks, dat was te duur, maar eens in de drie jaar toch zeker. Zo konden de familierelaties in stand worden gehouden, de nieuwtjes uitgewisseld en dorpsgenoten geïnformeerd over de mogelijkheden om in Nederland een boterham te verdienen. Sommige mannen gingen vooral om hun echtgenote eindelijk weer eens te zien, andere vonden tijdens hun verblijf in het dorp een partner. In ieder geval trouwde 70% van de eerste generatie terrazzowerkers met een Italiaanse vrouw.[17] Ook sommige echtparen die in Nederland woonden, keerden regelmatig terug. In Haarlem was een huurhuis in de jaren dertig gemakkelijk te vinden, vandaar dat het echtpaar Del Tin-Patrizzio de huur tijdens hun vakantieperiode gewoon opzegde: ‘Mijn man ging dan in de kost en kwam wat later omdat hij maar een paar weken met vakantie kon, en als we terugkwamen huurden we een ander huis. Dat was veel goedkoper zo. De schaarse huisraad sloegen we op bij vrienden.’[18]

Hoe lag dat voor de beeldenmakers, de mannen uit Bagni di Lucca en omgeving, die een veel langere traditie van migratie kenden? Al in de achttiende eeuw maakten zij gipsen beelden, meestal heiligenbeelden, die een plek vonden in katholieke kerken en kloosters, maar ook in de huizen van gelovigen. In de decennia vóór 1900 emigreerden steeds meer beeldenmakers naar het buitenland, vooral naar Noord- en Zuid-Amerika; een minderheid trok over de Alpen naar Duitsland, België en Nederland. Met Maastricht of plaatsen in België als uitvalsbasis verspreidden de Toscaanse ambachtslieden zich over Nederland. Zij vestigden zich in de zuidelijke katholieke provincies, maar streken ook wel neer in grote Hollandse steden. Zoals in Amsterdam, met het alom bekende bedrijf van Bertolozzi aan de Nieuwendijk en de beeldenfabriek van Marchi op het Waterlooplein. Of in Rotterdam, waar Bettien Grasciana zich vestigde; in Tilburg Gori, en in het Land van Maas en Waal Michelotti; in Maastricht Lucchesi, die later ook bedrijven opende in Roermond en Eindhoven. Op hoge leeftijd haalde de inmiddels naar Italië geremigreerde beeldenmaker Dante Michelini herinneringen op aan zijn migratie en de werkwijze van beeldenmakers in het Nederland van die tijd:

> ‘Toen ik in '26 of '27 via Gent in Amsterdam kwam, ging ik werken bij de compagnia die toen in de Monnikenstraat zat. Ik kwam om twaalf uur aan en de volgende dag meteen de straat op, verkopen. Ik was voordien nog nooit uit mijn dorp geweest en ik sprak geen woord Nederlands, maar het lag me en ook al was ik de jongste, ik verkocht al snel het meest van de hele groep. Ik ging langs alle grachten en die kleine straatjes, waar die juffrouwen achter de ramen zitten, en die namen dan beelden van de Drie Gratiën of de Venus. Die dingen zijn in Italië iets gewoons, maar hier vonden ze dat prachtig. Wat later ben ik in naar een bedrijf in Apeldoorn gegaan en vandaar

> heb ik beelden van de padrone afgenomen en voor eigen rekening verkocht. Ik ging 's ochtends wel met drie of vier van die zware zakken, bijeengehouden door de vier hoekpunten samen te pakken, naar Almelo, Hengelo of in welke stad dan ook waar markt was. Je verkocht honden, asbakjes, een klokkenstel met twee vazen en veel meer. Als ik dan kwam, dan riep de marktmeester: “Ga maar, ga maar”, want hij wist wel dat ik een goede standwerker was. Ik sprak net een beetje Duits, een beetje Nederlands, Italiaans, van alles, je leerde hoe je de aandacht moest trekken met mopjes, verhaaltjes. En dan 's avonds met de trein naar de compagnia, daar was mijn kost en inwoning.’ (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 124)

De Toscaanse beeldenmakers werkten in compagnieën, op zijn Italiaans *compagnia.* Zo'n werkverband stond onder leiding van een *padrone*, een ervaren beeldenmaker en tevens organisator van de arbeid. Hij rekruteerde een groep familieleden en beeldenverkopers uit zijn eigen dorp, en omdat hij over enig kapitaal beschikte, kon hij een pand huren op een geschikte plek in de stad. Bij de verkoop van de beelden zette hij nogal eens kinderen in, want de praktijk wees uit dat mensen graag van hen kochten. In Nederland mocht dat bij wet verboden zijn, daar trokken de *figurinai* zich weinig van aan. Een van zulke kinderen was Alfredo Michelotti, die in zijn memoires ook over zijn jeugdervaringen schrijft:

> ‘Ik was nog geen veertien jaar toen ik met mijn moeder en zusje in Eindhoven aankwam om mij aan te sluiten bij mijn vader, die al in een beeldenfabriek werkte. Ik ging nog gekleed in een korte broek, ik kende geen woord Nederlands en op een goede dag moest ik mee met Ceccone, de oudste verkoper van onze compagnia. Diepgebogen onder de zware zak met beelden en een tijger van gips in de hand liep ik achter hem aan van deur tot deur.’ (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 124-125)

In de compagnieën van de beeldenmakers werd de arbeid over de mannen verdeeld. Behalve verkopers die naar de markt trokken of langs de huizen gingen, waren er specialisten die het gips gereedmaakten en in mallen goten, en schilders die de beelden beschilderden. De mannelijke werkers vormden hechte gemeenschappen en waren vaak bij hun padrone in de kost, zodat er echte panden vol beeldenmakers ontstonden. In Amsterdam woonde zelfs de helft van de beeldenmakers bij zijn baas.[19] In dat door de padrone gehuurde pand was op de begane grond plaats ingeruimd voor een beeldenmakerij en bevond zich ook een opslagruimte voor beelden. Op de bovenverdieping(en) sliepen de beeldenmakers, die voor hun kost en inwoning een vast bedrag afdroegen. In het Amsterdamse bedrijf van Ugo Bertolozzi woonden soms zes tot eenentwintig beeldenmakers tegelijkertijd in één pand. Een kwart van de *figuristi* die in de jaren dertig in Amsterdam verbleef, vond onderdak bij deze padrone.[20] Intussen weten we over het leven van de Toscaanse beeldenmakers

veel minder dan over dat van de terrazzowerkers. Dat komt misschien wel, omdat hun bedrijfstak al in de jaren dertig aan belang inboette en anders dan het terrazzowerk en het Italiaanse ijs na de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel van het toneel verdween. Al vóór de oorlog begon een aantal beeldenmakers zich toe te leggen op het bereiden van ijs, zoals Michele Tofani, die als één van de eerste Toscanen in Amsterdam van beroep veranderde. Zijn zoon kan zich nog goed herinneren hoe het initiatief van zijn vader werd begroet, die samenwerkte met Leone Cianelli, een dorpsgenoot die toen nog in de beeldenfabriek van Bertolozzi woonde:

> 'Ik weet wel dat mijn vader daarvoor werd gehoond door de andere beeldenmakers. Ze zagen wel in dat er brood zat in het ijs, maar ze geloofden toch niet echt dat je ervan rond kon komen, en ze vroegen zich werkelijk af of die keuze nu wel zo goed was. Want een beeldje verkocht je voor tien cent of vijftig cent voor een groot beeld, en zij verkochten ijsjes voor maar twee cent of vijf cent. Maar dat werd al gauw anders, in de loop van een dag hadden ze met vier man scheppen toch zeventig gulden verdiend, en dat was voor die tijd niet uit te vlakken.' (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 104)

Zo stapten Tofani en andere Toscaanse migranten over van het ene Italiaanse ambacht, het maken van beelden, naar het andere ambacht: de bereiding van Italiaans vruchtenijs. De weg daarheen was geëffend door een flankerende groep Italiaanse pioniers, de ijsbereiders uit de provincie Belluno. Vrijwel iedere Nederlandse stad heeft intussen - althans nog wel, want de concurrentie van het merkijs Häagen Dazs en Australian Homemade groeit - op z'n minst één Italiaanse ijssalon. Het gaat om een bijzondere tak van het Nederlandse horecawezen, waarvan de wortels in de jaren twintig liggen. De ijsmakers uit Belluno trokken in het begin van de vorige eeuw naar Oostenrijk, Hongarije, Duitsland en de Verenigde Staten. Na enige decennia vestigden de eersten zich in Nederland, en hun aantal nam in de jaren dertig toe. Dat kwam door de verminderde aantrekkelijkheid van Duitsland, terwijl emigratie naar de Verenigde Staten op problemen begon te stuiten. Op de vraag waarom zoveel emigranten uit Belluno in het ijs zijn gegaan, valt geen sluitend antwoord te geven. Wel doen er allerlei verhalen de ronde over de oorsprong van die Italiaanse niche, die op zijn minst onderhoudend en vermakelijk zijn. Zoals het verhaal over Marco Polo, die het recept van zijn koopmansreizen door Azië zou hebben meegebracht. Of het verhaal dat ene Marchioni uit Vodo di Cadore in Saint Louis op het lumineuze idee kwam om ijsjes te gaan verkopen in een eetbaar hoorntje. Ook dat is vrijwel zeker een fabeltje, maar de beroepsgroep blijft op zoek naar een aannemelijke bakermat[21] Zij koestert haar mythen, die ons intussen weinig vertellen over de werkelijke geschiedenis van het ambacht.

Al even onzeker is welke nieuwkomer uit Belluno als eerste ijs begon te verkopen in Nederland. Die eer wordt door meerdere nazaten van Italiaanse ijsmakers opgeëist, en de vroegste vermelding dateert van de tweede helft van de jaren twintig. In die jaren bezochten de zoons van reeds in Duitsland en België gevestigde Italiaanse eigenaars van ijsfabrieken of -salons het buurland Nederland, teneinde daar de mogelijkheden van de markt te verkennen. Was een onbekende Bellunese familie in Rotterdam de eerste? Dat suggereerde Guido de Lorenzo, die in 1928 arriveerde, met zijn compagnon Zangrando, na eerst enige dagen in Gent te zijn geweest. Daar exploiteerden zijn broers al vijf jaar een goede zaak. Over zijn eerste bewegingen op Hollandse grond wist hij zich te herinneren:

> ‘Voorzover ik weet waren de eerste Italiaanse ijsbereiders in Nederland afkomstig uit het dorp Vodo di Cadore, ten zuiden van het hier bekende Cortina d'Ampezzo en even ten noorden van de plaats waar ik vandaan kom: Pieve di Cadore. Toen ik naar Nederland kwam als drieëntwintigjarige jongeman, in 1928 in Rotterdam, toen hadden die van Vodo daar al zeven à acht ijskarretjes lopen. Lang standgehouden hebben ze niet. Ze waren slecht georganiseerd, dronken teveel en ze waren onhygiënisch, een beetje Halbstarken eigenlijk.’ (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 12-13).

Daarop besloten De Lorenzo en Zangrando verder te trekken, op zoek naar een stad die nog geen kennis had gemaakt met Italiaans ijs. Ze vestigden zich uiteindelijk in Breda, na ook Delft te hebben afgekeurd.[22] Enige jaren later begon De Lorenzo voor zichzelf in Utrecht. Nu was consumptie-ijs geen nouveauté, alleen kenden Nederlanders bijna uitsluitend het witte roomijs. Door de Italianen leerden ze ook gekleurd ijs kennen, met verse vruchten erin verwerkt. Bij sommige soorten ijs gebruikten de Italianen water in plaats van melk, en ook dat bleek wennen. Om hun onbekende manier van ijsbereiding ingang te doen vinden, was creatief ondernemerschap nodig. Zomaar een ijssalon openen, waarvoor de pioniers in de beginjaren het kapitaal trouwens ontbeerden, werkte niet. De klanten moesten het product eerst leren kennen en waarderen, dan namen ze daarna misschien de moeite een winkel binnen te stappen. In een stad waar een Italiaanse ijsbereider als eerste neerstreek, begon hij het ijs daarom uit te venten met een karretje.[23] Om het ijs te maken en in de begintijd ook wel als woning, huurde of kocht de nieuwkomer een oude loods of pakhuis. In de vroege ochtenduren begon hij daar met het maken van het ijs, om dat vanaf twaalf uur met karretjes in de stad en in de wijken uit te venten. Om de smaak van het publiek te vangen, werd er regelmatig bij wijze van actie gratis ijs uitgedeeld of een tijdlang tegen een niet winstgevende prijs aan de man - in de praktijk meestal een kind - gebracht. Over zijn begintijd vertelde De Lorenzo begin jaren tachtig tegen Bovenkerk en de zijnen:

> ‘Ikzelf heb eerst in de kranten geadverteerd, maar na twee jaar kregen we een Hollandse loper die zei: “U moet het eens op de markt proberen.” Daar zijn we toen inderdaad begonnen om ijs te verkopen voor vijf cent, waar ze anders tien cent voor moesten betalen. Dat hielp. Het geheim van ons succes ligt overigens niet in de prijs, maar in de kwaliteit, de hygiëne en het aantrekkelijke dat je vreemd bent.’ (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 15)

Zo begonnen ze, met een fabriekje en een paar karretjes: De Lorenzo in Utrecht, Zardus in Haarlem, Edoardo Talamini in Den Haag en een andere Talamini in Twente. Als het publiek gewend was geraakt aan het Italiaanse ijs en er genoeg was verdiend, werd de volgende stap gezet. Het openen van een eigen ijssalon. Daarmee kwam overigens niet meteen een einde aan het uitventen met karretjes. In de loop van de jaren dertig en zeker na de Tweede Wereldoorlog, spreidde het web van ijsbereiders zich over het hele land - meer nog dan de terrazzowerkers en beeldenmakers ooit hadden gedaan. Een ondernemer in de branche van het terrazzowerk kon gewoon één stad als uitvalsbasis nemen, van waaruit een groot terrein viel te bestrijken. Het Italiaanse consumptie-ijs moest veel dichter bij de klant worden bereid, vandaar dat de ijsbereiders zich in grote en middelgrote steden vestigden. Van daaruit begonnen zij hun actieradius langzamerhand uit te breiden naar de kleinere steden. Die verspreiding over Nederland verliep volgens hetzelfde patroon als we zagen bij de terrazzowerkers. Een familielid of werknemer leerde het vak in een gevestigde onderneming, en begon later in een andere stad voor zichzelf, liefst in een plaats zonder ijssalon. Zo werd niet alleen een voldoende grote markt bediend, de voormalige werkgever stelde dit ook als eis. De tweede lichting diende uit zijn buurt te blijven (*a debita distanza*), zoals Antonio Talamini uit Groningen vertelde: ‘Het was ook een ongeschreven wet dat we geen ijs leverden aan mensen die woonden in een buurt waar een collega zat. IJsventers kregen de opdracht zich in die buurt niet te vertonen.’[24]

Het personeel van een nieuwe zaak bestond niet alleen uit familieleden, maar ook uit dorpsgenoten van de pionier - aanvankelijk werd geen Nederlands personeel in dienst genomen. Van het Italiaanse personeel woonde vrijwel altijd een deel in het huis of het bedrijf van de werkgever. Zo beschikte De Lorenzo al over enig personeel toen hij in Utrecht begon. De eerste jaren verdiende hij echter niet genoeg om regelmatig naar zijn geboortedorp terug te keren en daar zelf nieuwe medewerkers aan te werven:

> ‘Dan vroeg ik aan de knapste of de dapperste van mijn knechten of die nog niet een neef hadden of zo. In 1935 had ik twaalf Italianen in dienst. Ik betaalde hun heen en terugreis, ze hadden hier eten en slapen in huis, ze kregen ieder tien Turmac-sigaretten per dag en 's middags twee van die dubbele boterhammen. Ze verdienden dan

> zeshonderd en degenen die hier al langer kwamen, duizend lire per maand of wat meer.' (Bovenkerk, Eijken en Ruland 2004, 17-18)

De interviews die Bovenkerk en de zijnen begin jaren tachtig hielden, wekken de indruk dat de knechts van ijsbereiders vrijwel per definitie bij hun baas in huis woonden. Dit op latere herinneringen gebaseerde beeld zou wel eens onjuist kunnen zijn, of slechts gedeeltelijk waar. De historische studie van Chotkowski laat althans zien dat de cijfers over Amsterdam en Rotterdam tussen de wereldoorlogen anders uitwijzen. De recent gearriveerde, jonge Italiaanse ijsbereiders woonden weliswaar net iets vaker dan terrazzowerkers in het huis van iemand die uit dezelfde regio kwam en die hetzelfde beroep uitoefende, maar het verschil bleek verwaarloosbaar.[25] Het kosthuis van een beroepsgenoot uit de regio van herkomst was bovendien niet altijd het huis van de werkgever. In de twee grote steden woonde niet meer dan eenderde van de knechts in het huis van de baas van een ijssalon. Dat ging dan om de knechts uit Belluno, want hun collega's uit Toscane - de voormalige beeldenmakers - woonden veel vaker in het huis van hun werkgever (zes van de tien). Soms combineerden de Toscanen het venten van ijs nog een tijdje met het maken van beelden, wat verklaart dat ze deel bleven uitmaken van de *compagnia* die in het huis van de padrone woonde. Ook de verkoop van ijs kwam in de wintermaanden stil te liggen, en de ijsbereiders maakten van die gelegenheid gebruik om een bezoek te brengen aan hun dorp in Italië. Met uitzondering van de beginjaren, want toen konden zij, net als de terrazzowerkers, het zich financieel nog niet veroorloven om elk jaar af te reizen. Pas na de oorlog, toen de Italiaanse ijssalons de wind in de zeilen kregen, groeide het jaarlijkse verblijf in het thuisland uit tot een vast patroon. Dit ritueel schiep ook voor de ijsbereiders de mogelijkheid om een 'etnische partner' te vinden. In het voorbijgaan probeerden zij familieleden of dorpsgenoten ertoe te bewegen ook in Nederland te komen werken.

Italiaan, migrant en ondernemer

De Italiaanse ondernemers en hun personeel woonden over het hele land verspreid tussen de Nederlanders. Door de aard en het karakter van hun werk ontstonden allerlei soms zeer persoonlijke relaties. Zo werden de Haarlemse ijsbereider Zardus en zijn vaste klant Johannes Oostermeijer goede vrienden. Naast de smaak voor lekker ijs deelden zij nog een belangstelling: de opera.

> 'In die tijd kwamen er in de herfst operasolisten uit Italië naar Haarlem om concerten te geven in de concertzaal. De heer Zardus had dikwijls vrijkaarten door de raambiljetten die hij ophing. We gingen er meestal samen heen en na afloop kwamen de

> solisten mee naar de salon om ijs te eten, koffie te drinken en te praten tot in de kleine uurtjes. Wat een heerlijke tijd was dat.' (Den Besten 1999, 28)

Voorzover de literatuur daar iets over zegt, lijkt zo'n vriendschap tussen een Italiaanse ijsmaker en een Nederlander niet vaak te zijn voorgekomen. De ondernemers moesten hard werken en maakten lange dagen - de bereiding van het ijs begon 's morgens al rond zes uur - waardoor ze nauwelijks tijd overhielden voor intensieve contacten met anderen. Het werk wierp de Italiaanse migranten toch vooral op elkaar terug. Ze ontmoetten wel Nederlanders, vóór de toonbank, maar dat luidde zelden het begin van een lange vriendschap in, zoals bij Zardus en Oostermeijer. De gebruikelijke situatie zal meer zijn geweest zoals de Rotterdamse Italiaan Angelo Betti het zich herinnert: 'Mijn vader kende maar een paar woorden Nederlands, net genoeg om de zaak draaiende te houden. Met ons sprak hij uitsluitend Italiaans.'[26] Dat lag anders bij terrazzowerkers, die door hun werk veelvuldig in contact kwamen met Nederlanders. Zeker als ze hun brood verdienden in de nieuwbouw. Dan werkten zij, als ze in dienst waren van een onderaannemer, gewoon tussen de andere bouwvakkers. Daardoor spraken de meeste terrazzowerkers van de eerste generatie ook redelijk Nederlands, wat hun van pas kwam als ze een Nederlands kosthuis hadden. Toch lijkt het er niet op, dat de contacten op de bouwplaats ertoe hebben geleid dat de nieuwkomers ook hun vrije tijd met Nederlanders doorbrachten. De kleine Italiaanse gemeenschap in Leiden, met namen als Giuseppe Spadon, Gino Massaro en Enrico Di Bon, ging bijvoorbeeld op zondag naar Haarlem, om daar in de open lucht met andere Friulanen *Boccefila*, een soort jeu de boules, te spelen.[27] In de veel grotere gemeenschap van terrazzowerkers in Den Haag deelden de Italianen nog meer. Zo hield een Italiaanse pater in de kapel van Groenestein elke zondag een mis voor zijn katholieke landgenoten.

> 'Na de mis gingen we, zoals dat in het Italiaans heet, in fila indiana [achter elkaar] door de Engelenstraat, Paul Krugerlaan, Schalkburgerstraat en dan naar het café. Daar werd gepraat, gekaart (briscola), gebiljart, gedronken en om een uur of twee gingen we naar huis om te eten.' (Cottaar 1998, 45)

In de hofstad was vóór de oorlog, met steun van het fascistische Italiaanse bewind, een Casa del Fascio geopend. Er functioneerde tot 1943 zelfs een Italiaanse lagere school, met eigen lesmateriaal en onderwijzers uit het moederland. Zulke initiatieven maakten deel uit van de politiek van Mussolini om Italianen in den vreemde bij zijn fascistische natie te betrekken. Maar dat niet alleen, hij wilde op die manier ook voorkomen dat zijn landgenoten zouden integreren in een andere samenleving. Dat gebeurde ook in Zuid-Limburg, waar veel Italianen in de mijnen werkten. Na de oorlog lieten zij zich er niet

graag over uit, omdat er toen een taboe rustte op het fascisme. Volgens de één konden Italiaanse werkers gemakkelijk aan de lange arm van Mussolini ontkomen en zou het allemaal niet veel hebben voorgesteld. Anderen lieten zich ontvallen dat ze hun kinderen wel naar de Italiaanse school moesten sturen, anders maakte de consul moeilijkheden bij het verlengen van de paspoorten. Het onderwijs op zulke Italiaanse scholen hield zich ook niet neutraal, maar stond in dienst van de fascistische ideologie. Wat het intussen aantrekkelijk maakte om die school te bezoeken, aldus een Limburgse informant, was dat de kinderen op kosten van de Italiaanse overheid een maand gratis op zomervakantie mochten in een Italiaanse vakantiekolonie. De man in kwestie herinnerde zich dat zo'n trein met Italiaanse kinderen in Amsterdam begon met één of twee wagons, 'maar tegen de tijd dat we Keulen voorbij waren, waren het er veertien geworden'.[28] Voor de volwassen Italianen was de Fasco in het leven geroepen, een afdeling van de Italiaanse fascistische partij. Ook daarvan gaven de Italianen na de oorlog een nogal tweeslachtig beeld. Er zou druk zijn uitgeoefend op de migranten om lid te worden van de partij, maar zij zouden er hoofdzakelijk naartoe zijn gegaan omdat er zulke leuke Italiaanse feesten werden gehouden. Wat er verder werd gedaan, namen zij met een korreltje zout. Bovendien zouden er in Limburg op zulke feesten bijna net zoveel Nederlanders hebben rondgelopen als Italianen.[29] Door de terughoudende wijze waarop de Italiaanse informanten er achteraf over spraken, blijft de indruk overeind dat zulke organisaties hen van bovenaf zijn opgedrongen. De mogelijkheid valt evenmin uit te sluiten dat sommige Italianen er uit volle overtuiging aan deelnamen. In ieder geval kwam er in juli 1943 een abrupt einde aan het bestaan van de Italiaanse fascistische organisaties met de val van Mussolini en de ontbinding van zijn partij. De Italiaanse school in Den Haag sloot zijn deuren en de kinderen werden overgeplaatst naar een Nederlandse school, waar ze van voren af aan konden beginnen, omdat ze het Nederlands zo slecht beheersten.[30] Hun integratie was dus werkelijk een tijd geblokkeerd geraakt.

Over het contact met Nederlandse buren weten we niet veel. Er is het verhaal over de familie De Stefano in Delft, dat waren terrazzowerkers. Zij onderhielden weliswaar beperkt contact met hun omgeving, maar wisten het Italiaanse cultuurgoed in hun directe omgeving aardig over te dragen. Met kerstmis aten hun buren in de Dirklangenstraat traditioneel vaak kip of konijn: 'Moeder De Stefano had voorgesteld er een paar takjes tijm bij te stoppen, om er wat meer smaak aan te brengen. Dit was zo'n succes dat rond kerst de buren vaak aan de deur kwamen voor "een paar takjes van dat spul".'[31]

Over de smaak van het Italiaanse ijs was de consument, zodra de muur naar het onbekende was geslecht, zeer te spreken. Dat lag anders bij de Nederlandse ijsbereiders, die de concurrentie in de jaren dertig met lede ogen aan-

zagen. De tachtigjarige Pijnenburg herinnerde zich het zich jaren later maar al te goed. Het liep in die tijd storm bij de vrolijk gekleurde Italiaanse karretjes, met die gebrekkig Nederlands sprekende knechtjes, wat vooral de meisjes erg leuk vonden.[32] De in 1929 opgerichte Nederlandsche Bond van Consumptie-ijsbereiders kwam op een gegeven moment zelfs in actie tegen wat zij als onnodige concurrentie beschouwden. Dat gebeurde in het eerste nummer van het op 1 juni 1933 opgerichte nieuwe vakblad van de bond, waarin de voorzitter zijn leden opriep: 'Strijd met ons tegen iedere concurrentie met buitenlanders.' De anti-Italiaanse actie bereikte anderhalf jaar later zijn hoogtepunt met een grote protestdemonstratie in het Amsterdamse Bellevue theater. In een petitie werd de regering opgeroepen om Italianen niet langer in Nederland toe te laten, met een beroep op het patriottisme. De Italiaanse ijsbereiders zouden in de herfst stuk voor stuk het koude Noorden verlaten en in Italië het in Nederland verdiende geld uitgeven. Zoiets deden de Nederlandse ijsbereiders niet en omdat zij melkijs verkochten, steunden ze bovendien de Nederlandse veetelers. Niet dat de ijsbranche nu zo te spreken was over zijn landgenoten. Volgens de opstellers van de petitie profiteerde de Italiaanse concurrentie volop van een Hollandse karaktereigenschap, die eruit zou bestaan dat men hier te lande vooral waardering had voor de arbeid van 'personen van andere nationaliteit'. In een van vreemdelingenhaat doortrokken spotprent in het vakblad liet een slungelige douanier een aantal kennelijk welgestelde immigranten binnen. Aan de andere kant van de grens stond een groepje Nederlandse armoedzaaiers. Het bleef bij die ene xenofobe tekening; tot echte discriminatie kwam het niet. Men was in het geweer gekomen tegen concurrentie die juist in de jaren van de economische crisis extra pijn deed. De anti-Italiaanse actie ebde in 1937 weg, toen de Vestigingswet Kleinbedrijf in werking trad. Het werd toen minder gemakkelijk om een bedrijfje, *in casu* een ijssalon, van de grond te krijgen. Met de reeds aanwezige Italiaanse ijssalons leerde men toen blijkbaar leven.[33]

Na de Tweede Wereldoorlog begon het succes van de verschillende categorieën Italiaanse ondernemers uiteen te lopen. De ijssalons kwamen tot grote bloei. In de middelgrote en kleine steden vormden zij in de jaren vijftig en vroege jaren zestig pleisterplaatsen waar de jeugdcultuur opbloeide, zoals bij de Haarlemse ijssalon Giraudi:

> 'Je had in die tijd twee kampen onder de Haarlemse jeugd, de "Giraudikikkers" en de nozems. De Giraudikikkers, dat waren de kakkers uit de buurt van Aerdenhout. Die verzamelden zich bij de ijssalon. Giraudikikkers liepen in houtje-touwtje-jassen en zaten op Sancta [katholieke meisjesschool] of het lyceum en hadden dansles bij Martin.' (Den Besten 1999, 51)

De naoorlogse generatie Nederlanders kreeg de smaak van het Italiaanse ijs volop te pakken, waardoor de ijssalons tot in de jaren negentig furore bleven maken. Ook het terrazzowerk bleef in de jaren vijftig gewild, tot het verdrongen raakte door de toepassing van andere bouwmaterialen. Daar kwam bij dat de bedrijfstak steeds meer vernederlandste. Wie nu de website bezoekt waarop het terrazzowerk zich aan het Nederlandse publiek voorstelt, krijgt weinig meer dan een schets van de Italiaanse voorgeschiedenis. Op de lijst met firmanamen zijn de Italiaanse inmiddels in de minderheid.

De tot welstand gekomen ijsbereiders konden zich vanaf de jaren vijftig in ieder geval een frequent bezoek aan Italië permitteren. De reizen hadden toen ook minder vaak als doel om dorpsgenoten op te halen teneinde in Nederland te komen werken. In de ijssalons stonden steeds vaker Nederlandse meisjes achter de toonbank. Wel bleven de bereiding van het ijs en de zorgvuldig geheim gehouden recepten het domein van de Italiaanse eigenaars en hun nazaten. Doordat de tweede generatie in de winter vaak met zijn ouders in Italië verbleef en daar contacten legde en onderhield, trouwde ook zij nog in meerderheid met een Italiaanse partner. Door hun opleiding in Nederland beheersten zij de nieuwe taal intussen voortreffelijk en kregen zij wel Nederlandse vrienden en vriendinnen. De sterke voorliefde voor Italië lijkt echter van generatie op generatie overgedragen.[34] Dat gaat ook op voor de derde generatie, zoals bij de in 1975 geboren Orlando Garrone. Hij heeft zijn jeugd doorgebracht in Haarlem en zijn vriendenkring bestaat uit Nederlanders, maar hij voelt zich in hart en nieren Italiaans. In een interview in 2002 vertelde hij iedere gelegenheid aan te grijpen om het land van zijn (voor)ouders te bezoeken, al is het maar voor een lang weekend. Bij een voetbalwedstrijd tussen Italië en Nederland juicht hij wanneer de eersten scoren.[35] Dat ligt niet anders bij Bruno Betti, die in 1976 is geboren. Wie zijn verhaal leest, moet wel erkennen dat er zoiets bestaat als integratie met behoud van de eigen cultuur:

> '"Ik ben een chauvinist, dat wil je niet weten man", zegt hij vrolijk. "Alleen de Italiaanse muziek vind ik niks. Te hysterisch." Voor de rest voelt hij zich door en door Italiaan. "Als ik over de begraafplaats van Crasciana loop en die oude grafstenen zie met mijn naam erop, dan voel ik die mythische verbondenheid met mijn voorouders. Dat vreemde *roots*-gevoel. Ik ben in de eerste plaats een Italiaan. En pas in de tweede plaats Rotterdammer, ook al ben ik hier geboren en getogen".' (Ramdas 2000, 92-93)

Aziatische ondernemers: een vergelijking

Is het integratieproces van Italiaanse ondernemers specifiek voor die groep, of valt er een algemener mechanisme te ontdekken? Om daar greep op te krij-

gen, ligt een vergelijking voor de hand met een groep migranten die ongeveer in dezelfde periode naar Nederland kwam, en een beroep uitoefende waarmee zij geleidelijk aan de Nederlandse markt veroverde. Tijdens het interbellum was het groepje Chinese ondernemers dat een restaurant opende nog klein, maar zij vielen wel degelijk op naast hun Italiaanse collega's. Dat Aziaten in Nederland een eigen zaak begonnen, was een nieuw fenomeen. Nederlanders die in de Indische kolonie hadden gewerkt, waren wel gewend aan Chinese ondernemers, maar daarvan leefden er vóór de oorlog niet zoveel buiten de grote steden. Bij de Italianen speelde de katholieke kerk soms nog een rol, maar over een dergelijk plechtanker in de Nederlandse cultuur beschikten de Chinezen niet. De eerste Chinese horeca-etablissementen in het vooroorlogse openden hun poorten in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Al in 1916 had een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* in de Buiten Bantammerstraat in Amsterdam een maaltijd genuttigd in het eethuisje Lon Fat. Tijdens zijn ontdekkingstocht langs de kleine Chinese gemeenschap in dit straatje vroeg hij zich af:

> ‘Waarom geen onzer keukenprinsen of prinsessen zich ooit de moeite heeft getroost, om een soortgelijke speurtocht naar een inderdaad zeldzaam en lekker hapje te ondernemen, gelijk ik zojuist ter verzorging van mijn maag deed. Welk een winst zouden onze dagelijkse menu's maken, indien daar enige van zulke Chinese lekkerbeten op de ereplaats werden gesteld.’ (Wubben 1986, 36; Meeuwse 2000, 67-68)

De journalist was zijn tijd zo'n beetje een halve eeuw vooruit, hoewel een collega van hem zich in 1931 veel minder voldaan uitliet over wat hij in een Amsterdams restaurant kreeg voorgeschoteld. In die tijd begonnen Chinese restaurants enige vaste voet aan de grond te krijgen, maar deze verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* had geen idee wat hem was voorgezet:

> ‘Verscheidene bestanddelen waren hier door elkaar gemengd, de hemel weet welke. Ik vroeg of ik er een glaasje bier bij kon krijgen en dat kon, maar het maakte de zaak niet beter. Het ergste was, dat ongetwijfeld met de beste bedoelingen en om ons de volle maat te geven, men het diner opluisterde met Chineesche grammofoonplaten wier gekrijsch in overeenstemming was met het diner en zelfs de allernaarste visioenen opwekte.’ (Rijkschroeff 1998, 60)

Het grote publiek wist nauwelijks dat er een Chinese gemeenschap, hoe bescheiden ook, in de hoofdstad was gevestigd. Hun geschiedenis in Nederland voert terug naar het jaar 1911, toen scheepvaartondernemingen een aantal Chinezen uit Engeland liet overkomen om een staking van Nederlandse zeelieden te breken. Als stokers moesten zij de posten bezetten van de actie-

voerende Nederlanders. In de jaren daarna waren het vooral rederijen die op Nederlands-Indië voeren die Chinezen in dienst namen als stoker en als kok. In de Rotterdamse wijk Katendrecht - De Kaap - en in de Amsterdamse Binnen- en Buiten Bantammerstraat verrezen aparte logementen voor Chinezen. Daar verbeidden zij hun tijd tussen het afmonsteren na de ene tocht en het aanmonsteren voor de volgende. De zogenaamde shipping-masters, die contracten met de rederijen sloten en zich verplichtten voor het Chinese personeel te zorgen, zwaaiden daar de scepter. De Aziatische varensgasten konden niet zelfstandig aanmonsteren en waren afhankelijk van de shipping-masters. Die beschikten dan ook over een machtspositie, waarmee zij zich een behoorlijk inkomen wisten te verwerven. Niet in de laatste plaats doordat zij de toevoer van opium naar de logementen verzorgden. Het eethuisje dat de journalist van het *Algemeen Handelsblad* in 1916 bezocht, bereidde maaltijden voor Chinezen die in de logementen op hun volgende zeereis wachtten. In de loop van de jaren twintig en dertig kwamen er voor het eerst Chinese restaurants die zich richtten op een ruimere klandizie. Het initiatief daartoe werd meestal genomen door de shipping-masters, want die zagen hun bron van inkomsten langzaam opdrogen. De reders begonnen hun stoomschepen in die tijd te vervangen door motorschepen, waarvoor minder personeel nodig was. Ook de economische wereldcrisis in de jaren dertig leidde tot een verkleining van de vloot handelsschepen. Shipping-masters die een restaurant begonnen, betraden een voor hen geheel nieuwe markt. Ze konden wel ervaren koks in dienst nemen die voorheen op de Nederlandse schepen of in de eethuisjes hadden gewerkt. Het restaurant waar de journalist van het *Algemeen Handelsblad* in 1931 aanschoof, was een van de eerste Chinese restaurants in Amsterdam die zich op Nederlandse klanten richtten. Waarmee natuurlijk niet gezegd is dat hij de voorgezette maaltijd, en de entourage, daarom niet kon waarderen.

Net als bij de Italiaanse ijssalons strijden de nazaten van Chinese restaurateurs over de vraag wie het eerste restaurant in Nederland opende.[36] Dat heeft tot een Babylonische spraakverwarring geleid over het verschil tussen een eethuisje exclusief voor Chinezen, en een restaurant voor een algemeen publiek. Het is nog altijd geen uitgemaakte zaak of de erepalm behoort te gaan naar Cheung Kwok Low aan de Delistraat in Rotterdam, of naar Kong Hing aan de Binnen Bantammerstraat in Amsterdam. In de tweede helft van de jaren twintig openden beide hun deuren voor het Nederlandse publiek.[37] Behalve in de twee grote havensteden verrezen er ook restaurants in Den Haag. Door de Haagse vestiging valt ook een antwoord te geven op de vraag welke nieuwe klanten het meest ontvankelijk waren voor de oosterse lekkernijen. Het ging aanvankelijk om drie groepen. Dat waren om te beginnen de bohémiens, kunstenaars en kunstminnende stedelingen met een open oog voor al wat nieuw en anders was. In hun voetsporen volgden de studenten, ook een categorie die

Afb. 4.1. Edoardo Talamini (1894-1964), de grondlegger van ijssalon Florencia in Den Haag.

Afb 4.2. Italiaanse terrazzowerkers in Leiden, ca. 1925. Tweede van rechts is Giovanni Bernardon, liggend links Constante Roman.

Afb. 4.3. Haagse terrazzowerkers bij de aanleg van tennisbanen in Amsterdam, jaartal onbekend.

Afb. 4.4. IJssalon Florencia in Den Haag, 1938. Achter de toonbank vanaf de vierde van links: Renata Talamini, Janus Rompa, Giovanni Talamini en Ebo Talamini.

Afb. 4.5. Op de Mauritskade nr. 21 in Den Haag werd vóór de Tweede Wereldoorlog met subsidie van de Italiaanse regering het Casa del Fascio geopend. Tot de zomer van 1943 was er een complete Italiaanse lagere school met lesmateriaal en onderwijzers ondergebracht.

Afb. 4.6. IJssalon Gamba in de Reguliersbreestraat in Amsterdam, 1958.

Afb. 4.7. Leone Garrone (1892-1962), wijnhandelaar in Haarlem sinds 1927.

Afb. 4.8. Beate Garrone, Nederlands ijsvakvrouw van 1998, in haar ijssalon aan de Grote Houtstraat in Haarlem.

Afb. 4.9. Straatbeeld van het Rotterdamse Katendrecht, met Chinees restaurant Tsong San Lao. De foto werd in 1935 genomen ter gelegenheid van de VVV-week.

Afb. 4.10. Een Chinees logement in Katendrecht, 1922.

Afb. 4.11. Chinezen in een logieshuis in Amsterdam, februari 1935.

Afb. 4.12. Interieur van een Chinees restaurant in de Binnen Bantammerstraat in Amsterdam.

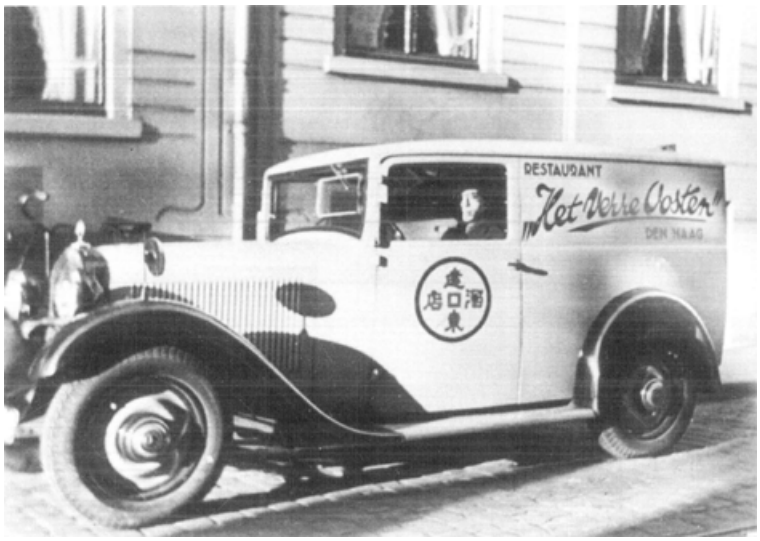

Afb. 4.13. Het Chinese restaurant Het Verre Oosten in Den Haag beschikte al vóór de Tweede Wereldoorlog over een bestelauto om gerechten thuis te bezorgen. De foto dateert van ca. 1939.

Afb. 4.14. Keuken van een Chinees restaurant in Katendrecht, 1936.

veranderingen in hun leefstijl doorgaans omarmt. Het lijkt erop dat Chinese studenten uit Nederlands-Indië - zij volgden colleges in Leiden, maar woonden vaak in Den Haag - hun de weg hebben gewezen. In de Hofstad woonde in het interbellum echter ook een grote groep Nederlanders die in Indië had gewerkt en nu met pensioen was, of hier zijn verloftijd doorbracht. In de kolonie hadden zij kennisgemaakt met Indisch voedsel, waarop de Chinese keuken zijn stempel drukte. Zij vormden dus een dankbare categorie gasten. Vandaar dat een aantal Chinese restaurateurs hun uitvalsbases in Rotterdam en Amsterdam achter zich liet, en naar Den Haag trok. Die trend om naar steden te verhuizen zonder een Chinese populatie van enige betekenis, zette zich na 1945 voort. Al vóór de oorlog waren er trouwens meer Chinese restaurants in Den Haag (zes) dan in Amsterdam (vier) en Rotterdam (twee).[38]

Door de dekolonisatie groeide de groep Nederlanders met een Indische achtergrond snel. De Indonesische revolutie leidde in 1949 tot een machtswisseling, waarna tienduizenden Nederlanders, hoe Indisch zij ook waren, de nieuwe republiek verlieten en zich in hun (nieuwe) vaderland vestigden. Daar kwamen ook nog de ruim honderdduizend Nederlandse soldaten bij die tussen 1945 en 1949 naar Indië waren getrokken om de ‘Indonesische opstand’ neer te slaan. Na gedane zaken keerden ook zij begin jaren vijftig terug. In de Indische Archipel hadden deze repatrianten en nieuwkomers het Chinese eten leren waarderen. Al die Hollandse soldaten en Indische Nederlanders kwamen over het hele land verspreid te wonen, en schiepen de condities voor het openen van Chinese restaurants. En dan in veel meer steden dan vóór de oorlog profijtelijk zou zijn geweest. De in Indië ontwikkelde smaakpapillen deden de vraag toenemen naar meer dan alleen Chinese gerechten, dus begonnen de restaurants op hun spijskaart gerechten aan te bieden die een mixtuur vormden van de Chinese en Indische kookkunst en tradities. De dochter van de eerste Chinese restauranthouder in Den Haag, Winy Cheung, zag het zo:

> ‘De Chinees wil in de eerste plaats geld verdienen. En die ziet al heel snel, wat de Nederlanders wel en niet lekker vinden. Het eten werd gewoon aangepast. Dan krijg je dus de bami met zo'n ei erop en twee plakjes ham. Jaren is dat zo gebleven. Dat vond de Nederlander lekker.’ (Cottaar 2000, 271).

Blijft de vraag waar de Chinezen vandaan kwamen om zoveel restaurants te exploiteren, want vlak na de Tweede Wereldoorlog woonden er niet meer dan achthonderd Chinezen in Nederland.[39] In 1933 waren dat er meer dan 2000 geweest, waarvan 1100 in Rotterdam en 300 in Amsterdam. Het ging toen overwegend om verarmde, werkloze zeelieden, die geen aanspraak konden maken op een werkloosheidsuitkering of armenzorg. Zij hebben een tijdje in hun levensonderhoud proberen te voorzien door het verkopen van pindakoekjes - een overbekend beeld in veel fotoboeken over die periode. Daarmee

riepen zij vooral medelijden en compassie op voor hun tragisch lot; de smaak van de koekjes was daarvan een afgeleide. De overheid daarentegen vond de aanwezigheid van Aziatische armen op straat een last en ging over tot uitzetting van vooral de ouderen en zieken.[40] Toen de internationale scheepvaart na midden jaren dertig aantrok, konden veel Chinese pindaventers weer aan de slag. De achterblijvers werkten in de horeca of trokken als ambulante kooplieden langs de deur met Chinese textielwaren en snuisterijen. Wanneer we de hele groep overzien, blijken zij uit verschillende provincies in China te komen. De werkers in het restaurantwezen uit Guangdong of Hong Kong, de kooplieden uit Zhejiang. Tezamen hebben zij na de oorlog de basis gelegd voor de gezwinde groei en verbreiding van het Chinese restaurantwezen in Nederland.

Dat succes zou onmogelijk zijn geweest als er niet een nieuwe migratiestroom uit China op gang was gekomen. Net als de Italiaanse ondernemers hadden de Chinese werkgevers bij voorkeur verwanten en dorps- of provinciegenoten als personeel. Na 1949 bemoeilijkte het bewind van Mao Zedong de migratie uit China en na 1966 maakte de Culturele Revolutie dat zelfs onmogelijk. De dooi trad pas eind jaren zeventig in. In de jaren daarvóór kwamen de vluchtelingen uit Guangdong dan ook vooral via een verblijf in Hong Kong naar het Westen. In de toenmalige Britse kroonkolonie woonden veel verwanten van Chinese restauranteigenaars in Nederland, die rechtstreeks of via Groot-Brittannië overkwamen om hier te werken. Naarmate het succesverhaal van ‘de Chinees’ zich verbreidde, betrokken de restaurateurs vanaf de tweede helft van de jaren zestig ook Chinees personeel uit Maleisië en Singapore.[41] Die naoorlogse migratiestroom bestond voor een deel ook uit vrouwen, terwijl de Chinese gemeenschap van vóór de oorlog geheel uit mannen had bestaan. Door die verandering kwam er een echt Chinees familieleven op gang, terwijl daarvóór vooral huwelijken met Hollandse vrouwen waren gesloten. De opkomst en het verloop van de bedrijfstak laat zich ook in cijfers uitdrukken. Zo waren er in 1960 precies 225 Chinese restaurants in Nederland; tien jaar later was dat aantal gegroeid tot 618 en in 1982 tot 1916. Toen pas trad er een stagnatie op. Aanvankelijk concentreerde deze nieuwe tak van het horecabedrijf zich sterk in het westen van het land (70%). In 1982 lag daar nog steeds het zwaartepunt, maar in afgezwakte vorm. Het ging toen om de helft van de zaken, terwijl het noorden voor 9%, het oosten voor 16% en het zuiden van het land voor een kwart van het totale aantal tekende.[42]

Het groeipatroon van de categorie Chinees, annex Indische restaurants vertoonde een sterke gelijkenis met dat van de Italiaanse ondernemingen. De nieuwe personeelsleden, vrijwel uitsluitend verwanten en dorpsgenoten, kwamen met een ideaal voor ogen naar Nederland. Zij zouden eerst enige jaren in een bestaand restaurant werken, om vervolgens voor zichzelf te beginnen. Vooral in de jaren zestig en zeventig wisten de meest ambitieuzen dat ideaal

ook te realiseren, zoals blijkt uit de gang van zaken in het Haagse restaurant Het Verre Oosten:

> ‘Na verloop van tijd kwamen er in de buurt van het restaurant steeds meer bedrijven van voormalige personeelsleden die voor zichzelf begonnen en de menukaart van hun voormalige werkgever zonder problemen kopieerden. Winy Cheung zei eens tegen haar vader dat het wel leek of hij een opleidingsschool leidde in plaats van een restaurant.’ (Cottaar 1998, 67).

Er waren restaurants die zich in de loop van de jaren ontwikkelden tot bedrijven met wel dertig personeelsleden, maar het gemiddelde Chinees-Indische restaurant bleef een familiebedrijf waar zeven of acht mensen in de weer waren. De beide eigenaars (een echtpaar of twee compagnons), twee van hun kinderen, twee obers en twee koks. De eigenaars en hun personeel woonden meestal boven of achter het restaurant.[43]

Van eethuisje tot horeca-etablissement

De vroege geschiedenis van het Chinese restaurant, de fase van de eethuisjes, speelde zich af in de zogenaamde Chinezenbuurten. Daar woonde men niet uitsluitend te midden van Nederlanders, dus dat verhaal hoort elders thuis. Wel zijn er aspecten die in dit hoofdstuk aan de orde moeten komen. Zo bestond de Chinese populatie in Nederland vóór de oorlog geheel uit mannen. Een aantal van hen, doorgaans niet de armste, huwde een Nederlandse. De oprichters van de eerste Chinese zaken hadden vaak een Nederlandse vrouw aan hun zijde, wat voor het welslagen van hun restaurant van grote betekenis was. Zoals in het geval van de echtgenote van Man Chong, die Koentje heette. Chong had in het begin van de jaren dertig als kok van een eethuisje in Katendrecht gewerkt, wat hem al snel niet beviel vanwege de vele arme Chinezen en prostituees. Na enige omzwervingen vestigde hij zich in Den Haag, waar hij eerst als kok voor Chinees-Indische studenten werkte en na enige jaren zijn eigen restaurant aan de Stadhouderslaan opende. Chong leerde Koentje kennen op de afdeling peulvruchten van een overheidsinstantie, waar hij vergunningen moest aanvragen voor ingevoerde goederen. Vlak voor de oorlog trouwde hij met haar. Zij leek hem een zakelijk ingestelde vrouw en die had hij nodig. Zo verwoordde Chong, inmiddels weduwnaar en stokoud, het althans toen hem de vraag werd gesteld: ‘Maar wat vond u nou leuk aan uw vrouw?’[44] Dat wil niet zeggen dat zulke gemengde huwelijken niet uit liefde werden gesloten, maar zonder een zakelijke instelling en de bereidheid om hard mee te werken in het restaurant ging het niet. De Chinese nieuwkomers beheersten het Nederlands slecht en konden in de eetzaal

haast niet met de clientèle communiceren. De verdeling van de arbeid was daarvan een uitvloeisel. De vrouw gaf leiding aan het personeel dat aan tafel bediende, de man zwaaide de scepter in de keuken. Als de man toch aan tafel kwam en het ging mis, dan kon zijn vrouw altijd nog ingrijpen:

> 'Er kwamen wel eens bevooroordeelde gasten binnen die neerkeken op Kia Lie. Zij maakten zich vrolijk over zijn gebrekkige uitspraak en lieten hem drie keer hetzelfde zeggen. De eters reageerden verbaasd als mevrouw Humme tussenbeide kwam om de gasten in goed Nederlands te woord te staan.' (Van der Harst en Lucassen 1998, 103)

Kinderen uit zulke echtverbintenissen speelden in de naoorlogse groeifase van de restaurants een vergelijkbare rol. Ben Lock, geboren in 1929, begon als kelner in een Chinees restaurant. Zijn vader was Chinees, wat hem een streepje voor gaf. Bovendien sprak hij Nederlands, dus hij maakte als vanzelf ook de menukaarten.[45] Kinderen zoals hij behoorden tot een generatie die als het ware in de zaak opgroeide. Tegen de tijd dat zij uit school kwamen, draaide het restaurant al volop. Beide ouders waren hard aan het werk en de kinderen hielpen een handje mee: werk en familieleven waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. In zekere zin een ideale leerschool om later de zaak over te nemen of voor zichzelf te beginnen. Toch heeft niet iedereen dat ook werkelijk gedaan.[46] De aanwezigheid van Nederlandssprekend personeel was in de begintijd cruciaal voor klanten die het waagden om de drempel over te stappen van een onbekend soort restaurant. Na de Indische golf volgden klanten die over geen enkele ervaring met de Oosterse keuken beschikten. Dat had in de jaren dertig nog anders gelegen, toen het *Haarlems Dagblad* zijn lezers adviseerde beslist niet naar de Chinees te gaan zonder enige kennis van die keuken. Men zou anders 'licht op dwaalwegen' terechtkomen en dan waren de gevolgen niet te overzien.[47] Aan die weinig klantvriendelijke reputatie moest duidelijk iets worden gedaan. Alleen waren de Chinese restaurateurs lange tijd niet zo goed in het zelf verzorgen van reclame. Het Amsterdamse restaurant Nanking dankte zijn bekendheid aan mond-tot-mondreclame, alleen konden de klanten het etablissement niet gemakkelijk vinden. Sommige restaurants probeerden naamsbekendheid te krijgen door zich op een of andere manier te onderscheiden. In het restaurant Hong Kong liepen de obers in livrei, maar de zaak dreef ook op de slagzin die de eigenaar had bedacht: 'U strelen uw tong? U eten bij Hong Kong.' En restaurant Kong Hing maakte handig gebruik van een met veel publiciteit omgeven bezoek van Josephine Baker aan Nederland in 1932. Zij had een keer bij de Chinees gegeten en was met de trotse eigenaar, Ng Tse Ching, op de foto gegaan.[48] Sindsdien werden er doosjes lucifers in het restaurant uitgereikt met het opschrift: 'Bekende Europeanen geregelde gasten'. De bezoeker moest er zo van worden overtuigd dat het restaurant internationale faam genoot.[49] Na de oorlog werd de

belangstelling van het publiek vooral geprikkeld door de unieke Chinese combinatie van veel eten voor weinig geld. In Rotterdam kwam een brouwerij in 1950 met een promotiecampagne tijdens een grote tentoonstelling in Ahoy. De belangstelling was enorm, en iedereen wilde wel eens van het exotische eten proeven.[50] Door de naoorlogse migratiestroom veranderden de restaurants in sociaal opzicht. Er arriveerde een bijna geheel nieuwe eerste generatie Chinese ondernemers en personeel, waardoor de restaurants een puur Chinese aangelegenheid werden. In zekere zin ontstond er over heel Nederland verspreid een archipel van kleine Chinese eilanden. De contacten met Nederlanders bleven beperkt tot de omgang met gasten en met leveranciers. Dat kwam door het taalprobleem, maar ook door de sterke gerichtheid van deze Chinezen op de eigen (groot)familie. Bijna tweederde van de naoorlogse Chinezen heeft geen contacten met Nederlanders in de informele sfeer.[51] Lange tijd werd ook geen Nederlands personeel in dienst genomen, en nog altijd gebeurt dat incidenteel. Vanwege de explosieve groei van het Chinese restaurantwezen in de jaren zestig en zeventig bleven er nieuwe migranten naar Nederland komen. Door de werkwijze in de restaurants en de eenzijdige selectie van het personeel is hun integratie in de omringende samenleving beperkt gebleven. Dat geldt niet voor hun kinderen, die het Nederlandse onderwijs volgden en vaak ambitieuze, succesvolle leerlingen bleken te zijn. Hun ouders stimuleerden hen om door te zetten in het middelbaar en hoger onderwijs, want die status zou afstralen op de familie als geheel.[52] Een onbedoeld neveneffect hiervan was, dat de kinderen vaak niet stonden te trappelen van ongeduld om het restaurant van hun ouders over te nemen. Zij gaven in toenemende mate de voorkeur aan een zelfstandig beroep zonder een specifiek etnische signatuur. Wel keerde een aantal van hen, na een tijd in het Nederlandse bedrijfsleven te hebben gewerkt, terug naar de Chinese horeca. In 1999 werkte tweederde van de naoorlogse tweede generatie Chinezen in de horeca; bij hun ouders bedroeg dat zo'n 85 procent.[53]

Ondernemende migranten tussen Nederlanders

De werkwijze en het ambacht van Italiaanse *terrazzieri*, *figuristi*, ijsbereiders en Chinese restaurateurs vertonen twee belangrijke overeenkomsten. Bij hen allen kreeg het Nederlandse publiek producten aangeboden die het nergens anders aantrof. Tegelijk legden al die ondernemers een sterke voorkeur aan de dag voor personeel uit het eigen land, zo niet uit de eigen familie of het dorp van herkomst. Door hun spullen of diensten succesvol aan de man te brengen, droegen zij bij aan de diversificatie van de alledaagse Nederlandse cultuur. Wat in het begin als vreemd en uitheems werd ervaren - Italiaans ijs of Chinees-Indische babi pangang - werd uiteindelijk iets heel gewoons. Zozeer

zelfs, dat we het heden ten dage als een authentiek element van de Nederlandse cultuur ervaren. Die inburgering zou nooit zijn gelukt als deze ondernemende migranten er niet in waren geslaagd zich in zoveel Nederlandse gemeenten te vestigen. Aan die spreiding lag een duidelijk mechanisme ten grondslag. Een ondernemer die zich ergens had gevestigd, nam familieleden of plaatsgenoten in dienst. Wanneer die de nodige ervaring hadden opgedaan, openden de meest ondernemende onder hen elders zelf een zaak. Zo werd een web van Italiaanse en Chinese zaken over Nederland gesponnen.

Er waren meerdere redenen om de voorkeur te geven aan personeel uit de eigen familie of de streek van herkomst. Voor de bedrijfsvoering was het wel zo gemakkelijk dat iedereen dezelfde taal sprak, hoewel het gebrek aan beheersing van het Nederlands natuurlijk ook een nadeel was. Wat tevens meespeelde, was dat de nieuwkomers er eer in stelden om streekgenoten die in straatarme regio's woonden aan een broodwinning te helpen. Hoewel we ons van zulke altruïstische motieven ook weer niet te veel moeten voorstellen. Ondernemers zijn toch in de eerste plaats uit op de handhaving van hun eigen handel. Zonder winst kan de zaak immers niet blijven draaien. Dat ligt bij migranten niet ineens anders. Door de verwantschap die er bestond tussen ondernemers en hun personeel, waren de eersten verzekerd van loyaliteit. Wie hard moet werken in een vreemde omgeving, is sterk aangewezen op de inzet van zijn werknemers. Dat die loyaliteit in stand viel te houden, kwam ook doordat het personeel de eerste jaren sterk afhankelijk was van zijn *padrone* - om die Italiaanse term eens in algemene zin te gebruiken. De landgenoten waren bereid om lange werkdagen te maken, tegen een meestal bescheiden inkomen. Zij koesterden immers de hoop op een dag zelf een zaak te kunnen beginnen, met even loyale streekgenoten. In de praktijk ging het om een ketting van afhankelijkheid, en zolang de markt groeide had iedereen er belang bij die in stand te houden. Verder waren de nieuwkomers slecht op de hoogte van de arbeidsverhoudingen in Nederland, of van de hoogte van de salarissen. Toen het vreemdelingenreglement in 1934 werd aangescherpt, zodat ondernemers minder makkelijk buitenlands personeel konden werven, zaten de Italiaanse ijsbereiders en terrazzo-ondernemers daar behoorlijk mee in hun maag. Zij vonden dat Nederlandse werknemers domweg niet hard genoeg werkten en bovendien praatjes hadden. Om de regeling te ontduiken, begonnen Italiaanse terrazzoknechts eenmanszaken op te richten en zich zogenaamd als onderaannemer aan hun patroons te verhuren. Op welke schaal tot zulke praktijken werd overgegaan, is onduidelijk. Er zijn zelfs aanwijzingen dat het aantal illegaal in Nederland werkende Italianen na midden jaren dertig toenam.

Migrantenondernemers, ook wel etnische ondernemers genoemd, zijn op verschillende manieren van elkaar te onderscheiden. De meest voor de hand liggende is het verschil tussen migranten die producten maken of aanbieden

aan hun eigen groep, en degenen die zich juist richten op de belangstelling en waardering van autochtonen. Alle Italiaanse ondernemers behoorden vanaf het begin tot de tweede categorie. De pioniers onder hen beheersten hun vak al toen ze naar Nederland kwamen en een markt zochten waarop ze hun producten konden aanbieden. Chinese koks kookten in hun eethuisjes aanvankelijk echter vrijwel uitsluitend voor landgenoten. De vooroorlogse Chinese restaurants die op zoek gingen naar Nederlandse klanten ontstonden door bijzondere omstandigheden. Chinese shipping-masters zochten in die restaurants een nieuwe inkomstenbron, omdat ze voor steeds minder zeelieden een bemiddelende rol konden spelen. Ze ontwikkelden zich zodoende van ondernemers binnen hun eigen groep tot ondernemers op de Nederlandse markt. Om die transformatie te bewerkstelligen moesten ze zich nieuwe bekwaamheden eigen maken. De Chinezen waren immers niet als ervaren restaurateurs naar Nederland gekomen. Voor het koken konden ze wel een beroep doen op ervaren krachten, maar bij de exploitatie van een restaurant komt meer kijken.

Net als de Italianen waren zij nu gedwongen veel vaker contact met Nederlanders te leggen. Migrantenondernemers die actief zijn op de Nederlandse markt moeten de taal voldoende beheersen. Zonder die taalkennis kunnen ze niet met hun klanten en leveranciers communiceren. Ook is dan nauwelijks contact mogelijk met autoriteiten, voor zaken als vestigingsvergunningen en belastingafdrachten. Dat ondervonden de Italiaanse en Chinese ondernemers aan den lijve. De druk om zich in het Nederlands te leren uitdrukken en zich op de hoogte te stellen van de verhoudingen in hun bedrijfstak, was bij beide groepen gelijk. Ongetwijfeld waren er individuele uitzonderingen, maar de indruk is dat de eerste generatie migranten niet veel meer leerde dan het strikt noodzakelijke. Italiaanse ondernemers leerden de taal kennen in de praktijk, op straat achter hun karretje of op de bouwplaats tussen Nederlandse werknemers. De oprichters van de vooroorlogse Chinese restaurants kozen in het algemeen een andere strategie. Zij trouwden nogal eens met een Nederlandse partner die de communicatie met klanten, leveranciers en overheidsinstellingen verzorgde. De naoorlogse nieuwe Chinese restaurateurs leerden het vak en de daarbij behorende vaardigheden kennen in reeds gevestigde restaurants. Bovendien konden zij kinderen uit Chinees-Nederlandse huwelijken in dienst nemen die niet alleen perfect Nederlands spraken, maar ook het restaurantwezen van binnenuit hadden leren kennen.

In de literatuur wordt wel gesuggereerd dat de tweede (en derde) generatie Italiaanse ijsbereiders - om ons even tot die categorie te beperken - door frequente bezoeken aan het vaderland zijn Italiaanse identiteit is blijven koesteren. De overdracht van de zaak verloopt ook zelden problematisch. Ook Chinese kinderen ervaren hun voorouderlijke identiteit nog altijd als waardevol, maar hun bereidheid om de zaak over te nemen neemt al jaren af. Door de

geografische afstand tot het land van hun ouders - of, bij een gemengd huwelijk, van hun vader - leggen zij geen regelmatige bezoeken af, en gaat China daarom minder voor hen betekenen. Voor kinderen uit een huwelijk van ouders die uit communistisch China kwamen, golden tot 1978 bovendien grote wettelijke belemmeringen om het land binnen te komen. Of die belemmering ertoe heeft bijgedragen dat zij minder geneigd zijn om professioneel in het spoor van hun ouders te treden, blijft een open vraag.

Eindnoten:

1 Den Besten (1999) 7-10.
2 Over Königs zie: Ter Borg (1994).
3 Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 223.
4 Ibidem, 48-49.
5 Ibidem, 221.
6 Van der Harst en Lucassen (1998) 107.
7 Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 228.
8 Ibidem, 228.
9 Raymakers (1996) 38-42.
10 Van der Harst en Lucassen (1998) 107.
11 Mak (2000) 34; Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 231.
12 Ibidem, 234.
13 Vogel (2005) - nog te publiceren.
14 Chotkowski (2005).
15 Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 230.
16 Chotkowski (2005).
17 Cottaar (1998) 41. Hun kinderen sloten vaker een ‘gemengd’ dan een Italiaans huwelijk.
18 Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 234.
19 Chotkowski (2005).
20 Ibidem.
21 Voor deze verhalen zie: Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 37-39.
22 Raymakers (1996) 44.
23 Ibidem.
24 Ibidem.
25 Chotkowski (2005).
26 Ramdas (2000) 94.
27 Van der Harst en Lucassen (1998) 112.
28 Brassé en Van Schelven (1980) 88-89.
29 Ibidem, 89-92.
30 Cottaar (1998) 45.
31 Raymakers (1996) 41.
32 Bovenkerk, Eijken en Ruland (2004) 134.
33 Ibidem, 136-141.
34 Over het Italië-gevoel van twee telgen van de tweede generatie ijsbereiders, overigens geen van beiden getrouwd met een Italiaanse, zie Willems (2004) 186-215.
35 Interview met Orlando Garrone door Gerard Leenders, voorkomend op de cd bij het boek *Geschiedenis van de eigen omgeving. Erfgoedproject voor Nederlands als Tweede Taal* (Amsterdam 2003).
36 Meeuwse (2000) 97-104.
37 In St. Pauli, de Chinese buurt van Hamburg, was al in 1921 een restaurant geopend dat Duitse klanten bediende. Zie: Amenda 2003, 81. Tussen Chinezen uit Guangdong in verschillende Europese havensteden bestonden verwantschapsbanden. Het is een nog onbeantwoorde vraag of bij het stichten van restaurants men van elkaars ervaringen heeft geprofiteerd.
38 Rijkschroeff (1998) 61. De auteur tekent daarbij aan dat deze telling niet volledig is. Volgens Cottaar (2000) 273 nt. 48 is het aantal Haagse restaurants waarschijnlijk correct.
39 Rijkschroeff (1998) 63.

40 Van Heek (1936).
41 Pieke (1987) 73.
42 Rijkschroeff (1998) 72.
43 Pieke (1987) 69.
44 Meeuwse (2000) 156-157.
45 Van Amerongen (1996).
46 Chong (2004) 93-98. Een kleine meerderheid koos voor een andere loopbaan, maar had een sterke voorkeur voor een zelfstandig beroep.
47 Rijkschroeff (1998) 60.
48 Afgedrukt in Meeuwse (2000) tussen p. 96 en 97.
49 Rijkschroeff (1998) 62.
50 Ibidem, 67.
51 Ibidem, 135; Chong (2004) 97.
52 Pieke (1998) 63; Merens (1996) 144-145; Rijkschroeff (1998) 127.
53 Chong (2004) 99.

5. Vlak bij of te midden van gevestigden

Het sociaal isolement: een tweeluik

De term woonoord klinkt neutraal. Een plaats om te wonen, nietwaar? De betekenis die het woordenboek aan de term geeft, is echter specifieker. Volgens Van Dale gaat hel bij een woonoord om een ‘aangewezen (voorlopige) vestiging voor een bepaalde categorie van personen’. Dan moeten we denken aan werknemers die te ver van hun bedrijf wonen om dagelijks op en neer te kunnen reizen. Zulke arbeidsmigranten uit binnen- of buitenland zijn nogal eens ondergebracht in een woonoord, als er geen andere mogelijkheden tot huisvesting waren. Dat kon een barakkencomplex zijn, een omgebouwde oude school, een speciaal als woonoord ontworpen gebouw en soms zelfs een passagiersschip. Van veel gastarbeiders in de jaren zestig en zeventig weten we dat ze tijdelijk in een woonoord verbleven. Daar woonden zij met landgenoten of collega's uit andere landen, wat soms viel af te lezen aan de namen van zulke complexen. In Amsterdam woonden de Turken in Atatürk en in Waddinxveen in Anadolu. Het Almelose woonoord Casa Cortina herbergde aanvankelijk Italianen en Spanjaarden, die werden afgelost door Turken. In Eindhoven stond El Prado en in Maarheeze El Pinar, waar de Spaanse gastarbeiders van Philips een onderkomen vonden.

Het verschil tussen een woonoord en een groot pension lijkt gradueel. Een woonoord werd speciaal gebouwd of ingericht om buitenlandse werknemers tijdelijk te huisvesten, meestal met de werkgever als eigenaar. De loonbaas en de huisbaas waren dus één en dezelfde persoon. De pensions lagen meestal in een gewone wijk of zelfs in een stadscentrum. Woonoorden werden daarentegen liefst vlak bij het bedrijf gebouwd, als bewoonde eilanden in een industrieel landschap. Maar ze konden ook verder van een bedrijf afliggen, bijvoorbeeld in een dorp. In principe had de naoorlogse loon-, annex huisbaas

er geen belang bij dat zijn tijdelijke personeel in de Nederlandse samenleving integreerde. Wat hem betreft volstond een overnachtingplaats met enige voorzieningen, liefst zoveel mogelijk op de specifieke behoeften van de gastarbeiders afgestemd. Na gedane rust moesten zij immers weer fris op de werkvloer verschijnen. Des te beter de voorzieningen waren, hoe minder noodzaak er voor de buitenlandse werknemers zou zijn om zich in de Nederlandse samenleving te begeven. Meer nog dan in de pensions verkeerden velen in de woonoorden in een sociaal isolement.

Nu bleven de meeste gastarbeiders veel langer in Nederland dan voorzien, en de getrouwde mannen begonnen hun gezin in het land van herkomst steeds meer te missen. Vanaf ongeveer 1975 lieten zij hen daarom overkomen en betrokken zij woningen in de oude wijken van Nederlandse steden. Net in de jaren dat de gezinshereniging op gang kwam, begon een groot aantal industriële bedrijven te herstructureren. Het gevolg kon niet uitblijven: massaontslagen. De buitenlandse werknemers werden daar onevenredig zwaar door getroffen, want juist de arbeidsintensieve bedrijven waar zij doorgaans emplooi vonden, zochten hun heil in de ‘lage lonenlanden’. Het kwam er in de praktijk op neer dat velen het sociaal isolement van de woonoorden - en van de grote pensions - inruilden voor het sociaal isolement van de langdurige werkloosheid. Deze omslag heeft een niet te onderschatten invloed uitgeoefend op de ontwikkelingen die zich daarna hebben voorgedaan in de stedelijke concentratiewijken. Om die reden behandelen we de woonoorden en de stedelijke concentratiewijken in één hoofdstuk.

De vooroorlogse gezellenhuizen

De woonoorden waren vaak, zij het niet altijd, eigendom van het bedrijf waar de bewoners werkten. De bedrijven hielden een bedrag voor de woonkosten en voor de verzorging van maaltijden in op hun loon. Ze hadden er dus belang bij dat de woonoorden altijd volop bezet bleven. Ook woonoorden die door anderen werden geëxploiteerd, waren meestal financieel afhankelijk van een bepaald bedrijf of van een groep bedrijven. Soms lagen de onderkomens zelfs heel dicht bij het bedrijf. Het woonschip Arosa Sun was bijvoorbeeld afgemeerd in de haven van de staalgigant Hoogovens in IJmuiden, die het had gekocht om gastarbeiders op te huisvesten. In een woonoord kwamen migranten dus niet los van hun werkgever. Wie een andere baan aannam, verloor immers zijn overnachtingplaats. Dat gold ook bij ontslag. Verder hadden problemen in het woonoord ook een weerslag op de verhouding tussen baas en werknemer. Het kwam wel voor dat conflicten over de woonvoorzieningen werden uitgevochten in de bedrijven. Werken en wonen lagen immers direct in elkaars verlengde, en de meeste medebewoners waren collega's uit

het bedrijf. De woonoorden beperkten eigenlijk meer dan gasthuizen en pensions de mogelijkheden van migranten om zich te oriënteren op hun omgeving of nieuwe land. Op een enkele uitzondering na ging het om gemeenschappen van mannen. Vrijgezellen of mannen van wie de echtgenote, eventueel met kinderen, nog in het land van herkomst woonde. Hoewel zulke verhoudingen ons vooral uit de naoorlogse jaren bekend zijn, bestond het fenomeen al sinds het tweede decennium van de twintigste eeuw, toen duizenden migranten in Zuid-Limburg neerstreken om te werken in de steenkoolmijnen.

Het huisvesten van werknemers in woonoorden doet zich vooral voor in tijden dat het personeel van een bedrijf of bedrijfstak snel stijgt, en er geen nieuwe werknemers in de directe omgeving zijn te vinden. Dan kan het niet anders of ze moeten van ver komen. Zulk personeel kan in het begin vaak nog wel een onderkomen vinden op de geijkte plekken, zoals in een kosthuis of pension. Als er daarvan niet genoeg zijn, moeten de werkgevers zelf in actie komen, alleen of in samenwerking met het particulier initiatief of de overheid. Aan al die voorwaarden voldeed de situatie in Zuid-Limburg aan het begin van de twintigste eeuw. De mijnbouw expandeerde in plaatsen waar zich alleen kleine, agrarische dorpen bevonden. Aanvankelijk stelden de ondernemers hun hoop op de terugkeer van Limburgers die in de tweede helft van de voorafgaande eeuw naar de Duitse mijnen in het Ruhrgebied waren getrokken. Maar dat gebeurde slechts mondjesmaat. De voorkeur van de Limburgse emigranten bleef uitgaan naar de Duitse mijnbouwbedrijven, waar inmiddels enige sociale voorzieningen waren getroffen. Die ontbraken in Limburg, waar de nieuwe mijnen bovendien als gevaarlijk golden. Daar kwam bij dat de groei van de Limburgse mijnbouw zo explosief was, dat zelfs teruggekeerde Limburgers de behoefte aan nieuw personeel niet hadden kunnen wegnemen. De benodigde mijnbouwwerkers moesten daarom van buiten de provincie komen. Eerst uit steden als Rotterdam en Amsterdam, of uit Drente, maar al snel ook uit Duitsland, Polen, Slovenië en Italië.

De overkomst van zoveel vreemdelingen confronteerde de werkgevers met het probleem van de huisvesting. De consequenties daarvan werden eveneens onderkend door de katholieke geestelijkheid en enige regionale prominenten.[1] Zij waren beducht dat Limburg zijn vreedzame katholieke karakter zou verliezen. Een blik over de grens, waar zich grote mijnbouwstreken hadden ontwikkeld - het Ruhrgebied, de Borinage - vervulde hen met afschuw. Wat zij zagen, was drankmisbruik, huwelijksontrouw en prostitutie. De reputatie van de buitenlandse werknemers loog er niet om. Velen zouden huis en haard hebben verlaten vanwege hun verleden als vervolgde misdadigers of zij wilden gewoon niet deugen. De mare wilde dat het om een arm, ontheemd en slecht gehuisvest arbeidersvolk van laag allooi ging, dat gemakkelijk naar de fles greep en zich aan gewelddadigheid te buiten ging. In de kosthuizen over de

grens zouden de vrouw des huizes en haar dochters geen moment veilig zijn. Bovendien bleken de nieuwkomers uiterst vatbaar voor de grootste vloek van de nieuwe tijd: de socialistische agitatie. Dat schrikbeeld had de Limburgse clerus voor ogen, en zulke toestanden wilde men in eigen land zien te voorkomen. Of toch ten minste zoveel mogelijk bestrijden, want er mocht in de mijnstreek per se geen industrieel lompenproletariaat ontstaan. Dat de regio steeds meer arbeidsmigranten aantrok, zag men met lede ogen aan. Tegelijk werd het gezien als een realiteit waar iets tegenover moest staan, dus was actie geboden. De nieuwkomers hadden goede opvang nodig en fatsoenlijke huisvesting, wat van bovenaf moest worden georganiseerd. Van katholieke zijde werd het initiatief genomen tot de oprichting van coöperaties, spaar- en verzekeringsinstellingen en van kruisverenigingen. Zij moesten de gezondheid van de arbeidende bevolking in de gaten houden. ‘Maar het raspaard uit deze stal was de zorg voor huisvesting.’[2]

In het eerste decennium van de twintigste eeuw heerste in de mijnstreek een enorm tekort aan woningen. De mijneigenaren hadden weliswaar zevenhonderd woningen laten bouwen, maar dat bleken er veel te weinig. De bevolking was in tien jaar gegroeid met 22.390 personen, en elke kamer of bed was verhuurd, niet zelden aan meerdere personen tegelijk, die bij toerbeurt sliepen. Vaak waren er zelfs hele gezinnen op één kamer gehuisvest.[3] De clerus nam toen het initiatief om, samen met de werkgevers en met haar eigen katholieke verenigingen, de nodige woonoorden te gaan bouwen voor de nieuwkomers. Dat werden de zogenaamde gezellenhuizen, een benaming die alleen in Limburg en oostelijk Noord-Brabant in zwang was. Het woord is zó gedateerd dat je het inmiddels tevergeefs zoekt in een woordenboek. Er kwam een omvangrijk sociaal project van de grond, dat vanaf 1910 onder de bezielende leiding stond van aalmoezenier Hendrikus Andreas Poels.[4] Een sociaal bewogen katholiek leidsman en intellectueel, maar ook fervent bestrijder van het socialisme. Zijn bewogenheid ging gepaard met visie, daadkracht en organisatievermogen. De vereniging die hij oprichtte, Het Goed Kosthuis, realiseerde in 1915 de bouw van het eerste gezellenhuis in Heerlen. Het droeg de naam ‘Ons Thuis’ en bij de opening hield bisschop mgr. Schrijnen een toespraak. Hij wijdde daarin ook enige woorden aan de mogelijkheid om controle uit te oefenen op de bewoners: ‘Die hier komen, zullen gevrijwaard worden voor de gevaren en hier vinden voedsel voor hun gelovig hart en hun geest. Hier worden geen verkeerde elementen aangenomen.’[5]

De aalmoezenier was mordicus tegen het inwonen van vrijgezelle mannen bij gezinnen. Zulke kosthuizen zouden een ernstige bedreiging van de zedelijkheid vormen. De gezellenhuizen waren een veel beter initiatief en dienden ook het belang van de mijndirecties. Die lieten ook zelf gezellenhuizen bouwen of droegen financieel bij aan de bouw van zulke onderkomens door de katholieke verenigingen. In 1925 liet de directie van de Staatsmijnen zelfs

weten, dat zij niet langer werklozen in dienst nam die waren ontslagen omdat ze weigerden in een gezellenhuis te wonen.[6] De huizen die de mijnondernemingen lieten bouwen, werden in beheer gegeven aan Poels' vereniging Het Goed Kosthuis. De huisvestingsdwang ging dus ver, zoals een Italiaanse werknemer merkte die in de kost was bij een landgenoot. Van de staatsmijn waar hij werkte, kreeg hij de aanzegging om in het pas gebouwde gezellenhuis op de Heysterberg te gaan wonen. Dat moest namelijk vol. Om daaraan te ontkomen, bedacht hij een smoes en vertelde binnenkort te gaan trouwen. Na enige maanden viel hij echter door de mand en stuurden ze hem voor straf naar het gezellenhuis in Nuth. Bij weigering werd hij ontslagen. Het huis in Nuth lag veel verder weg dan Heysterberg, een gebouw tegenover de ingang van de mijn: ‘Daar zat hij met zes of zeven man op een kamer, en moest een stuk vroeger op om de bus te halen, wat ook regelmatig mislukte.’[7] De Italiaan was niet de enige die zich probeerde te onttrekken aan de verplichting om in een gezellenhuis te wonen. Zelfs in 1929, aan de vooravond van de grote economische crisis, toen het aantal migranten in Limburg een hoogtepunt bereikte, waren er nog vrije plekken in gezellenhuizen. In dat opzicht is het op zijn minst ironisch dat Poels zijn vereniging Het Goed Kosthuis noemde. Want personeel dat een goed kosthuis bij een particulier had gevonden, wilde daar maar wat graag blijven. Sommigen waren blijkbaar wat creatiever dan de Italiaan in het bedenken van smoezen om niet naar een gezellenhuis te hoeven en slaagden erin toch in een kosthuis te blijven wonen. Kosthuizen waren goedkoper en de kostgangers beschikten over meer bewegingsvrijheid. Het continue toezicht op hun doen en laten, waar de gezellenhuizen zo bekend om stonden, ontbrak. In tegenstelling tot de gezellenhuizen hadden kosthuizen geen huismeester of inwonende priester en zustersreligieuzen die het huishouden verzorgden.

Het probleem van de kostgangers waar de clerus zo voor vreesde, konden ook de gezellenhuizen niet helemaal wegnemen. Het aantal vrijgezelle of alleenstaande migranten bleef, ondanks de onbeslapen bedden in de gezellenhuizen, aanzienlijk groter dan het aantal daar beschikbare plaatsen. Dat verklaart ook waarom directeur A. Haex van de Oranje Nassaumijnen gereserveerd reageerde toen de vereniging Het Goed Kosthuis in 1927 een campagne wilde opzetten tégen de inwoning van migranten bij gezinnen. Hij had allang door dat zijn personeel weinig voelde voor de gezellenhuizen en vond dat er met die mentaliteit van de arbeiders rekening moest worden gehouden.[8] In de eerste helft van de jaren dertig verminderde het tekort aan plaatsen in de huizen snel, door het afnemen van de werkgelegenheid in de crisistijd. In de Limburgse mijnen werden toen naar verhouding veel meer buitenlanders dan Nederlanders ontslagen. Hun aantal liep in vier jaar terug van 12.248 naar 5.179.[9] Dat leidde wel weer tot een grotere druk op de alleenstaande mijnwer-

kers om in de gezellenhuizen te gaan wonen. Dat gold trouwens ook steeds vaker voor gezinnen.

De naoorlogse woonoorden

In de literatuur over de Limburgse gezellenhuizen ligt de nadruk op de dwang die op migranten werd uitgeoefend om daar te gaan wonen, alsook op de verregaande controle. Daarbij wordt vooral verwezen naar het bestrijden van socialistische propaganda en werving door niet-katholieke vakbonden. Het gaat zelden over de wijze waarop de migranten het wonen in die gezellenhuizen hebben beleefd. Dat ligt anders voor het leven in de naoorlogse woonoorden, waarover we veel beter zijn geïnformeerd. Ook die waren meestal het eigendom van het bedrijf waar de migranten werkten, alleen werd er geen georganiseerde dwang uitgeoefend om er te gaan wonen. Niet dat de net gearriveerde nieuwkomers zoveel alternatieven hadden. Als een werkgever zijn gastarbeiders in een woonoord plaatste, gingen die niet dwarsliggen. Andersom evenmin, dus als zo'n 'tijdelijke werknemer' na een tijdje wilde verhuizen, stond hem dat vrij. In de praktijk zocht vrijwel niemand naar een meestal duurder alternatief, het verblijf in Nederland zou immers toch niet lang duren. Zo dachten vrijwel alle partijen erover. Sommige bedrijven, zoals Hoogovens, hadden trouwens in het arbeidscontract opgenomen dat de vergoeding voor kost en inwoning zou vervallen als een werknemer buiten het woonoord ging wonen.[10]

In het artikel van Van Os wordt een levendig beeld geschetst van het leven van de Spaanse gastarbeiders die in de jarig zestig bij Philips werkten.[11] In 1964 bouwde het bedrijf speciaal voor hen het woonoord El Pinar in de gemeente Maarheeze; twee jaar later verrees El Prado aan de Eindhovense Beemstraat, op het industrieterrein De Hurk. De accommodatie was zeker niet ongerieflijk, maar de Spanjaarden woonden wel met acht man op één kamer. Niet zo vreemd dus, dat zij nogal moeite hadden met hun gebrek aan privacy. Bij iedere vorm van persoonlijk of intiem contact keken vele ogen mee. Een inmiddels geremigreerde werknemer bewaart daar een moeizame herinnering aan:

> 'Het was godgeklaagd, er waren er bij die tot het uiterste wisten te overdrijven. In die tijd begonnen de mannen korte onderbroeken te dragen, zoals vrouwen dragen. Ik ook, maar ik zag me gedwongen om lange onderbroeken te kopen. Want de anderen droegen allemaal van die eigengemaakte onderbroeken, van grove katoen, tot over de knie. En ze zagen mij als ik naar bed ging: "Kijk, die draagt slipjes. Hij draagt damesslipjes!" Madre mía, zoiets hadden ze nooit gezien. En de volgende morgen wist het hele kampement het.' (Van Os 2003)

Net als veel andere Turken bij de N.D.S.M. vond Ismail Polat onderdak in het woonoord Atatürk in Amsterdam, dat 34 slaapvertrekken telde. Bij aankomst mochten de nieuwe bewoners kiezen met wie ze op één slaapzaal wilden wonen. Zo hoopte de leiding het gebrek aan privacy enigszins draaglijk te maken. Maar dat kon in de praktijk behoorlijk tegenvallen, want de één kwam laat terug uit nachtdienst of van het stappen, een ander snurkte of dronk.[12] Ook de voorgezette Nederlandse hap in de woonoorden - de litanie is inmiddels bekend - kreeg menigeen niet weggeslikt. In 1974 wist een staking van wel duizend Spaanse werknemers, uit onvrede over de maaltijden, zelfs het achtuurjournaal van de NOS te halen. De problemen over het eten waren niet nieuw, hoewel er ook Spanjaarden waren die het misplaatst vonden om daarover te klagen.

> ‘Degenen die er in Spanje het slechtst voor hadden gestaan, die de grootste armoede hadden geleden, die klaagden het meest. Dat het eten niet goed was, dat ze dit niet lustten, dat ze dat niet lustten. Mensen die thuis niet eens dagelijks een warme maaltijd kregen, die lieten het daar staan.’ (Van Os 2003)

In IJmuiden kampte men met vergelijkbare problemen. De gastarbeiders woonden er op het passagierschip annex woonoord Arosa Sun, waar af en toe ook Nederlanders uit Brabant en Limburg verbleven. In oktober 1961 hadden de Italianen hun ongenoegen over het eten geuit, in een protest dat al snel bekendstond als het spaghettioproer. Dat had ertoe geleid dat er Spaanse en Italiaanse koks aan boord kwamen, hetgeen voor de verandering tot klachten van Nederlanders leidde. Zij hadden het niet zo op knoflook, dat de Spaanse kok vrijuit gebruikte in zijn gerechten.[13] Een onderzoek naar de oorzaken van het Italiaanse oproer leverde overigens een belangwekkende observatie op. De oorzaak voor die onvrede zou de geïsoleerde ligging van het passagiersschip ten opzichte van de dichtstbijzijnde woonkern zijn geweest. De Italianen voelden zich daardoor buiten het gemeenschapsleven geplaatst.[14] Ook de Turkse werknemer Hasip Turan had moeite met de afgelegen toestand van zijn woonoord:

> ‘Wij woonden met 130 man in barakken, in een weiland in het Botlekgebied. (...) Als we in onze vrije tijd naar de stad wilden, moesten we over de Botlekbrug lopen, een groot park door en dan konden we in Hoogvliet de bus nemen naar Rotterdam. Ook als het sneeuwde, ijzelde, regende, moesten we zo naar de stad. Contact met Nederlanders was uitgesloten, behalve op de fabriek, tijdens schafttijden.’[15]

De Spaanse woonoorden van Philips lagen wat dichter bij Nederlandse wijken, maar ook daar was het isolement voelbaar. Een Nederlandse vrouw van een Spaanse migrant wees daarop, toen het ging over het woonoord waar haar

aanstaande echtgenoot tijdens hun verlovingstijd verbleef. Zijn kamergenoten vroegen haar regelmatig om iets voor hen te kopen in de stad, zoals een pyjama, want dat durfden ze zelf niet. Volgens haar werden hun grenzen bepaald door Philips en daarbuiten voelden zij zich bedreigd.[16] Wat hun isolement nog versterkte, was dat de leiding van het bedrijf had bepaald dat de Spanjaarden geen Nederlands hoefden te leren. Het waren juist de Nederlandse personeelsleden die veel met de Spanjaarden samenwerkten die Spaans leerden spreken. Tot er op een dag een omslag volgde, aldus Florencio Granado:

> 'We hadden onze eigen Personele Zaken en daar spraken ze Spaans. We hadden tolken, de politie sprak Spaans, op het gemeentehuis spraken ze Spaans. De chef werd verplicht gesteld Spaans te leren. In plaats van wij: hij. (...) Maar later, na verloop van tijd, werd alles teruggedraaid. Bij Personele Zaken hield het op. Overal hield het op. 'Spreek je geen Nederlands? Nou, leer het dan!' (Van Os 2003)

Lange tijd sprak zelfs de grote baas, Frits Philips, een mondje Spaans mee. Af en toe bezocht hij zijn Iberische werknemers in hun woonplek, steevast vergezeld van Albert van Dijken, journalist bij de *Philips Koerier.* De Nederlandse werkgevers zagen vooral de positieve kanten van het geconcentreerde wonen van hun buitenlandse personeel. Zo waren zij gemakkelijk te bereiken voor de particuliere en kerkelijke instanties die zich met hun begeleiding bezighielden. Ook kon in een woonoord een gemeenschap ontstaan die de cultuur uit het land van herkomst voortzette.[17] Dit was vooral zo'n voordeel, omdat de gastarbeiders weer zouden teruggaan. De behoefte om zulke eigen enclaves te scheppen leefde zowel bij de gastarbeiders als bij de werkgevers. Vandaar de vele initiatieven om filmavonden te houden, een bibliotheekje aan te leggen, gebedsruimten in te richten, of kerst- en ramadanvieringen te organiseren. Zo konden de woonoorden uitgroeien tot etnische eilanden in het Nederlandse landschap. Afgezien van de contacten op de werkvloer onderhielden de gastarbeiders dan ook niet veel contact met Nederlanders, daarvoor lagen hun onderkomens te veel apart. Als de mannen zelf geen initiatief namen, bleef het bij die strikte scheiding tussen werken en wonen. Ze konden in hun vrije tijd uiteraard de stad ingaan, om te winkelen of de kroeg in te duiken. Alleen werden ze daar geconfronteerd met hun gebrek aan kennis van de nieuwe taal en ook de gebruiken en omgangsvormen in de openbare ruimte vatten zij niet altijd. Het zal daarom de nodige moeite hebben gekost om de schroom te overwinnen en vrijuit op die 'vreemde wereld' af te stappen. Toen de gastarbeiders uiteindelijk besloten langer in Nederland te blijven en hun gezin lieten overkomen, viel de overgang naar het wonen in gewone huizen hen daarom niet bepaald licht. Op het sociale vlak was hun integratie lange tijd beperkt gebleven.

De overgang naar woonwijken

> ‘Je ziet de bevolkingsgroepen grotendeels langs elkaar heen leven. Er zijn weinig dwarsverbanden. Je kunt hier als Turk of Marokkaan leven, zonder dat je ooit enig contact hebt buiten je eigen groep. Ze hebben hun eigen moskee, koffiehuizen, winkels, tv-zenders en kranten. Dat je wel eens bij de Turkse slager komt, waar je drie woorden mee kunt wisselen, betekent nog niet dat je een gemengde samenleving hebt. Op de scholen zie je de segregatie ook steeds verder gaan. Dat schiet niet erg op.’ (Andersson-Toussaint 2005, 24)

Dit beeld van een Nederlandse inwoner van de Amsterdamse stadswijk De Baarsjes lijkt inmiddels gemeengoed geworden.[18] Het zijn observaties die we vrijwel dagelijks in de krant aantreffen, en op straat en in de kroeg wordt het vaak aanzienlijk scherper geformuleerd. Misschien kunnen we zelfs zeggen dat deze Amsterdammer verwoordde wat nogal wat Nederlanders denken. Woonwijken met concentraties van migranten en hun nakomelingen vinden we dan ook in alle Nederlandse steden, vooral in het westen van het land.[19] Die veranderde samenstelling van wijken heeft ook de Nederlandse wooncultuur veranderd. Zeker toen de nieuwkomers, lange tijd voornamelijk mannen, vrouw en kinderen lieten overkomen. Er groeide een tweede generatie in sommige stedelijke buurten op, die eveneens haar stempel drukte. Tot welke veranderingen hun komst in het alledaagse cultuurpatroon heeft geleid, wordt uitgebreid behandeld in de andere delen van deze reeks *Cultuur en migratie in Nederland.* In dit hoofdstuk concentreren we ons op hun woonsituatie en zetten we enige grove streken, met hier en daar een detail ter illustratie.

De geschiedenis van de hedendaagse migrantenwijken begint in de tweede helft van de jaren zeventig, en werd vooral in gang gezet door een aantal economische ontwikkelingen. Om te beginnen de oliecrisis van 1973, die het proces van industriële hervorming versnelde. De toonaangevende industriële ondernemingen begonnen op grote schaal hun personeel te ontslaan en hele bedrijfstakken verdwenen uit Nederland. Dan moeten we met name denken aan de zware metaalindustrie, de scheepsnieuwbouw en de textielindustrie. Stuk voor stuk bedrijfstakken waar een groot deel van de mediterrane gastarbeiders in lage functies had gewerkt, terwijl enige jaren eerder de mijnen hun poorten en schachten al definitief hadden gesloten. Gastarbeiders werden dan ook onevenredig zwaar getroffen door de massaontslagen. De ogenschijnlijke paradox is dat in die tijd ook de gezinshereniging op gang kwam. Nogal wat vrouwen en kinderen verhuisden uit Turkije en Marokko naar Nederland. De groeiende werkloosheid had de geneigdheid van ‘gastarbeiders’ om te blijven juist gestimuleerd. Terugkeer naar het vaderland was immers definitief omdat er geen kans meer zou zijn om alsnog in West-Europa aan de slag te komen.

In dezelfde periode leide de dekolonisatie van Suriname tot de overkomst van tienduizenden rijksgenoten. Het iets welvarender deel van de gevestigde bevolking verliet intussen de oude stadswijken en koos domicilie in de nieuwbouw aan de rand van de stad of in voorsteden. Juist in die oude wijken lagen de meeste goedkope en betaalbare woningen. Die vrijkomende plekken werden vooral ingenomen door mediterrane migranten en hun gezinnen. Zo transformeerden vooroorlogse arbeidersbuurten in concentratiewijken van migranten, van wie er veel (semi)permanent afhankelijk raakten van een uitkering. Het oordeel achteraf luidt dat werkgevers en werknemers de WAO-wetgeving hebben misbruikt als een luxe afvloeiingsregeling voor overtollig personeel. In ieder geval was 32% van de Turkse en 36% van de Marokkaanse gezinshoofden in 1985 werkloos, terwijl nog eens tien procent een WAO-uitkering ontving.[20] Veel gastarbeiders hadden het relatieve isolement van een woonoord of pension inmiddels verruild voor een woonhuis. Eenmaal buiten het arbeidsproces werden zij op zichzelf teruggeworpen en zochten ze elkaar op in koffiehuizen en moskeeën. Daarmee leek een nauwelijks op gang gekomen proces van integratie te stagneren. Ook al, omdat men in de wijken tussen autochtonen woonde die zelf waren achtergebleven bij de grote economische veranderingen. Zo kwam het, dat zulke wijken tot de frontlinie van de multiculturele samenleving gingen behoren.[21]

Die frontlinie werd gekenmerkt door zowel zichtbare als minder zichtbare aspecten. Om te beginnen natuurlijk de fysieke infrastructuur, zoals de verandering van winkelstraten in de oude wijken. Waar voorheen de warme bakker zijn broodjes verkocht en de visboer zijn Hollandse Nieuwe, verschenen nu islamitische slagers, bakkers, koffiehuizen, Surinaamse kappers en juweliers, en niet te vergeten de belwinkels. Ook ontstond een aansprekende verscheidenheid aan ‘etnische’ restaurants en eethuizen, en sommige oude schoolgebouwen en bedrijfjes veranderden in een Turkse of Marokkaanse moskee. Het aanbod van brood-, vruchten- en groentesoorten nam een vlucht, ook in de schappen van de buurtsuper. Er doken rastakapsels in het straatbeeld op, in Hollandse ogen uitdagend geklede Surinaamse vrouwen en meisjes, naast decent gesluierde moslima's. Minder zichtbaar, maar niet minder belangrijk, waren de reacties op al die veranderingen in de alledaagse leefwereld. Over de meer gevarieerde horecasector had vrijwel niemand echt iets te klagen. Wel ontstonden er onbegrip, spanningen en irritaties bij culturen die zich gedwongen zagen om samen te leven. Neem de ergernis over buitenlandse kinderen die tot 's avonds laat op straat speelden, of over buren op het trappenhuis met wie geen afspraken vielen te maken over het schoonhouden. Over ouders die er niet toe waren te bewegen om iets te doen op de scholen van hun kinderen, of over pubers die op straat samenschoolden, mensen lastig vielen en tot crimineel gedrag vervielen. Dan was er nog het algemene onbehagen over migranten die zó slecht Nederlands spraken dat er nauwelijks

een gesprek met hen viel te voeren. De verkiezingscampagne van Pim Fortuyn in 2002 werkte in dat opzicht als een katalysator. De stortvloed aan klachten van autochtone Nederlanders kwam massaal in de publiciteit. Ging het in al deze gevallen daadwerkelijk om signalen van een volkomen mislukte integratie van migranten in Nederlandse stadswijken?

De concentratie van migranten in binnensteden kwam langzaam op gang, maar raakte daarna in een stroomversnelling. In de vier grote steden ging het in 1986 om meer dan tachtig procent minderheden in ongeveer acht procent van de wijken; negen jaar later gold dat percentage voor één op de vier wijken.[22] Het ging toen niet meer alleen om oude vooroorlogse wijken. Ook de naoorlogse wijken van grote steden kenden inmiddels zulke concentraties van migranten in de wat grotere woningen en etageflats. In zulke stadsdelen was ruimte vrijgekomen, omdat veel autochtonen naar de nieuwe slaapsteden trokken, zoals Almere en Zoetermeer. Volgens het model van de *Chicago School* zou dit erop duiden dat de nieuwkomers een stap hoger op de maatschappelijke ladder hadden gezet. Dat gold echter niet voor de verhoudingen in Nederland, omdat hier niet zoals in Noord-Amerika sprake was van een vrije woningmarkt. Daar kosten de betere huizen in iets betere wijken gewoon meer, maar in Nederland ging het vooral om huurwoningen, die beheerd werden door gemeenten en woningcorporaties. Die hanteerden criteria waarbij de toewijzing van een woning afhankelijk was van de gezinsgrootte en de duur van inschrijving van een woningzoekende. Wettelijk gezien mochten herkomst of nationaliteit daarbij geen rol spelen. Daar kwam nog bij dat een hogere huurprijs deels viel te compenseren met een huursubsidie. Dat verklaart waarom migranten in de vroeg-naoorlogse wijken net zo vaak van een uitkering afhankelijk waren als hun lotgenoten in de oude wijken. Het is een paradox waar de sociaal-geograaf Van Amersfoort al in 1992 op heeft gewezen. Dat allochtonen in de jaren zestig en zeventig weliswaar werk hadden, maar geplaagd werden door huisvestingsproblemen. In de jaren tachtig verbeterde weliswaar hun woonsituatie, maar werden zij geconfronteerd met problemen op de arbeidsmarkt. De mechanismen die in de Verenigde Staten tot gettovorming leidden - arme migranten moesten daar immers in hun oude concentratiewijken blijven wonen - speelden in Nederland dus niet of in veel mindere mate.[23]

In de tweede helft van de jaren negentig behoorde ongeveer eenderde van de Amsterdamse en Rotterdamse stadsbevolking tot de categorie ‘niet-westerse allochtonen’.[24] In Den Haag ging het om dertig procent en in Utrecht om twintig procent.[25] Een vergelijking met de rest van Nederland, met in 2002 een cijfer van negen procent, zet die getallen in perspectief. We moeten daarbij bedenken, dat het bij elkaar wonen van deze nieuwkomers zelden vrije keuze is. Veruit de meeste wonen liever gespreid in wijken of straten met autochtonen.[26] Voor de bij veel Nederlanders levende gedachte dat migranten

elkaar bewust opzoeken om een eigen wereld te scheppen, lijkt geen grond te zijn. Misschien met als uitzondering zulke relatief kleine groepen als Japanners of Somaliërs.[27] Voor de weinig verdienende Turken en Marokkanen waren er alleen in de oude stadswijken betaalbare woningen te vinden. In dit verband duikt dan wel weer de vraag op, of het in zulke wijken gaat om de concentratie van uiteenlopende groepen met een grote sociaal-economische achterstand, of dat de problemen te maken hebben met de etnische achtergrond van de nieuwkomers. In het onderzoek van de commissie Blok, die de resultaten van het gevoerde integratiebeleid bestudeerde, treffen we twee visies aan. Op een openbare hoorzitting verklaarde een inwoner van Tilburg:

> 'Het heeft niets met allochtoon en autochtoon te maken, het is een klassenprobleem. Als mensen de hele dag niets te doen hebben, ontstaan er problemen. Als er in een wijk ook mensen zijn die 's morgens om half acht naar hun werk moeten en de problemen die wij allemaal hebben om alles goed te regelen, goed de baas kunnen, dan heeft dat effect in zo'n buurt.' (Tweede Kamer 2004, 396)

Maar voor dominee Polhuis uit de Rotterdamse wijk Pendrecht had de veranderde samenstelling van de bevolking er wel degelijk mee te maken:

> 'Wat ik zie in de wijk, is dat de bevolkingsgroepen elk hun eigen eiland kiezen. Je weet wel van elkaar dat je er bent, maar je leeft op een zodanige wijze dat je ook de onderlinge contacten tot een minimum beperkt. Daarnaast zijn er delen van de wijk waarin overwegend een migrantenpopulatie woont. Daar hoef je op een bepaald moment niet meer te komen, dus je ontmoet elkaar niet meer. Je weet het wel, maar je ontmoet elkaar niet meer.' (Tweede Kamer 2004, 397)

De twee visies hoeven elkaar niet uit te sluiten. De kern van het probleem is immers het samenvallen van sociaal-economische problemen, zoals lage inkomens en veel uitkeringsgerechtigden, met etnisch-culturele misverstanden. In de perceptie van veel Nederlanders zijn de nieuwkomers echter degenen die zich niet willen aanpassen. Dat is en blijft het twistpunt. Menigeen verwoordt het gevoel van de Amsterdamse vrouw die zei dat alles 'zwaar kut' was geworden met de komst van allochtonen: 'Waar schotels hangen hoef je niet eens aan te bellen.'[28] Inderdaad zijn schotelantennes sinds de introductie van de satelliettelevisie in de jaren negentig het symbool geworden voor de segregatie in stadswijken. Daarmee zouden migranten aangeven zich te hebben teruggetrokken in hun eigen leefwereld en de integratie in Nederland te hebben opgegeven. Het is een voor de hand liggende interpretatie, die alleen geen recht doet aan de veel genuanceerder werkelijkheid. We moeten vooral bedenken dat migranten, zeker die van de eerste generatie, per definitie in twee werelden leven. Dat was een eeuw geleden zo, en is nu niet anders. Nieuws uit

het vaderland is belangrijk en komt - bijna per definitie - te weinig aan bod in de Nederlandse media. In een studie van Staring en Zorlu naar het gebruik van satelliettelevisie laten zij een Turkse vrouw aan het woord. Zij had twee neven die in 1996 in het Turkse leger vochten in Koerdistan, en zij hunkerde naar nieuws over die oorlog. 's Morgens had ze gehoord dat er vijf soldaten waren omgekomen, maar de Nederlandse media meldden daar niets over. Nu zijn veel Turkse televisiezenders verbonden met politieke en religieuze stromingen, die partijdige informatie leveren. Om voor zichzelf een enigszins ‘objectief’ beeld te krijgen, kijken Turken in Nederland daarom naar verschillende Turkse zenders.

Dat het gebruik van satelliettelevisie de sociale integratie van migranten belemmert, lijkt een veel te eenzijdige visie. Juist informatie uit het land van herkomst kan ervoor zorgen dat migranten betrokken raken bij problemen die in Nederland spelen. Zo voelde mevrouw Karadag zich na een programma op de Turkse televisie geïnspireerd om een computercursus te gaan volgen. Wel in overeenstemming met de islam, dus gekleed met hoofddoek en lange mouwen. Als Turken op de Nederlandse televisie iets zagen over aids, konden ze dat nog afdoen als een ‘westerse ziekte’. Die houding veranderde toen de Turkse zenders met informatie over de levensbedreigende ziekte kwamen. Door alleen naar de Nederlandse televisie te kijken, krijgen Turken een beeld van zichzelf als ‘de ultieme ander’. Het hoeft geen betoog, dat zulke voorstellingen niet direct bijdragen aan een positief zelfbeeld. Alleen op Turkse zenders worden zij bevestigd in hun normale menselijkheid.[29] Uit het onderzoek naar satelliettelevisie in Amsterdam bleek ook dat Turken vooral naar commerciële zenders kijken, met programma's en soaps die veel lijken op wat Nederlandse kanalen te bieden hebben. Door zulke parallellen wordt het voor meisjes bijvoorbeeld gemakkelijker om gevoelige zaken, zoals uitgaan en relaties, met hun moeder te bespreken. De Turkse soaps lijken in veel opzichten op series zoals GTST in Nederland, alleen komen ze uit Turkije. Daardoor kunnen ze niet zomaar als westers worden afgedaan.[30]

Dat wil niet zeggen dat zich geen problematische vormen van segregatie voordoen. Bij de studie die Engbersen in Rotterdam deed naar de gevolgen van langdurige werkloosheid, stuitte hij bij toeval op een ‘subtiele indicator’ van de wijze waarop werkloze migranten zich afsluiten van de hoofdstroom van de Nederlandse samenleving. Het bleek hem dat een onverwacht groot aantal allochtone werklozen een geheim telefoonnummer had. In de Rotterdamse wijk Het Nieuwe Westen had bijna de helft van de langdurig werklozen een geheim nummer. Het landelijk gemiddelde ligt op 7 procent. Het Nieuwe Westen is een oude wijk, waar de werkloze bevolking voor het grootste deel uit Turken en Marokkanen bestaat. Het lag in de rede dat met name zij hun telefoonnummer geheim wilden houden. Ander onderzoek had namelijk aan het licht gebracht dat 55 procent van de werkende en werkloze Turken in Rot-

terdam een geheim nummer had. Als verklaring was daarbij gewezen op de scherpe sociale controle in de Turkse samenleving. Met een geheim nummer konden zij zelf bepalen wie hen kon bereiken. Die verklaring werd ondergraven toen bleek dat ook bij langdurig werkloze Nederlanders veel geheime nummers voorkwamen, zij het in mindere mate. Het lijkt erop dat etnische groepen en langdurig werklozen een strategie hebben gevonden om zich af te schermen van ongewenste controles door bijvoorbeeld de sociale dienst of schuldeisers. Volgens de onderzoekers wijzen geheime telefoonnummers erop dat groepen burgers zich steeds meer afsluiten van elkaar, maar ook van dominante instituties in de samenleving. Als dit proces van zichzelf isoleren gepaard gaat met criminaliteit en bijstandsfraude - harde vormen van 'zelfhulpstrategieën' - kan dat tot ernstige spanningen tussen burgers onderling leiden, maar ook tussen burgers en de staat.[31]

Een andere bekende Rotterdamse concentratiewijk is Spangen, waar het proces van stadsvernieuwing zijn voltooiing nadert. In de jaren negentig kwam de wijk herhaaldelijk in het nieuws vanwege de enorme drugsoverlast en hoge criminaliteitscijfers. Het duidde op de teloorgang van een aan het begin van de twintigste eeuw gebouwde modelwijk met goede arbeiderswoningen. Voor de gevestigde bewoners was het zonneklaar: de buitenlanders waren de oorzaak van alle ellende. In 1994 stelde het gemeentebestuur een achterstandsscore op voor Rotterdamse wijken. Daarop scoorde Spangen hoog, hoger dan andere probleemwijken, zoals Crooswijk en Het Oude Noorden. Over de manier waarop zijn wijk in een getto veranderde, merkte een Nederlander op: 'Er komen geen blanke kinderen meer bij en wij gaan uiteindelijk dood, zo simpel ligt dat.' De klachten over buitenlanders die er een vieze bende van maakten, waren niet van de lucht. In hun analyse van de problemen wezen Burgers en Engbersen op een welbekend uitsluitingsmechanisme. De gevestigden in een buurt voelen zich bedreigd door nieuwkomers en reageren daarop door hen te classificeren als 'onrein, vies en asociaal'. Zij beschouwen zichzelf als de laatste dam tegen de barbarij. Zodra zij vertrekken, is het afgelopen met de wijk. Alleen verkeerden veel gevestigde inwoners ook zelf allang in een uitzichtloze positie. Door de economische achteruitgang, met name in de industrie, raakten zij hun baan kwijt en daarmee hun arbeiderstrots. Van hulpverlenende instanties verwachtten ze niet veel. In die situatie groeide 'de buitenlander' uit tot een ideale zondebok.[32]

Intussen leven bewoners van de concentratiewijken niet alleen met gevoelens van wrok langs elkaar heen. In de Amsterdamse wijk De Baarsjes onderscheidde Andersson-Toussaint bijna net zoveel straten waar de bewoners het redelijk met elkaar wisten te vinden, als straten waar het niet goed ging. Het verschil viel meestal toe te schrijven aan geslaagde initiatieven van hulpverleners en het stadsdeelbestuur, maar vaker nog aan de acties van individuele burgers die zich inzetten voor hun eigen buurt.[33] De Rotterdamse ex-wethou-

der Meijer verklaarde bij de commissie Blok dat hem, op grond van sombere verwachtingen, al zo vaak de grote *kladderadatsch* was voorspeld. Die bleef alleen telkens weer uit, zodat hij er inmiddels een beetje Oostindisch doof voor was geworden. Meyer herinnerde zich de rellen in de Rotterdamse Afrikaanderwijk in augustus 1972 toen Nederlanders en Turken in conflict raakten over de schaarse woonruimte en die met veel publiciteit omgeven waren. Het bracht hem tot de volgende overpeinzing:

> 'Als ik echter naar de televisie kijk, is het enige dat men te dien aanzien kan vertonen: de beelden uit 1971 [moet zijn 1972, j.v.] van de Afrikaanderwijk. Sindsdien - daar is een hele generatie overheen gegaan - zijn er geen rassenrellen geweest en is er ook niets ontploft.' (Tweede Kamer 2004, 400)

In dit verband wees hij ook op de successen van de 'Opzoomerbeweging', een door de gemeente opgezette competitie. Daarin worden straatbewoners uitgedaagd om gezamenlijk initiatieven te nemen ter verbetering van hun leefomgeving. Hij telde 1200 'gemengde straten' die inmiddels actief aan het 'Opzoomeren' waren en waar in de praktijk integratie werd bewerkstelligd. Daar stond wel een 'x-aantal' straten tegenover die niet meededen, en die absoluut niet met 'die mensen' wilden samenwerken.[34]

De Bijlmer als no-go area

Om te achterhalen in hoeverre de problemen zijn toe te schrijven aan de aard of positie van specifieke groepen, is een vergelijking nodig met een andere categorie migranten. Daarvoor zijn Surinamers de meest aangewezene, omdat zij in de jaren zeventig in korte tijd en in grote getale naar Nederland kwamen. Bovendien vestigden ook zij zich vooral in de drie grootste steden. Wel verschilde hun achtergrond aanzienlijk van die van mediterrane arbeidsmigranten. Zij spraken Nederlands, hadden een christelijke achtergrond en waren ingewijd in de Nederlandse cultuur. Hun woonsituatie vertoonde echter veel parallellen.

De migratie van Suriname naar Nederland nam pas vanaf 1973 aanzienlijk toe. Sinds de invoering van het Koninkrijksstatuut in 1954 was het Surinamers, Antillianen en Nederlanders toegestaan zich vrij te vestigen in de Koninkrijksdelen. Surinamers waren tot 1980 onderdanen van het Koninkrijk der Nederlanden, dus op papier geen vreemdelingen. In het onderwijs leerden ze veel over Nederland, wat hen echter niet op de dagelijkse gang van zaken voorbereidde, laat staan op de (in)formele regels die het leven van alledag bepaalden. Aanvankelijk kwamen er alleen kleine aantallen Surinamers naar Nederland, meestal kinderen van beter gesitueerden die in Nederland een

opleiding wilden volgen. Maar ook honderden jonge Surinaamse vrouwen wisten in de jaren vijftig en zestig de weg naar het overzeese vaderland te vinden, met als voornemen in een Nederlandse ziekenhuis te werken. De naoorlogse verpleging zat in die tijd sterk om personeel verlegen.[35] Sommigen van hen bleven en vormden zo een bruggenhoofd voor latere migranten, anderen keerden met een diploma op zak terug. Door de modernisering in de jaren zestig van het luchtverkeer voor burgers daalden de passagierstarieven. Het aantal Surinaamse migranten uit de lagere en middengroepen nam daardoor toe. Zij verwachtten hier gemakkelijker werk te kunnen vinden dan in het thuisland. Eind 1972 bevonden zich ongeveer 51.000 Surinamers in Nederland; drie jaar later waren het er al 110.000 en in 1980 stond de teller op 145.000.[36] In 1975 mocht Suriname onafhankelijk worden, dat wilde niet zeggen dat de ingezetenen veel vertrouwen hadden in de toekomst van hun onafhankelijke staat. Velen vreesden voor etnisch-politieke tegenstellingen tussen de twee grootste bevolkingsgroepen: Creolen en Hindostanen. Vandaar de massale vlucht uit het moederland, vooral tussen 1975 en 1980, toen Surinamers zich, bij wijze van overgangsregeling, nog vrij in Nederland konden vestigen. In de media werd de uittocht verbeeld door de Boeing 747's die leeg naar Paramaribo vlogen en tot de laatste stoel bezet terugkeerden.

Al voor de overkomst van de grote aantallen tekende zich duidelijk een patroon af in het vestigingsproces. Surinamers kozen bij voorkeur domicilie in de drie grootste steden in het westen, met een concentratie van Creoolse Surinamers in Amsterdam, en Hindostanen in Den Haag. De verklaring daarvoor zou zijn dat Hindostanen liever niet bij Creolen in één stad woonden, maar het is waarschijnlijker dat die tweedeling moet worden toegeschreven aan toeval, in combinatie met kettingmigratie. De voorkeur die zich de eerste tijd uitkristalliseerde, leidde tot het bekende patroon van kettingmigratie. Dat wil zeggen dat gevestigde Surinamers bekenden en familieleden opvingen en in hun stad van vestiging introduceerden, waar de volgmigranten op hun beurt een onderkomen zochten.[37] Vanaf 1973 groeiden rondom deze kernen een Creools Amsterdam en Hindostaans Den Haag. Intussen probeerde de Nederlandse overheid de Surinaamse nieuwkomers over het land te spreiden, net als zij in de jaren vijftig met Indische Nederlanders had gedaan. Ze gebruikte er ook dezelfde instrumenten voor, namelijk het gespreid aanbieden van woonruimte. Maar net als toen trokken ook Surinamers na verloop van tijd toch weer naar de grote steden in het westen.[38]

Wat opleiding betreft, was de categorie Surinamers heterogener dan de mediterrane gastarbeiders. Zo hadden sommigen een degelijke middelbare of hogere opleiding genoten, hoewel het grootste deel uit migranten met een lage opleiding bestond. Voor het vinden van een werkkring waren zij op hetzelfde segment van de arbeidsmarkt aangewezen als Turken en Marokkanen. En ook zij konden moeilijk een baan vinden, vanwege de herstructurering van

de Nederlandse economie na de oliecrisis van 1973. Hun overkomst had nauwelijks op een ongunstiger tijdstip kunnen plaatsvinden. Intussen waren zij voor huisvesting aangewezen op de goedkope woningen in de oude wijken, die autochtonen in die jaren de rug toekeerden. Ook zochten veel Surinamers van meet af aan een woning in de naoorlogse wijken, met als bekendste landelijke voorbeeld de Amsterdamse Bijlmermeer. Om de kosten te drukken, deelden zij zo'n flatwoning vaak met anderen. De cijfers laten overigens ook zien dat Surinamers in de jaren tachtig relatief vaak een beroep deden op de regeling voor huursubsidie.[39] Nu was Nederland met de komst van 300.000 Indische Nederlanders al een beetje gewend geraakt aan landgenoten met een andere huidskleur, wat zeker gold voor Den Haag. Niettemin kregen Surinamers, zowel in de wijk, in het bedrijfsleven als op straat regelmatig te maken met vormen van rasdiscriminatie. In de tijd dat het nog ging om geringe aantallen, werden zij gezien en gewaardeerd als een exotisch element van het alledaagse bestaan. Dat veranderde echter toen de aantallen toenamen. In haar boek over Den Haag heeft Cottaar die ontwikkeling gereconstrueerd voor Surinamers in die stad. De Creool Jimmy van der Lak, die al voor de oorlog naar Nederland was gekomen, werkte eind jaren veertig als danser, zanger en acteur. Ook toen hadden artiesten andere baantjes nodig om wat bij te verdienen. Van der Lak werkte in de zomer als kelner op het terras van café-restaurant De Sport in Scheveningen. Zijn buitenlandse verschijning baarde de nodige opzien:

> ‘De zaak begon geweldig te lopen. Ik was een trekpleister van je welste, de enige zwarte kelner in Nederland. Als ik op straat m'n gezicht liet zien, hielden de mensen me aan. Bussen stopten. De baas wou niet dat ik vrij nam omdat de gasten voor niks kwamen. Ik was een attractie. Scheveningen zonder Jimmy was ondenkbaar.’ (Cottaar 1998, 116)

Een andere pionier was de Hindoestaan Harry Ganpat, die in de jaren zestig de enige Surinaamse maatschappelijk werker in Den Haag was. Hij ving nieuw aangekomen landgenoten op en hielp hen bij het vinden van werk en huisvesting. Zijn aanwezigheid lijkt voor Hindostanen een stimulans te zijn geweest om voor de hofstad te kiezen. Nu was het aanvankelijk nauwelijks een probleem om de pas aangekomen Surinamers als tijdelijk onderkomen aan een kamer te helpen. Verhuurders belden Ganpat zelfs op met de mededeling dat er een kamer was vrijgekomen. Maar na een paar jaar begon de zaak te stagneren. Achteraf begreep Ganpat wel wat er gebeurde. Surinamers uit heel Nederland troffen elkaar op de kamer van een landgenoot en vierden feest tot in de kleine uurtjes. Dat leefpatroon spoorde niet met dat van de gemiddelde Hollander. Vandaar dat Ganpat op den duur werd geconfronteerd met uit-

spraken als: ‘Heeft u een mes op zak?’, ‘Ik wil geen tweede neger in huis!’ of ‘Ik wil geen kamer meer aan buitenlanders verhuren’.[40]

Inmiddels zocht en vond het Surinaamse leven zijn vorm en organisatie. Al vóór 1960 was in Den Haag de Vereniging voor Surinamers (VVS) opgericht, met hoofdzakelijk Creoolse leden. In diezelfde tijd ontstond de Surinaamse Jongerenvereniging, die zich op Hindostanen richtte. De verenigingen hielden zich vooral bezig met vrijetijdsbesteding, waarbij Creolen - wanneer we op de verhalen mogen afgaan - wat uitbundiger dansten en musiceerden dan Hindostanen. De laatste hielden religieuze bijeenkomsten in huiskamers en in kleine zaaltjes, totdat in de jaren tachtig de eerste tempels verschenen. Door zijn werk verkeerde Harry Ganpat in een ideale positie om in te spelen op de behoeften van de snel groeiende groep Surinamers. Al in 1961 begon hij Hindostaanse films te vertonen en niet lang daarna zette hij, samen met Evert Azimullah, een winkel en een importbedrijf in tropische producten op: de West Indian Trading Company Ganazi. Waar hij niet de hand in had, was de oprichting in 1962 van de eerste Surinaamse voetbalclub, Toofan. Naarmate het getal Surinamers in Den Haag toenam, groeide ook het aantal eigen voetbalclubs. Ook ontstonden buurtverenigingen, dat wil zeggen Surinaamse verenigingen die gebonden waren aan buurten in Paramaribo. Toofan verwees naar een buurt in de Surinaamse hoofdstad waar een voetbalclub met dezelfde naam actief was. Takdier Boys (later TAC '90) luidde de naam van een Hindostaanse club met leden uit de omgeving van het Pad van Wanica. Nu is voetbal een volkse sport, die met heftige emoties gepaard kan gaan. Dat merkten ook de Haagse Surinamers, die allerlei discriminerende opmerkingen naar hun hoofd kregen geslingerd.

> ‘Heftige discriminatie, dat begon al bij de scheidsrechter. Die zei bijvoorbeeld voor de wedstrijd tegen mijn aanvoerder dat er op het veld niet van dat “takki takki” gebezigd mocht worden. (...) Er was een scheidsrechter die al voor aanvang van de wedstrijd begon te zeggen dat als er geen Nederlands werd gesproken, ze konden inrukken.’ (Cottaar 1998, 130)

In de bekendste, tevens meest beruchte concentratiewijk van Surinamers in Nederland, de Bijlmermeer, bepaalde discriminatie de dagelijkse gang van zaken. Maar ook de tegenhanger ervan, dus de angst om te discrimineren.[41] De naoorlogse wijk was ontworpen als ideale woonplaats voor welvarende Nederlanders uit de middengroepen, die echter al snel kozen voor de nieuwe slaapsteden Lelystad en Almere. Daardoor kwam er ruimte in de Bijlmerflats vrij voor het armere deel van de Surinaamse migranten, bestaande uit veel eenoudergezinnen - in feite éénmoedergezinnen - en veel alleenstaanden. Daar kwam de schrikbarend hoge werkloosheid in de jaren tachtig en negentig bij; in 1998 in de Bijlmer naar schatting bijna 40 procent. In die tijd bloei-

de de drugshandel bij de metrostations en de kans op beroving in de wijk lag op een gegeven moment vier keer hoger dan in de rest van de stad. Delen van de Bijlmermeer gingen bekendstaan als Nederlands meest bekende *no-go area.* In die tijd trok Gortzak, voorzitter van de PvdA-fractie in stadsdeel Amsterdam Zuidoost, de wijk in. Hij merkte dat Surinamers, onder verwijzing naar hun koloniale achtergrond, met wantrouwen reageerden op initiatieven van blanke bestuurders.

> 'Wat Zuidoost zo fascinerend maakt, is die grote concentratie van Afrocaraïben - om dat moderne woord maar te gebruiken. Voordat je daar een beetje kijk op hebt, voordat mensen je vertrouwen, je hun achtergronden kent, hun ouders en grootouders, voordat je weet hoe hun gedrag mede beïnvloed wordt door hun geschiedenis... je moet eerst het vertrouwen winnen. En luisteren. Een van de veelgehoorde klachten van black people is dat witten veel te weinig luisteren. Zeggen ze tegen mij: "Jij luistert." Dat komt doordat ik journalist ben. Ik kan ontzettend ouwehoeren, maar ook heel goed luisteren.' (Braam 1996)

Al in de jaren tachtig was zichtbaar dat Surinamers die op de armoedegrens leefden, zich in hun eigen wereld terugtrokken. Degenen die moesten rondkomen van een WW- of WAO-uitkering hadden nauwelijks persoonlijke contacten meer met autochtone Nederlanders.[42] Door het samenkomen van verschillende sociale problemen in de Bijlmermeer bleef jarenlang een negatief beeld over Surinaamse nieuwkomers bestaan. Inmiddels weten we uit onderzoek dat de tweede generatie Surinaamse migranten redelijk presteert op de arbeidsmarkt, bij het stichten van bedrijven en in het onderwijs.[43] Langzaam, maar gestaag lopen zij hun achterstand ten opzichte van autochtone Nederlanders in. Ruim meer dan de helft van de jongeren neemt actief deel aan het arbeidsproces en de hoger opgeleide Surinamers presteren zelfs beter dan autochtonen. Het Centraal Bureau voor de Statistiek wees onlangs op de trend van Surinamers die uit de concentratiegebieden wegtrekken. Net als Nederlanders vestigen zij zich in groeikernen als Almere en Nieuwegein.[44] In de concentratiewijk Bijlmermeer blijven alleen Surinamers achter die door hun leeftijd of door hun gebrekkige scholing niet in staat zijn zo'n overgang te maken. In dat opzicht zijn zij te vergelijken met autochtonen die in de oude stadswijken zijn achtergebleven.

Al met al is de geschiedenis van de hedendaagse concentratiewijken een onvoltooide. Er zijn zowel trends aan te wijzen die zorgen baren, als trends die optimistisch stemmen. Wellicht kan een historische terugblik uitkomst bieden.

Vooroorlogse concentratiewijken: een terugblik

Het is waar, de aantallen concentratiewijken en de diversiteit aan etnische groepen zijn in de twintigste eeuw nooit zo groot geweest als sinds de jaren tachtig. Wel zijn er historische precedenten aan te wijzen, zij het op kleinere schaal. In hoofdstuk drie bespraken we de Duits-joodse vluchtelingen in en rondom de Amsterdamse Beethovenstraat in de jaren dertig. Eerder al was in Scheveningen een kleinschalige jodenbuurt ontstaan, hoofdzakelijk bevolkt door migranten uit Oost-Europa. In de Rotterdamsestraat, de Katwijksestraat, de Dirk Hogenraadstraat en in de Gentsestraat woonden in het interbellum vrijwel uitsluitend joden. Al vóór de Eerste Wereldoorlog bevond zich daar een kern, die tijdens de oorlog groeide met zo'n 1300 uit Antwerpen gevluchte joden. In 1916 beschreef het populaire weekblad *Het Leven* de totaal veranderde sfeer. De langs het strand lopende, druk gesticulerende joodse vluchtelingen maakten een indruk die meer deed denken aan de Amsterdamse jodenbuurt dan aan de vermaarde badplaats. De zesjarige Marten Toonder, later schepper van de strips over Olivier B. Bommel en Tom Poes, woonde in 1918 in de Rotterdamsestraat en herinnerde zich de buurt als een soort getto:

> ‘Wat dat was, wist mijn moeder niet, maar ze werd getroffen door het afwijkende uiterlijk van onze buren. Het waren geen moderne mensen; de mannen droeg lange, zwarte jassen en breedgerande, zwarte hoeden. Ze hadden lange baarden en krulletjes bij de oren en vrouwen zag je bijna niet.’ (Geciteerd bij Cottaar 1998, 166)

Marten speelde met zijn joodse straatgenootjes, die al wat Nederlands spraken. Daarbij werd hij tamelijk ruw op de scheidslijnen tussen de groepen gewezen, toen de orthodoxe vader van een speelkameraadje hem de toegang tot zijn huis ontzegde. Misschien was het een incident, maar het kan ook typerend zijn geweest voor de onderlinge verhoudingen. Wat we in ieder geval weten, is dat de Antwerpse joden na de oorlog naar hun thuisplek terugkeerden. Toch groeide de Scheveningse jodenbuurt daarna, door de komst van Jiddisch sprekende vluchtelingen die overwegend uit Galicië (Polen) afkomstig waren. In de jaren twintig groeide die gemeenschap tot ongeveer 3680 personen, waarvan zestig procent uit Oost-Europa kwam, met name uit Polen. Achter het hotel Keyl, op de Gevers Deynootweg, bevond zich ook een Poolse synagoge. Bovenin het Circusgebouw was een kleine sjoel en aan de Harstenhoekweg nog een. Joodse vluchtelingen die in de jaren dertig voor Den Haag kozen, kwamen veelal ook uit Oost-Europa of Polen. Blijkbaar oefende de Jiddische gemeenschap een grote aantrekkingskracht op hen uit. Een ruwe schatting komt uit op een totaal aantal vluchtelingen van vijfduizend vlak vóór het uitbreken van de oorlog. Zij werden opgevangen door het Haagsch Comité voor bijzondere Joodsche belangen, een afdeling van het lande-

lijke comité. Het organiseerde geldinzamelingen en benefietvoorstellingen. Ook werd in Den Haag een Oost-Joods Verbond opgericht, met als doel het stimuleren en levend houden van de Jiddische cultuur. Door de komst van deze categorie migranten groeide Den Haag, naast Amsterdam en Rotterdam, uit tot een centrum voor de joodse cultuur. Daar kwam een einde aan door de deportaties via Westerbork naar de vernietigingskampen.[45]

Een ander voorbeeld van kleinschalige concentratiewijken in het verleden zijn de Rotterdamse en Amsterdamse Chinezenbuurten. Ook die geschiedenis voert terug naar de jaren tussen beide wereldoorlogen.

> ‘Je vindt hier niets meer terug van het oude Katendrecht. De toko's zijn verdwenen, er is nog maar één Chinees restaurant. De meeste Chinezen zijn naar het centrum getrokken. De Chinezen die hier nog wonen werken de hele dag, je ziet ze amper op straat. Bij mij op het plein zie ik nog wel eens Chinese kinderen basketballen. De nieuwe generatie Chinezen heeft andere gewoonten, ze gaan niet meer naar een Chinees gokhuis maar naar het Holland Casino.’ (Van Amerongen 1996)

Herinneringen als deze van John Tsang aan het oude Katendrecht vertonen doorgaans nostalgische trekjes. Er is inderdaad niet veel meer over van de voormalige Chinezenbuurt op de Kaap. In het begin van de jaren dertig bevond zich daar, met meer dan elfhonderd man, de grootste concentratie Chinezen in Europa. Ook toen al werd van een Chinatown gesproken. De buurt telde minstens veertig boardinghouses, een soort logementen. Op en rondom het Deliplein lagen Chinese eethuizen, restaurants, toko's, wasserijen, kapperszaken, gokpanden en drogisterijen. De Chinezen kochten er geneesmiddelen waarvan Nederlanders destijds nog nooit hadden gehoord. Hetzelfde beeld, zij het op wat kleinere schaal, vertoonde de Amsterdamse Chinezenbuurt, met als kern de Binnen Bantammerstraat, vlak bij het IJ. Het grootste deel van de Chinezen bestond in de jaren twintig uit zeelieden die slechts tijdelijk in de buurt woonden. Ze wachtten er op de volgende gelegenheid om aan te monsteren en weer op reis te gaan. In de jaren dertig verlieten verarmde werkloze Chinezen de buurten in Amsterdam en Rotterdam, om in verschillende Nederlandse steden een boterham te verdienen met de verkoop van pindakoekjes. De blijvers waren shippingmasters die de boardinghouses exploiteerden, de eigenaren van eethuizen en restaurants, en winkeliers. Ook de Chinese personeelsleden die in deze zaken werkten, mogen we niet vergeten. Het ging in al die gevallen om gemeenschappen van mannen, want voor de oorlog verbleven er geen Chinese vrouwen in Nederland. De blijvers en passanten bepaalden gezamenlijk het beeld van de Chinese enclaves in Nederlands twee grootste havensteden. Maar het waren vooral de blijvers die contacten legden met hun omgeving, dus met Nederlanders.

Wie de opgetekende herinneringen leest, krijgt het idee dat Chinezen en Nederlanders in Rotterdam en Amsterdam vreedzaam naast elkaar woonden. Weliswaar integreerden de Chinezen niet of nauwelijks in de samenleving, maar dat leverde geen problemen op. In de ogen van Nederlanders vormden zij een wonderlijk volkje, dat hooguit enkele woorden Nederlands sprak - slechts een enkeling wist zich enigszins verstaanbaar te maken - en zijn eigen gang ging. Men was niemand tot last. Volgens Jo Kraaijeveld, geboren in 1911 en weduwe van een Chinese restaurateur, werden Chinezen op Katendrecht ook nooit gediscrimineerd.[46] Nu waren Rotterdammers en Amsterdammers in de havenbuurten ook gewend aan buitenlandse zeelieden. De Katendrechtse kroegen en bordelen dreven op hun klandizie. Door het nostalgische waas dat over die tijd hangt, blijven de minder fraaie aspecten meestal onderbelicht. De vereniging 'Het Katendrechts Belang', dat uit Nederlandse middenstanders, bordeelhouders en souteneurs bestond, was de aanwezigheid van de Chinese populatie een doorn in het oog. In hun jaarverslag van 1926-1927 hadden zij het over de Oosterlingen die in ongelooflijke aantallen sommige panden bewoonden. Uit hygiënisch oogpunt bezien zouden zij een gevaar voor hun omgeving vormen. In een brief aan de Katendrechtse huiseigenaren wezen ze op de gevaren voor de volksgezondheid en op de mogelijke daling in marktwaarde van het onroerend goed. Die verwijzing naar 'ongelooflijke aantallen' is niet geheel uit de lucht gegrepen. De meeste boardinghouses waren eenvoudige rijtjeshuizen van twee of drie verdiepingen, waarin soms wel veertig Chinezen verbleven. Er stonden stapelbedden, met daartussen waslijntjes. Boven de oliekachels hingen gedroogde vissen aan een koordje en de ventilatie schoot schromelijk tekort. De Rotterdamse Gezondheidscommissie merkte dit ook op, maar concludeerde: 'De atmosfeer in deze huizen is benauwd, zonder dat men kan zeggen dat het er stinkt. Waarschijnlijk omdat deze mensen zindelijk zijn op hun lichaam en kleren.'[47] Met begrijpelijke bezorgdheid werd daaraan toegevoegd dat de gevolgen niet te overzien waren als in zulke dichtbevolkte huizen brand zou uitbreken.

Dat niet alles binnen de Chinese gemeenschap pais en vree was, ervoeren de Amsterdammers tot hun schrik in 1922. Twee rivaliserende groepen, zogenaamde tongs, stonden elkaar toen naar het leven. De ene tong, genaamd Bo On, streed met de Drie Vingers over de schaarse werkgelegenheid dat jaar op de schepen. De Bo On was de grootste en machtigste groep, en bestond uit migranten uit de Chinese provincie Guangdong. De rivaliteit tussen beide groepen culmineerde in een vuurgevecht op klaarlichte dag, waarbij één Chinees het leven liet en een andere zwaargewond raakte. De politie trad krachtig op en fouilleerde, in de woorden van het *Algemeen Handelsblad*, 'de geeltjes op straat, daarin bijgestaan door tal van burgers'. Het dagblad trok daaruit de conclusie dat de omwonenden de Chinezen niet goedgezind waren. In ieder geval leidde de vrees voor een oncontroleerbare tong-oorlog en geruchten

over wijdverbreid wapenbezit op 6 en 7 augustus 1922 tot een razzia door de Amsterdamse politie. De Chinezenbuurt werd hermetisch van de buitenwereld afgesloten en alle pensions doorzocht. De politie besloot, na overleg met de directie van de Stoomvaartmaatschappij Nederland, om werkloze Chinezen het land uit te zetten. Als tegenprestatie mocht de maatschappij 170 werkloze mannen als arbeidsreserve aanwijzen. De politie arresteerde meer dan zeshonderd Chinezen en bracht ze over naar een loods van de stoomvaartmaatschappij. Eenderde van de arrestanten werd na een onderzoek vrijgelaten, omdat zij over een geldige verblijfsvergunning en middelen van bestaan beschikten. Op 19 augustus werden 207 mannen, onder begeleiding van een detachement mariniers, aan boord gebracht van de 'Ambon' en naar Hong Kong gevaren. Vol begrip voor het zware werk van de politie verzuchtte een journalist van het *Algemeen Handelsblad* aan de vooravond van het transport, dat 'de geeltjes geen ogenblik zonder toezicht konden worden gelaten'.[48]

Dit wil niet zeggen dat het beeld van het vredig samenleven van Chinezen en Nederlanders op drijfzand berust. Alleen figureren werkloze zeelieden die afhankelijk waren van de nukken van shippingmasters, criminele tongs en Nederlandse rederijen, nooit in zulke herinneringen. Het accent ligt altijd op de hardwerkende Chinese ondernemers en hun personeelsleden in de restaurants. Die indruk is gebaseerd op de situatie in de late jaren dertig en de eerste vijftien jaar na de oorlog, toen de Chinese gemeenschap in die wijken veel kleiner was geworden. In die tijd kwamen er nieuwe Chinese immigranten en verschenen overal in de stad Aziatische restaurants, die zich later uitbreidden naar provincieplaatsen. Niettemin bleven Katendrecht, dat tot ver na de oorlog als uitgaanscentrum in Rotterdam fungeerde - het platgebombardeerde stadscentrum was in opbouw - en de Amsterdamse Binnen Bantammerstraat nog jarenlang hét centrum van het Chinese leven. Inmiddels was het getal van zeelieden drastisch geslonken. Hun plaats werd vooral door restauranthouders uit Hong Kong ingenomen.

De interactie tussen Chinezen en Nederlanders bleef niet beperkt tot de straathandel en tot winkels en restaurants. Veel zeelieden huwden een Nederlandse vrouw en zorgden op die manier voor een gemengd nageslacht. Toen de gedachte van een snelle terugkeer naar China werd doorkruist door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, nam het aantal gemengde huwelijken zelfs snel toe. Alleen al in Leiden, dat in die tijd toch bepaald geen centrum van Chinezen vormde, werden in de oorlog twintig huwelijken tussen een Chinese man en een Nederlandse vrouw gesloten.[49] In Katendrecht leerde Jo Kraaijeveld haar man kennen in de snuisterijenwinkel van zus Neel, die zelf met een Chinees was getrouwd. Het initiatief ging uit van Yuen Wah en getuigde van een wonderlijke directheid en eenvoud. Hij legde een stapel geld op de toonbank, die Jo mocht houden als ze bij hem introk. 'Ik verkoop me eigen niet', antwoordde zij spontaan. Niettemin bloeide er liefde op tussen die

twee, en in de naoorlogse tijd exploiteerden zij meerdere restaurants. De voormalige juffrouw Kraaijeveld voelde zich opgenomen in de Chinese gemeenschap: ‘Eigenlijk ben ik een Chinees.’ Later verslechterde de gezondheid van haar man, waar de zaken onder leden. Op de dag van zijn overlijden viel de neonverlichting uit van het laatste restaurant van Yuen Wah dat zijn naam droeg. Volgens zijn echtgenote wist het personeel daardoor dat Wah was gestorven, nog voordat ze het nieuws officieel vernamen.[50]

In 1936 telde de bekende socioloog Van Heek tien Chinees-Nederlandse echtparen in Amsterdam en evenveel duurzame relaties. In Rotterdam ging het om dertien, respectievelijk negentien stellen.[51] In werkelijkheid lag het aantal duurzame relaties vermoedelijk hoger. Zo werden in de jaren 1940-1945 alleen al in Amsterdam veertig gemengde huwelijken gesloten. Nu de benodigde papieren door de oorlog niet langer in China konden worden opgevraagd, namen paren blijkbaar de gelegenheid te baat om hun duurzame relaties te echten. Dat was daarvóór altijd een moeizame procedure gebleken.[52] De kinderen uit deze huwelijken hebben nog levendige herinneringen aan de Chinezenbuurten, waardoor het mogelijk is een meer dan oppervlakkige indruk te krijgen van het alledaagse leven in die tijd. De kinderen maken een onderscheid tussen de Nederlandse buurt en de Chinese gemeenschap. Aan de contacten met buurtbewoners bewaren zij goede herinneringen. Het was er gezellig, net een dorp waar iedereen elkaar kende. Zij herinneren zich niet dat er ooit conflicten waren tussen Chinese en Nederlandse buurtbewoners. De Chinezen hadden een goede naam, ook al omdat de Nederlandse middenstand een graantje meepikte van hun zakelijk succes. ‘De winkeliers leefden van ons’, zei één van de kinderen. Doordat de Wallen om de hoek lagen, had de buurt bij andere Amsterdammers in principe geen goede naam. Dat beeld van de buitenwereld versterkte het saamhorigheidsgevoel, maar droeg ook bij aan de houding van ‘leven en laten leven’. Doorgaans werden autochtone Amsterdammers buitengesloten van de Chinese gemeenschap, behalve natuurlijk de Nederlandse echtgenotes. Men kwam niet bij elkaar over de vloer. Daar was trouwens ook weinig gelegenheid voor, want het familieleven speelde zich hoofdzakelijk af in de restaurants en daar werd tot in de late uurtjes doorgewerkt. De Chinese vaders waren echte familiemannen, die hun kinderen verwenden, zeker als de zaken goed gingen. Ook waren ze gul voor hun echtgenote en voor de schoonfamilie. Ze hadden echter ook een eigen leven, en daar stond de echtgenote buiten. Velen bezochten meerdere keren per dag een Chinees logement, waar ze wat kletsten, deals sloten of gokten. De kinderen kwamen daar ook wel, meestal om hun vader op te halen. In die logementen of boardinghouses voelden ze aan het echte Chinese leven deel te nemen. Er hingen typische geuren, vooral van de opiumpijpen die in de bovenkamertjes werden gerookt. Eén van de Amsterdamse kinderen vertelde hierover:

Afb. 5.1. Chinese winkel in de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam, december 1998.

Afb. 5.2. De Sloveen Franci Domevcek (voorste rij, tweede van links) met zijn collega-mijnwerkers voor de Oranje Nassau 3 in Heerlerheide, jaren dertig.

Afb. 5.3. De Sloveense St. Barbara Vereniging in Zuid-Limburg, jaartal onbekend.

Afb. 5.4. Ontslagen Spaanse mijnwerkers bespreken op 5 april 1962 hun situatie voor het gezellenhuis ‘Leyenbroek’ in Sittard.

Afb. 5.5. De Sloveense Marija Šalej-Karara (midden) aan het werk in het gezellenhuis in Kerkrade, ca. 1963.

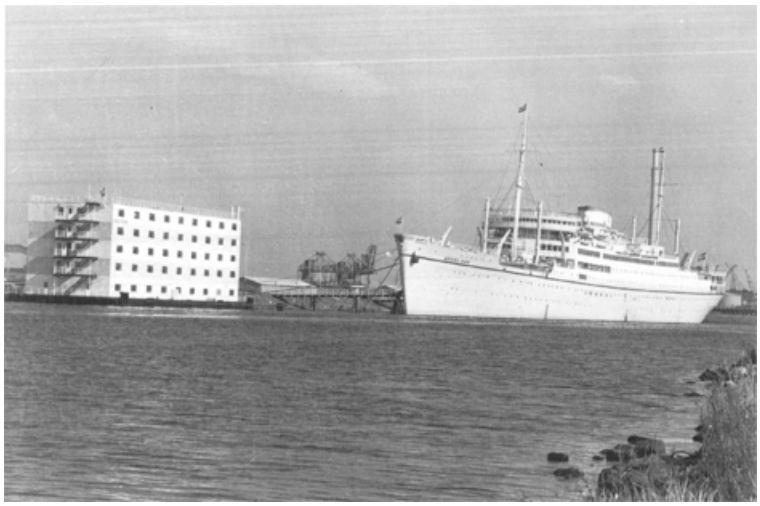

Afb. 5.6. Gezicht op het woonschip Arosa Sun en het drijvende hotel Casa Marina in IJmuiden. Beiden lagen in 1973 aan de Zuidkant van het Binnenspuikanaal. Hoogovens kocht het woonschip om er gastarbeiders op onder te brengen en voor hetzelfde doel werd Casa Marina gebouwd bij de KNSM in Amsterdam.

Afb. 5.7. De recreatiezaal van woonoord Casa Marina in 1965, met gastarbeiders van Hoogovens.

Afb. 5.8. Bezoek van de Spaanse consul aan het woonoord El Pinar te Maarheeze (1964-1976). In El Pinar woonden Spaanse arbeiders die bij Philips werkten. V.l.n.r.: de heer Van Balkom (Philips), de Spaanse consul, de assistent-beheerder Ruud Verbeet, Manuel Luengo (Spaanse bewoner van El Pinar), H. Smits (beheerder), de heer Neyhof (afdeling Spaanse Zaken van Philips).

Afb. 5.9. De ontspanningszaal van het woonoord Tussenhaven in Amsterdam, waar in 1961 Turkse gastarbeiders verbleven. Derde van links, zittend op de voorste rij: İbrahim Görmez.

Afb. 5.10. Bayram Arslan (rechts) met twee Turkse medebewoners van het woonoord Casa Cortina in Almelo, 1971.

Afb. 5.11. Turkse bewoners van het woonoord Casa Cortina in Almelo poseren in 1974 voor de boekenkast. Derde van links is Bayram Arslan, oprichter en beheerder van de kleine bibliotheek.

Afb. 5.12 Vrouw met kind op de markt in Amsterdam Zuid-Oost, september 2003.

Afb. 5.13. Schotelantennes aan een flat in de Utrechtse wijk Kanaleneiland, oktober 1999.

Afb. 5.14. Gesluierde vrouwen en een stadswacht in het stadsdeel Bos en Lommer in Amsterdam West, 26 november 2003.

> ‘Het was warm er werd gegokt en die stenen, dat geluid, die geur. Dat warme gevoel in dat gokhuis, ja nooit iets naars hoor. (...) Die britsen, daar lagen sommigen opium te gebruiken: donker en die lucht en we vonden dat helemaal niet raar.’ (Rijkschroeff 2004, 111)

Blijkbaar stoorde niemand zich aan dat opiumgebruik, in Amsterdam niet en evenmin in Rotterdam. Die indruk wordt bevestigd door de herinnering van John Tsang:

> ‘Mijn broertje en ik kwamen vaak in het boardinghouse van Keja. Dat was in feite gewoon een opiumkit, waar de Chinezen aan pijpen lagen te lurken. Net Kuifje en de Blauwe Lotus, maar wisten wij toen veel. Pas later kwamen we erachter dat ze dope rookten.’ (Van Amerongen 1996)

Heeft die exotische en gebrekkig Nederlandssprekende groep nooit last gehad van discriminerende opmerkingen of gedrag in hun buurten en restaurants? Ja en nee. Wanneer we afgaan op de herinneringen van hun kinderen voelden de Chinese mannen zich ver verheven boven onheuse opmerkingen en bejegeningen van Nederlanders. Daar herkenden ze een gebrek aan beschaving in, dus schokschouderden ze eens en vervolgden hun gewone gang. Door hun uiterlijk werden de kinderen zelf op school wel eens uitgescholden voor pinda- of poepchinees. Ze vertelden er niets over aan hun ouders want ze wisten precies wat ze te horen zouden krijgen, namelijk dat alleen asociale en domme kinderen dergelijke dingen zeiden. Dus lachten ze zulke opmerkingen gewoon weg. Nogmaals John Tsang:

> ‘Op school scholden ze mij en mijn broertje uit voor pindapoepchinees. Ik heb me nooit geschaamd voor mijn afkomst. Ik zat op de havo in Kralingen, daar keken ze echt op je neer als je van Katendrecht kwam. Kralingen was de kakbuurt.’ (Van Amerongen 1996)

Inmiddels bestaan de Chinese buurten in Rotterdam en Amsterdam niet meer. Het zijn in zekere zin ‘plaatsen van herinnering’ geworden, zowel voor Nederlanders als voor Chinezen. Nog steeds steken de Rotterdamse Chinezen op Chinees Nieuwjaar hun vuurwerk af op de Kop van Katendrecht, terwijl ze er allang niet meer wonen en werken. De grootste concentratie Chinese middenstanders bevindt zich tegenwoordig aan het begin van de West Kruiskade en om de hoek op de Westersingel. De sinds 2001 gekoesterde wens om daar met een poort het begin van het hedendaagse Chinatown te markeren, getuigt overigens niet zozeer van de wens om een Chinese identiteit te symboliseren. Het is meer bedoeld als toeristische attractie. In feite heeft de geschiedenis van de Chinese buurten twee gezichten. In de vroege periode bestond de Chi-

nese bevolking overwegend uit passanten, uit het arme zeeproletariaat. Zij waren aangewezen op een specifiek deel van de arbeidsmarkt, met sterk wisselende kansen op werk. Vooral in tijden van weinig werk ontstonden er interne spanningen, die tot drastische reacties van de plaatselijke autoriteiten konden leiden. Wat we niet weten, is of dat ook een weerslag had op het samenleven tussen Chinese en Nederlandse buurtbewoners. In de latere periode, toen de Chinese gemeenschap hoofdzakelijk uit hardwerkende restaurateurs en hun personeelsleden bestond, had het buurtleven veel weg van een vreedzame coëxistentie. De Chinezen zorgden zelf voor hun werk en dat bleven ze doen, zonder hulp of tussenkomst van Nederlandse instanties. Ze creëerden een eigen leefwereld en hadden alleen contact met Nederlanders aan tafel in hun restaurant, en verder met leveranciers en andere lokale middenstanders. In een gemengd huwelijk leefde de Chinese man intiem samen met zijn partner en onderhield hij goede contacten met zijn schoonfamilie. Buiten dit familieleven bleef hij vooral op de eigen Chinese gemeenschap gericht. Dat men slechts partieel integreerde in de Nederlandse samenleving, met behoud van veel cultureel eigens, werd door de omgeving zelden als problematisch ervaren. Dat kwam waarschijnlijk ook door de relatief bescheiden omvang van de Chinese buurten. Het wijst er evenwel ook op, dat het vredig ‘langs elkaar heen leven’ van verschillende culturen in een wijk niet per definitie problematisch hoeft te zijn.

Alvorens de balans op te maken van de vergelijking tussen heden en verleden, en dan terug te keren naar het huidige debat over de multiculturele samenleving, gaan we kort in op een andere historisch voorbeeld van migrantenwijken. Namelijk de mijnwerkerskolonies in Limburg, die lange tijd een bijzonder soort concentratiewijken vormden.

Woonkolonies van mijnwerkers

> ‘Mijn vader kwam in 1927 naar Limburg. In 1929 liet hij mijn moeder en mij naar Limburg komen. Hij wilde in geen geval in de kolonie wonen, die massaliteit verafschuwde hij. Hij slaagde erin een particuliere woning te bemachtigen, waar ook kostgangers opgevangen werden. Na de crisis, toen grote delen van de kolonie leeg stonden, kreeg hij geen vergunning meer voor wonen in een privé-huis, en zo werd hij gedwongen in een koloniewoning te trekken.’ (Brassé en Van Schelven 1980, 40)

Deze herinnering van een Poolse vrouw aan de ‘mijnwerkerskolonies’ in Limburg, speciaal bedoeld voor de huisvesting van migranten en hun gezinnen, wijst niet op een grote populariteit van die woonvorm. De mijnbouwondernemingen hadden veel geld geïnvesteerd in de kolonies, dus toen een deel van de huizen leeg kwam te staan tijdens de crisistijd, werd de druk op perso-

neelsleden opgevoerd om er te gaan wonen. Dat mechanisme zagen we ook al bij de gezellenhuizen. In dit geval ging het om groepen bij elkaar staande huizen, met namen als ‘Treebeek’ en ‘Beersdal’. We treffen ze nu nog aan als namen van wijken in Brunssum en Heerlen. De eerste kolonies werden al vóór 1920 gebouwd, waarbij ook Poels met zijn stichtingen en verenigingen was betrokken. In de kolonies woonden uitsluitend nieuwkomers - uit binnen- en buitenland - wat ze tot concentratiewijken *avant la lettre* maakten. Het verschil met tegenwoordig is dat de woningen speciaal voor de werknemers van buiten waren gebouwd, en dat de bewoners intensief werden begeleid. Bij de gezellenhuizen zagen we al dat de plaatselijke gezagsdragers wilden voorkomen dat in Limburg een niet-katholiek, industrieel lompenproletariaat zou ontstaan. Vandaar het voornemen om de nieuwkomers en hun gezinnen fatsoenlijk te huisvesten. Bij de mijndirecties speelde ook nog iets anders. Zeker in de jaren twintig was het niet alleen in Limburg, maar ook in het aangrenzende Duitse Ruhrgebied en de Belgische Kempen, moeilijk om aan gekwalificeerd personeel te komen. Op de markt van vraag en aanbod hadden de mijnwerkers dan ook een sterke onderhandelingspositie wat hun mobiliteit vergrootte. Zodra er elders hogere lonen werden geboden, pakte men zijn boeltje en trok verder. Het aanbieden van kwalitatief goede huisvesting kon arbeiders lokken om zich aan een bepaalde mijn te binden.

Rond 1930 bereikte het aantal personeelsleden in de Limburgse mijnen een vooroorlogs maximum van 37.504. Onder hen bevonden zich 7563 Duitsers, 1257 Polen, 1155 Slovenen en 216 Italianen.[53] De mijndirecties bouwden de huizen in eigen beheer of financierden de bouwactiviteiten van Poels' Ons Limburg. Zijn centrale streefde van het begin af naar gespreide huisvesting van de verschillende groepen migranten. Wel bij voorkeur in een brede kring rondom de mijnen. Daarentegen wilden de directies de kolonies dichter bij hun mijnen hebben. Aangezien zij de kosten droegen, gebeurde dat ook. Wel was iedereen het er over eens, dat de verschillende etnische groepen binnen de kolonies dienden te worden gespreid. Men wilde vermijden dat er concentraties ontstonden van uitsluitend Duitsers, Polen, Italianen, Slovenen of Nederlanders van buiten Limburg. Niet uit angst voor etnische gettovorming, maar om sterke collectiviteiten onder de mijnwerkers tegen te gaan. Die konden immers als broeinesten fungeren voor ongewenste (socialistische) invloeden. Dat wilde men te allen tijde voor zijn. Om ervoor te zorgen dat de nieuwkomers hun woning fatsoenlijk bewoonden, nam ‘Ons Limburg’ woninginspectrices in dienst. Zij voerden controles uit in de kolonies van hun werkgever en in die van de mijnen. Hun rol had veel weg van die van de maatschappelijk werksters die in de jaren vijftig voor de begeleiding van Indische Nederlanders zorgden:

> ‘Door geregeld huisbezoek zullen de inspectrices zich zoowel van den zedelijken als van den hygiënischen toestand der gezinnen op de hoogte stellen en vooral de huisvrouwen met raad en daad terzijde staan.’ (Brassé en Van Schelven 1980, 188)

In de praktijk spitsten de inspectrices ook de oren bij ongewenste politieke uitingen. Bij een controle in 1932 moest een bewoner een reclameplaat van de VARA verwijderen, terwijl een reclamebord van het R.K. Werkliedenverbond wel werd toegestaan.[54] Op de bewoners van de kolonies werd bovendien toezicht gehouden door het 85 man sterke politiecorps van de mijnen. Zij rapporteerden niet alleen aan hun werkgevers, maar brachten bijvoorbeeld ‘onzedelijk gedrag’ van buitenlanders eveneens ter sprake bij de gemeentepolitie. Als zo'n werknemer om die reden werd ontslagen, zette de gemeentepolitie hem meteen over de grens.[55] Dat gebeurde ook met buitenlanders die in de jaren dertig op straat kwamen te staan als gevolg van de economische crisis. Zij hadden niet langer een bron van inkomsten, wat volgens de toenmalige Vreemdelingenwet voldoende reden was om hen over de grenzen van het rijk te leiden. We moeten daarbij bedenken dat buitenlanders - ook dat is van alle tijden - eerder werden ontslagen dan Nederlanders. Het aandeel buitenlanders in de mijnen was in 1930 nog 32 procent. Aan het begin van de oorlog was dat teruggelopen tot beneden de tien procent. Vooral het aantal Duitsers en Slovenen bleek relatief sterk gedaald.[56] Veel buitenlanders waren in de tweede helft van de jaren twintig aangenomen op een kortlopend arbeidscontract. Zij vielen dus gemakkelijk te ontslaan. Het lijkt erop dat ook Duitsers die verdacht werden van een communistische gezindheid, de wacht kregen aangezegd. Alleen de harde kern van buitenlanders, mannen die al jarenlang in dienst waren, overleefde de selectie.[57] Zij hadden al een aanpassingsproces meegemaakt en sommigen waren met een Nederlandse vrouw getrouwd. Ze spraken Duits, in die tijd trouwens de voertaal in de mijnen, Limburgs of Nederlands. Vanwege de angst te worden ontslagen, werkten ze keihard.[58]

Veel van hen zijn uiteindelijk in Nederland gebleven, en op hen en hun nakomelingen was het onderzoek gebaseerd van Brassé en Van Schelven over de integratie van Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen. Veruit de meeste buitenlanders die vóór de oorlog in de mijnen werkten en allang met hun gezin over de grens waren gezet, vielen dus buiten het blikveld van die studie. Het was simpelweg zo dat er geen werkloze vreemdelingen in de Limburgse mijnwerkerskolonies woonden. Afgezien van die vertekening kwamen de onderzoekers tot de conclusie, dat de integratie van de buitenlandse werkers geslaagd mocht worden genoemd. Zeker die van de tweede generatie. Ze noemden een aantal factoren die daaraan hadden bijgedragen. Zo waren degenen die de selectieprocessen overleefden net zo katholiek als de Limburgers zelf. Ook uiterlijk vielen ze niet of nauwelijks van de plaatselijke bevolking te onderscheiden. Verder waren de blijvers vakbekwame kompels, en

hoewel ze volgens Nederlandse collega's te hard werkten, dwong hun inzet ook respect af. De eerste generatie Polen, Italianen en Slovenen trouwde meestal nog met een landgenote; de tweede generatie al in overgrote meerderheid met een Nederlander. Ook de factor huisvesting werd genoemd. Alle mijnwerkers woonden in hetzelfde soort woningen, met een even hoge huur en willekeurig door elkaar. Dat wil zeggen, dat buitenlanders naast en met Amsterdammers, Rotterdammers, Friezen, Drenten en Brabanders woonden. Daardoor kon er geen gettovorming op basis van etnische achtergrond plaatsvinden.[59]

Niettemin hebben buitenlanders, gesteund door dezelfde katholieke kerk die hun spreiding bevorderde, veel eigen culturele verenigingen opgericht. De lijst met Poolse en Sloveense dansgezelschappen, muziek- en gezelligheidsverenigingen was lang en sommige daarvan bestonden ook in 1980 nog. De buitenlanders verkeerden er onder elkaar, maar dat had geen zichtbare weerslag op hun integratie. In de verenigingen ondervond men juist steun van elkaar, terwijl men officieel onderdeel uitmaakte van het katholieke verenigingsleven. Op die manier werd de integratie toch ook bevorderd.[60] Maar om hun eigen cultuur in stand te houden, stichtten Polen en Italianen ook eigen scholen. Daarbij werden zij vaak actief gesteund door de regering in hun landen van herkomst. De scholen waren alleen geen lang leven beschoren, want tijdens de oorlog sloten ze hun deuren. Daarna gingen de kinderen alleen nog naar Nederlandse lagere- en middelbare scholen. De Limburgse kolonies van mijnwerkers waren concentratiewijken, maar wel van een bijzondere soort. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen autochtonen, die erbuiten woonden, en nieuwkomers. Het kwam erop neer dat iedereen nieuw was, ongeacht zijn herkomst. De mannen oefenden hetzelfde beroep uit en waren in dienst van dezelfde werkgevers. Ze woonden ook als min of meer gelijken onder elkaar. Aan de betekenis van de afwezigheid van een groep autochtonen in de directe woonomgeving besteedden Brassé en Van Schelven geen aandacht in hun studie. Zij voltooiden hun veldwerk in 1980, toen in de concentratiewijken nog nauwelijks iets viel te merken van confrontaties tussen gevestigden en buitenstaanders. De latere ervaringen zouden waarschijnlijk tot andere historische vragen hebben geleid.

Wijken en woonoorden vergeleken

De Enschedese buurt Pathmos stond vóór de oorlog bekend als de Drentse buurt. Het straatbeeld vertoonde ‘Drentse taferelen’, wat inhield dat iedereen bij mooi weer met een stoel op straat zat: ‘Dat deden Twenten niet’. De trek van Drentenaren uit de veenkoloniën begon aan het einde van de negentiende eeuw. Mensen vertrokken met het idee van een baan in de Enschedese tex-

tielfabrieken voor ogen. Er ontstond meer behoefte aan personeel en de textielbaronnen begonnen daarom, net als de mijnondernemers in Limburg, huizen voor hun nieuwe werknemers te bouwen. Eén van de wijken die zij lieten bouwen, was Pathmos. De gevestigde inwoners van Enschede bezagen de nieuwkomers met argusogen. De Drentenaren werden bejegend met scheldnamen als ‘zwartsokken’, vanwege hun zware godsdienstigheid, en ‘kluën’, omdat ze uit de zwarte turf gestoken zouden zijn. De Drentse jongeren in de concentratiewijk zouden een lust tot vechten en vernielen vertonen, ‘terwijl de collectieve vormen van hun gezellig verkeer de omwonenden een enkele maal ergerden’. Het zijn de concluderende woorden van een studie uit die tijd.[61]

Waarmee maar gezegd wil zijn, dat de spanningen tussen gevestigden en buitenstaanders in stadswijken niet beperkt blijven tot die tussen autochtonen en buitenlandse migranten. Het komt zelden voor dat grote groepen nieuwkomers met open armen worden ontvangen. Ook niet als de cultuurverschillen naar hedendaagse maatstaven betrekkelijk gering zijn. Vaak vindt na verloop van tijd vanzelf overbrugging plaats, zoals in Enschede, of de verschillen worden niet langer als problematisch ervaren. Niettemin heeft de vestiging van Turken en Marokkanen met hun gezinnen in Nederlandse concentratiewijken een eigen specifieke geschiedenis en dynamiek. Voordat zij zich te midden van Nederlanders begaven, of misschien wel waagden, woonden de gezinshoofden al jaren in Nederland. Vaak in een pension of woonoord. Die vorm van huisvesting was niet bevorderlijk voor de contacten met de Nederlandse samenleving. Ze vormde eerder een sta-in-de-weg. Al die jaren in Nederland hadden de mannen slecht voorbereid op hun vestiging tussen Nederlanders, vandaar dat zij hun overgekomen gezinsleden weinig steun konden bieden. Daar kwam bij dat de gezinshereniging plaatsvond in een periode van massaontslagen. De voormalige gastarbeiders kwamen in groten getale op straat te staan, en verdwenen in de WW of de WAO. Eenmaal uitgesloten van het arbeidsproces verloren veel buitenlandse gezinshoofden hun dagelijkse contact met Nederlandse collega's op de werkvloer. In de oude wijken woonden ze nu tussen autochtonen die het eveneens zwaar hadden op de arbeidsmarkt. Dat waren geen gunstige omstandigheden om tot wederzijds begrip en toenadering te komen. Op den duur leefde men meer naast dan met elkaar.

Uit dit historisch overzicht blijkt eens te meer het belang van werk voor participatie in een nieuwe samenleving. Tegen werkloze en soms gewelddadige Chinese zeelieden in het interbellum trad de overheid zonder mededogen op. Hardwerkende Chinese restaurateurs die hun eigen boterham verdienden en voor werkgelegenheid van landgenoten zorgden, ondervonden daarentegen niets dan waardering. Ook als ze naast hun zakelijke beslommeringen een apart leven leidden in hun eigen gemeenschap. In de Limburgse mijnwerkers-

kolonies speelde werkloosheid eveneens een bijzondere rol, die werd namelijk geëxporteerd. Buitenlanders zonder baan zagen zich gedwongen het land te verlaten. De nieuwkomers die mochten blijven, hadden hun sporen verdiend als betrouwbare arbeiders. In de mijnen onderhielden zij uiteraard contact met Nederlandse collega's. Bovendien vertoonden de kolonies een veelkleurig palet, zonder een duidelijk overwicht van bepaalde categorieën nieuwkomers. Wel bracht men veel vrije tijd door in etnische verenigingen, maar die zaten de integratie niet in de weg. Vreemdelingen die in Limburg hun eigen gang gingen, ondervonden weinig verzet. Cultuurpessimisten beweren met grote stelligheid dat integratie met behoud van de eigen identiteit, of een deel daarvan, een *contradictio in terminis* is. Uit dit boek blijkt dat dit geenszins het geval hoeft te zijn.

Hier past wel een kanttekening. Er wonen tegenwoordig veel meer Nederlanders en buitenlanders naast, met, boven of onder elkaar dan op welk tijdstip ook in de twintigste eeuw. Niet alleen in de Randstad, ook in Den Helder, Venlo, Zwolle, Enschede en Den Bosch zijn ‘multiculturele’ wijken ontstaan. Een belangrijker kenmerk is evenwel, dat er onder de bewoners een relatief hoge werkloosheid voorkomt, met in haar kielzog criminaliteit en andere sociale problemen. Doordat de media iedere confrontatie tussen ‘Nederlanders en allochtonen’ belichten en uitvergroten, ontstaat er een spiraal van negatieve beeldvorming. De problemen die samenhangen met een specifieke situatie worden al snel veralgemeniseerd en in een etnisch-cultureel perspectief geplaatst. De aandacht gaat steeds minder uit naar de onderliggende sociale dimensies. Dat mag een levendig debat opleveren, het is de vraag of de polarisatie helpt om meer inzicht te krijgen. In zijn artikel over de Amsterdamse Baarsjes uit 2005, dat we in dit hoofdstuk verschillende keren hebben aangehaald, heeft de journalist Paul Andersson-Toussaint zich niet laten verleiden tot een loopgravenpositie. Zo liet hij de Surinaamse Nederlander Roy Beudeker aan het woord, een forse man met armen als scheepskabels. Hij gaat in zijn eigen buurtje de problemen niet uit de weg, en neemt verantwoordelijkheid. Hij doet iets en boekt resultaten. Waar de auteur bij opmerkt, dat zijn enorme postuur hem daarbij goede diensten bewijst.
[62]

Eindnoten:

1 In de oostelijke mijnstreek nam het aandeel van niet-katholieken op de totale bevolking snel toe, van 0,7% in 1899, tot 3,9% in 1909 en 13,5% in 1920. Zie: Brassé en Van Schelven (1980) 25.
2 Ibidem, 26.
3 Ibidem.
4 Over Poels, zie Hebben (2001).
5 Kreukels (1986) 121.
6 Ibidem, 304.
7 Brassé en Van Schelven (1980) 185-186.
8 Kreukels (1986) 304.
9 Ibidem, 414.
10 Van Elteren (1986) 1060-1061.
11 Het onderstaande is gebaseerd op Van Os (2003).
12 Tuskan en Vogel (2004) 123.
13 Willems (1998) 76.
14 Van Elteren (1986) 855.
15 Tinnemans (1994) 119.

16 Van Os (2003).
17 Van Elteren (1986) 851.
18 Hij vindt trouwens ook ondersteuning in onderzoek, zie Dagevos (2001).
19 Sociaal Cultureel Planbureau (1995).
20 Obdeijn (1987) 472.
21 Burgers en Engbersen (2001).
22 Sociaal Cultureel Planbureau (1995).
23 Burgers (1995). Verwijzing naar constatering van Van Amersfoort aldaar, 150.
24 Deze definitie is enigszins verwarrend, aangezien migranten uit Indië en Japan hier weer niet onder vallen.
25 Sociaal Cultureel Planbureau (2003).
26 Uunk (2002) 96.
27 Kroon (2001); Tillaart (2000).
28 Tweede Kamer (2004) 398.
29 Staring en Zorlu (2001).
30 Milikowski (2001).
31 Engbersen en Veraart (2001).
32 Burgers en Engbersen (2001).
33 Andersson-Toussaint (2005).
34 Tweede Kamer (2004) 398.
35 Cottaar (2003).
36 Van Amersfoort (1987) 475.
37 Cottaar (1998).
38 Tweede Kamer (2004) 356.
39 Tweede Kamer (2004) 357.
40 Cottaar (1996) 124.
41 Zie Braam (1996).
42 Ferrier (1985) 140.
43 Tweede Kamer (2004) 148, 151.
44 Geciteerd in ibidem, 372.
45 Cottaar (1998) 166-170.
46 Van Amerongen (1996).
47 Meeuwse (2000) 122.
48 Zeven (1987) 80-82. Zie ook Meeuwse (2000) 112-115. Volgens haar lezing van de gebeurtenissen was Ng Young van de Bo On betrokken bij de selectie van de 170 varensgasten voor de Maatschappij Nederland en waren alle uitgewezenen lid van de Drie Vinger.
49 Van der Harst en Lucassen (1998) 136.
50 Van Amerongen (1996).
51 Van Heek (1936) 62.
52 Chong (2004) 37-41. Uit die papieren moest blijken dat de Chinese mannen niet reeds in China getrouwd waren. Desalniettemin blijkt uit onderzoek dat sommige Chinezen wel degelijk een echtgenote in China hadden.
53 Brassé en Van Schelven (1980) bijlage II. Het aantal Nederlanders, 25.535, is daar niet nader onderscheiden in Limburgers en migranten uit andere delen van Nederland.
54 Kreukels (1986) 309.
55 Ibidem, 307.
56 Brassé en Van Schelven (1980) bijlage II.
57 Kreukels (1986) 414-417.
58 Brassé en Van Schelven (1980) 209.
59 Ibidem, 208-211.
60 Ibidem, 153-159.
61 Mak (2001) 22, 58-62. Citaat van Blonk aldaar 61-62.
62 Andersson-Toussaint (2005).

6. Op afstand van de samenleving

Een weiland in Marum

‘Doodstil dorp Marum mist zijn asielzoekers’, zo kopte het *NRC Handelsblad* op dinsdag 10 mei 2005. Een jaar daarvóór waren de laatste bewoners uit het asielzoekerscentrum van dit Groningse dorp vertrokken. Sindsdien telt de gemeente weer zo'n 5000 inwoners. De uittocht van 400 vreemdelingen, afkomstig uit alle windstreken, maakte een einde aan een opvallende episode in de lokale geschiedenis. Aanvankelijk had er veel weerstand bestaan tegen de komst van het centrum, wat tot uiting kwam in allerlei bezwaren. De huurprijzen zouden dalen, de criminaliteit stijgen en de komst van zoveel asielzoekers zou een onevenredige druk leggen op de kleine dorpsgemeenschap. Die mantra van weerstand verloor al snel aan kracht, toen bleek dat de nieuwkomers aardig wat geld in het laatje van de plaatselijke middenstand brachten. Daar kwam bij dat de dorpsbewoners gemakkelijk contact maakten met de Afghanen, Somaliërs, Syriërs, Armeniërs en Tsjechische zigeuners. Het centrum mocht enkele kilometers van het dorp liggen, die geïsoleerde locatie bleek geen obstakel. Vooral niet, omdat de vreemdelingen waren aangewezen op de dorpsvoorzieningen, zoals winkels, het postkantoor en de voetbalclub. Zo ontstonden er als vanzelf warme banden met de gevestigde inwoners. De plaatselijke voetbalclub was nogal ingenomen met de voetballertjes uit Sierra Leone, die een versterking betekenden voor jeugdelftallen die normaal de grootste moeite hadden om aan leden te komen. Andere dorpsbewoners gaven Nederlandse les op het centrum, of maakten een praatje met de tijdelijke migranten. Op die manier werd de basis gelegd voor een innige verstandhouding. Dat verklaart ook het gevoel van verlies bij de bewoners van Marum, nu het asielzoekerscentrum is gesloten. Om te beginnen mist men de levendigheid van de gasten. De sfeer lijkt ineens saai geworden, of zoals één

van de dorpsbewoners zei: ‘Ze gaven fleur aan het dorp. Je zag altijd die zwarte koppies langs de weg en in het dorp, met allemaal tassen.’ Er waren ook vriendschappen ontstaan en er werd meegeleefd met het wel en wee van bepaalde families. Sommige asielzoekers reisden stad en land af om contact te onderhouden met hun dierbaren. In Marum werd menigeen geraakt door de veerkracht en de andere culturele achtergrond van de nieuwkomers. Een dorpsbewoner die Nederlandse les gaf op het centrum verzuchtte dat hij minstens zo veel van de asielzoekers had geleerd als andersom.

Na hun vertrek zijn de sporen uitgewist. Het weiland waar de asielzoekers woonden, is in oude staat teruggebracht. ‘Het centrum is uit de geschiedenis van Marum gewist’, zei de PvdA-wethouder Feike Mollema.[1] Dat mag materieel gezien zo zijn, de tijdelijke migranten hebben wel degelijk een historische afdruk op het dorp en zijn bewoners achtergelaten. De geschiedenis van het asielzoekerscentrum in Marum maakt duidelijk dat de relatie tussen woonvorm en culturele beïnvloeding minder eenduidig is dan op het eerste gezicht lijkt. Het gaat bij vluchtelingenkampen om de meest geïsoleerde vorm van huisvesting. Toch waren de contacten tussen nieuwkomers en de plaatselijke bevolking in Marum inniger dan in menige stadswijk waar migranten en Nederlanders bij elkaar wonen. De woonvorm alleen is blijkbaar niet doorslaggevend. Hoe dat precies ligt, wordt in dit hoofdstuk bekeken, door het verloop van de kampgeschiedenissen in de twintigste eeuw te volgen. De richtinggevende vraag daarbij zal zijn, in hoeverre de kampen culturele uitwisseling hebben verhinderd of juist gestimuleerd. Daarvoor zetten we eerst een stap terug in de tijd, naar donderdag 16 augustus 1917. Op die avond gaven The Timbertown Follies een liefdadigheidsvoorstelling in het Palais d'Été in Zandvoort. De annonce in de *Zandvoortsche Badcourant* vermeldde dat het ging om een nieuw programma van dit ‘geestige Cabaretgezelschap der geïnterneerde Engelschen te Groningen’. Het optreden was vooral zo opmerkelijk, omdat het op enorme afstand plaatsvond van het kamp waar deze Engelsen tijdens de Eerste Wereldoorlog waren geïnterneerd. Dat het kamp een cabaretgezelschap had, was op zich niet vreemd. In de meeste vluchtelingenkampen werden theater- of muziekgezelschappen en sportclubs opgericht. Intussen waren de kampen wel degelijk bedoeld om de bewegingsvrijheid van de geïnterneerden in te perken of zelfs zoveel mogelijk aan banden te leggen. In die opzet paste niet dat zij 150 km verderop hun cultuur uitdroegen. Zoals zo vaak, stonden beleid en praktijk op gespannen voet met elkaar. Dat kwam ook, doordat in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog nogal wat vluchtelingenkampen verrezen. Naast Groningen waren er - om ons te beperken tot de belangrijkste - kampen in Amersfoort, Nunspeet, Ede, Uden, Gouda, Bergen (NH) en Harderwijk. Een paar decennia later, eind jaren dertig, werden er eveneens kampen opgericht, dit keer in Westerbork, Hoek van Holland, Hellevoetsluis en Reuver, om joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk

onder te brengen. Na 1950 waren het vooral Molukkers die voor huisvesting op kampen waren aangewezen, zoals in Westerbork, dat toen herdoopt was in Schattenberg.

De combinatie van het woord ‘kamp’ en vluchtelingen wekt gemakkelijk nare associaties. Dat was al zo tijdens de Eerste Wereldoorlog, een reden voor de Nederlandse regering om het over vluchtoorden te hebben. Bij kampen werd gedacht aan de gehate concentratiekampen die de Engelsen tijdens de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika hadden ingericht. Na de Tweede Wereldoorlog viel nauwelijks te ontkomen aan het stigma van de Duitse concentratiekampen, vandaar dat de kampen voor Molukkers woonoorden werden genoemd. Over welke periode we ook spreken, de kampen waren steeds bedoeld als onderkomen voor vluchtelingen die niet in Nederland mochten integreren. De verschillende groepen vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog zouden na de bevrijding weer vertrekken. Joodse vluchtelingen werden na maart 1938 gezien als ongewenste vreemdelingen. Onder druk van de publieke opinie had de Nederlandse regering na de Kristalnacht weliswaar nog 10.000 joden toegelaten, maar die zouden naar verwachting op afzienbare termijn verder migreren naar overzeese bestemmingen. Wat de Molukkers betreft, die waren naar Nederland gehaald omdat hun demobilisatie uit het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger op grote problemen stuitte. Ook in hun geval leefde het idee dat zij uiteindelijk naar Indonesië zouden terugkeren.

Niemand kwam uit vrije wil in een vluchtelingenkamp terecht. De Nederlandse overheid besloot wie er geïnterneerd moest worden en waar, en stelde ook de condities vast. Dus hoeveel vrijheid de bewoners kregen en aan welke regels het leven van alledag moest voldoen. In dat opzicht waren de vluchtelingenkampen een soort ‘totale instituties’, een term die de socioloog Erving Goffman in 1962 introduceerde. Wat totale instituties gemeen hebben, is dat de grenzen tussen levenssferen als slapen, werken en ontspannen zijn verdwenen. Alle aspecten van het leven voltrekken zich binnen één ruimte, onder leiding van een centrale autoriteit en met een duidelijk doel voor ogen. In het geval van de Nederlandse vluchtelingenkampen ging het om het verschaffen van een verblijfplaats aan vreemdelingen, met als voorwaarde dat zij niet mochten integreren in de Nederlandse samenleving. Zij zouden na verloop van tijd immers weer vertrekken. Met dat argument werd de afstand tussen hen en de Nederlanders in principe zo groot mogelijk gehouden. Zo waren er in de kampen allerlei voorzieningen beschikbaar, die het de bewoners mogelijk maakten als zelfstandige eenheid te functioneren. Verder was er bewaking door militairen, dan wel door eenheden van de politie of marechaussee. De meeste kampen hadden een omheining, soms zelfs van prikkeldraad, en een bewaakt poortgebouw, meestal met een slagboom. Er waren ook wel gebouwen als kamp ingericht, in dat geval stond er bewaking bij de hoofdingang. Bij de selectie van de bewoners werd naar homogeniteit gestreefd, in nationa-

liteit of culturele achtergrond. Ook wel naar functie, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen er verschillende kampen voor burgers en militairen werden opgericht.

In dit hoofdstuk gaat het om de manier waarop zulke kampen, met hun etnische concentraties, in Nederland hebben gefunctioneerd. Bleef de van overheidswege gewenste afstand tot de gevestigde bevolking inderdaad in stand? Maakte het nog uit wie er geïnterneerd waren of de duur van hun verblijf? Zulke vragen dwingen ons onderscheid te maken tussen verschillende categorieën vluchtelingen, om te beginnen degenen uit de Eerste Wereldoorlog. Zij vertrokken allemaal weer, op een enkeling na, precies zoals de bedoeling was geweest. De joodse vluchtelingen in de kampen leefden met de dood voor ogen, die velen tijdens de oorlog ook vonden in Auschwitz of Sobibor, dus daar werd de opzet wreed doorkruist. Ten slotte de Molukkers, die uiteindelijk bleven en toen wel moesten integreren. Om meer greep te krijgen op het speciale karakter van de laatste categorie wordt tevens een historische parallel getrokken met de kampen van een groep gevestigde Nederlanders, te weten woonwagenbewoners. Tot slot keren we terug, niet naar een weiland in Marum, wel naar de asielzoekerscentra die de laatste tien jaar zo in de belangstelling staan.

Militaire kampen tijdens de Eerste Wereldoorlog

Het voornaamste onderscheid bij de vluchtelingen tijdens de Grote Oorlog was dat tussen militairen en burgers. Daarbinnen ging het om ontsnapte krijgsgevangenen, deserteurs, schipbreukelingen, uit Duitsland gevluchte burgers of militairen die als dwangarbeider tewerkgesteld waren. Zeker aan het begin van de twintigste eeuw was bij militairen ook het verschil tussen officieren en manschappen van belang, net als bij burgers de gegoede of mindere komaf. Al die verschillen speelden een rol bij het besluit om vluchtelingen al dan niet te interneren, alsook bij de bepaling van de plaats waar dat gebeurde. Bij militaire vluchtelingen moest er voorzichtig gemanoeuvreerd worden, omdat Nederland zijn status van neutrale staat wilde handhaven. Militairen die op Nederlands grondgebied terechtkwamen, moesten daar blijven. Het gevaar bestond namelijk dat ze weer werden ingezet als combattanten. Volgens een op de Tweede Haagse Vredesconferentie van 1907 gesloten verdrag, dat ook Nederland had ondertekend, moest een neutrale staat de troepen die op zijn grondgebied waren toegelaten interneren ‘voor zooveel mogelijk, ver van het oorlogstoneel verwijderd’.[2] De Belgische militairen - het waren er ruim 33.000 - kwamen terecht in kampen in Gaasterland, Zeist, Harderwijk en Oldenbroek. Hun Duitse beroepsgenoten - in 1914 nog slechts 125, maar in 1918 ruim 1400 man - belandden in Bergen (NH); en de Britse in Groningen.

Om een idee te krijgen van het functioneren van zulke militaire kampen, volstaat een behandeling van de Belgische kampen in Zeist en Harderwijk, en het Engelse kamp in Groningen.

Om bij de laatste te beginnen, dat stond weinig verrassend bekend als het Engelse Kamp. De Britten zelf noemden het Timbertown. Er verbleven ongeveer 1500 militairen van de Collingwood-, Benbow- en Hawke-bataljons van de First Royal Naval Brigade, die tot het Britse expeditieleger hoorden dat was ingezet bij de verdediging van Antwerpen. De opmars van het Duitse leger in oktober 1914 had hen naar Nederlands grondgebied verdreven. Ze waren korte tijd ondergebracht in kazernes in Groningen en Leeuwarden, en begin 1915 verhuisd naar een barakkenkamp dat speciaal voor hen was gebouwd. Het bevond zich op het exercitieterrein van de Rabenhauptkazerne aan de Hereweg, achter de toenmalige strafgevangenis. Dat is nu de Van Mesdagkliniek. Het kamp bestond uit drie grote woonbarakken voor de bataljons en aparte barakken voor administratie, recreatie en huisvlijt. Tot 1916 konden de Engelsen ook gebruikmaken van de faciliteiten in de kazerne. Toen die niet langer beschikbaar waren, werden er nog schoollokalen gebouwd, een drukkerijtje voor de kampbladen, een kerk voor de Mission of Seamen en een recreatieruimte.[3] Het Belgische kamp in Zeist verrees op het terrein van een legerplaats van de genie, waar nu het Militair Luchtvaart Museum is gevestigd. In de laatste maanden van 1914 werd er een kamp van ongeveer 25 hectare gebouwd, dat maximaal 13.000 militairen kon huisvesten. Er waren 52 logiesbarakken, met plaats voor 250 man. Net als de Engelsen in Groningen konden ook de Belgen in Zeist gebruikmaken van enige voorzieningen van de Nederlandse legerplaats. Verder waren er twee barakken als kerk ingericht - een katholieke en een protestantse - en ook een kantine ontbrak niet.[4] Het kamp in Harderwijk, ten slotte, was ongeveer zo groot als dat in Zeist en stond op een heideterrein aan de Zandlaan, twee kilometer zuidoostelijk van de stad. Alleen over de inrichting van dit kamp zijn wat meer bijzonderheden bekend. Het beschikte over vijftig logiesbarakken, twee grote kantines, een circusgebouw, een kerkbarak, een kleine schoolbarak, een badinrichting en een ziekenbarak. Verder een kampgevangenis, met cellen die half onder de grond lagen. De burelen en magazijnen waren in aparte barakken ondergebracht. Ook was er een groot sportterrein en een kampje voor bezoekers, met een eigen kantine.[5]

Om alledrie de kampen lag een versperring van prikkeldraad, die bewaakt werd door Nederlandse militairen. Er verbleven alleen soldaten en onderofficieren, en de kampcommandant was een Nederlander. Officieren die hun erewoord gaven Nederland niet zonder toestemming te verlaten, mochten een onderkomen zoeken in een pension of bij particulieren. Omdat geen van de Engelse officieren daartoe bereid was, of dat later introk, werden zij allemaal geïnterneerd, onder meer op het eiland Urk. Alleen commodore Henderson

kreeg toestemming de oorlogsjaren bij zijn mannen in Groningen door te brengen. De geïnterneerde manschappen en onderofficieren kregen tien cent zakgeld per dag; de officieren een salaris dat gelijkstond aan het laagste Nederlandse officierstraktement. Daarvan moesten ze wel hun eigen onderkomen betalen. Het Haagse Verdrag schreef voor dat het opvangland na afloop van de oorlog de rekening voor de interneringskosten kon indienen bij de verantwoordelijke overheden. Wanneer we op de literatuur afgaan, functioneerde het Engelse kamp in Groningen beter dan de Belgische kampen in Zeist en Harderwijk. Alleen gaat de overigens zeer gedetailleerde studie van De Roodt verder niet in op die verschillen. Het gaat dan om zaken als de samenstelling van de kampbevolking, de ligging en de kwaliteit van de kampen. Verder om de mogelijkheden tot communicatie met de familie thuis en de rol van Belgische officieren versus die van de Engelse commandant. Het ging bij de Belgen om te beginnen al om veel grotere aantallen dan bij de Engelsen, en ze waren ook niet als eenheid geïnterneerd. Het betrof vaak reservisten, dus de soldaten waren gemiddeld niet al te jong meer: 35 jaar. Bij de Engelsen ging het om oorlogsvrijwilligers, hoe dubieus die term misschien ook was. Menig soldaat had zich aangemeld omdat hij straatarm was en bij gebrek aan een baan. In een keiharde, maar korte opleiding werden zij vervolgens omgesmeed tot een degelijke eenheid.

Het Engelse Kamp lag binnen de grenzen van de stad Groningen. Destijds weliswaar een eenvoudige provinciestad, maar met aanzienlijk meer vertier dan plaatsen als Zeist en Harderwijk. Aangezien de geïnterneerde militairen korte verlofperioden buiten het kamp mochten doorbrengen, liet dat verschil zich voelen. In Groningen troffen de 1500 potentiële verlofgangers meer mogelijkheden tot recreatie dan de 13.000 Belgen in Zeist en Harderwijk, dat in 1914 ongeveer 7500 inwoners telde. Door de ligging van het Groningse kamp waren er ook meer Nederlandse burgers in de directe omgeving die zich het lot van de Engelsen aantrokken dan bij de Belgische kampen. Daar kwam bij dat de woonbarakken in Zeist en Harderwijk slecht of in het geheel niet waren verwarmd. Niet dat het in Groningen allemaal perfect functioneerde, maar er was in ieder geval verwarming. Wat de hygiënische omstandigheden betreft, die waren in Zeist belabberd, in Harderwijk niet best en - opnieuw - in Groningen aanzienlijk beter. Ook strandden de pogingen van de Nederlandse kampcommandanten om de Belgische officieren verantwoordelijkheid te laten nemen voor hun geïnterneerde manschappen. De Engelse commandant Henderson daarentegen neigde niet alleen tot een veel strenger regime dan de Nederlandse kampcommandant, maar was ook sterk betrokken bij het lot van zijn manschappen. Hij was bereid hun grieven aan te horen en daar zo nodig iets aan te doen. Alle vluchtelingen waren verdreven door de opmars van het Duitse leger, en de militairen werd duidelijk gemaakt dat ze de hele oorlogstijd in Nederlandse kampen moesten blijven. Net zomin als de Neder-

landse overheid wisten zij hoelang die zou gaan duren, wie er zou winnen en met welke consequenties. Zij waren er evenmin van overtuigd dat hun internering, zoals het Haagse Verdrag voorschreef, echt nodig was. Vooral de Belgen vroegen zich af waarom ze niet in burgerkleding naar hun woonplaats mochten terugkeren.

Nu was Nederland compleet overrompeld door de omvang van de stroom vluchtelingen, wat we terugzien in de aanpak van de internering. Er was wel nagedacht over voorzieningen om te kunnen overleven in de kampen, maar de bewoners wilden ook een normaal bestaan kunnen leiden. Daar waren aanvankelijk nauwelijks faciliteiten voor getroffen. In de begintijd in kamp Zeist, waar de stemming onder de geïnterneerden van meet aan gespannen was, leidde dat tot onhoudbare toestanden. Zij hadden overdag niets zinvols om handen en geen enkele mogelijkheid tot recreatie. Toen drie Belgen probeerden te vluchten en door de Nederlandse kampleiding in het cachot werden gezet, leidde dat tot rellen en plunderingen. Een dag later liep de zaak nog verder uit de hand en openden de bewakers het vuur, met als gevolg: acht doden en achttien gewonden. Dit optreden leidde tot scherpe reacties in de pers en het parlement wijdde een interpellatiedebat aan de zaak.[6] In de pers werden de Nederlandse militaire gezagsdragers aangewezen als belangrijkste schuldigen aan het drama. Later zouden Nederlandse soldaten tegenover *De Telegraaf* verklaren dat de meeste deelnemers aan de opstand Walen waren ‘met wie het steeds gemakkelijker tot misverstanden komt dan met de Vlamingen die lang niet zulke zenuwachtige bliksems zijn en met wie we 't hier altijd best kunnen vinden’.[7] De Minister van Oorlog liet de zaak onderzoeken en meldde een maand na het incident dat de autoriteiten geen blaam trof. Die waren intussen echter wel begonnen met het nemen van maatregelen. Zo werd gezorgd voor werk in de kampen en er kwamen faciliteiten voor onderwijs en het volgen van cursussen. Een verlofregeling bood geïnterneerden de mogelijkheid enige uren buiten het kamp door te brengen, wanneer zij althans beloofden terug te keren.[8] Een paar maanden later, toen de kampen in Groningen en Harderwijk in gebruik werden genomen, kon de leiding meteen profiteren van het gewijzigde beleid.

De omstandigheden in zulke kampen met een homogene bevolking waren in principe ideaal om allerlei culturele of sportieve activiteiten voor de groep te organiseren. Zelfs in de strikt gereglementeerde dagindeling van het kamp Zeist bleven er toch nog enige uren die de mannen vrij konden besteden. Om zeven uur 's morgens was het reveille met koffie, gevolgd door het schillen van aardappelen. Tussen half negen en negen uur was er een appèl, waarna men tot het middaguur moest werken. Van twaalf tot twee uur lunch en dan tot vier uur weer aan de arbeid. Na opnieuw een appèl waren er vijf uren vrij, waarin ook de avondmaaltijd viel. De dag werd beëindigd met een taptoe om negen uur, en om half tien gingen de soldaten hun barakken in en werd het

licht uitgeknipt. De mannen hadden dus vooral in de namiddag en natuurlijk op zondag de nodige vrije tijd om hun hobby's te beoefenen. De leiding ondersteunde hen bij het ondernemen van (groeps)activiteiten, waarin zij een probaat middel zag om leegloop te voorkomen en de verveling te bestrijden. Vooral sport deed het goed bij de mannen; de Engelsen bleken zelfs sportdieren bij uitstek. Zij deden aan atletiek, tennis, rugby, cricket, maar bovenal aan voetbal. Belgische geïnterneerden hielden het hoofdzakelijk bij wielrennen. Door zulke sportactiviteiten ontstonden er ook contacten met Nederlanders, want er werden zowel in als buiten de kampen wedstrijden georganiseerd. Het was aan die wedstrijden te danken, dat de Groningers beter gingen voetballen en het Nederlandse wielrennen een stimulans kreeg. In Groningen formeerden de drie Engelse bataljons hun eigen voetbalteams, en de vereniging Forward stak een helpende hand toe door de Engelsen op haar terrein te laten trainen. Uit de naam van de Groningse vereniging bleek trouwens al dat ‘het spelletje’, zoals Johan Cruijff het ooit noemde, een Angelsaksische oorsprong had. Al op 1 november 1914 speelde Forward een ‘liefdadige’ wedstrijd tegen de Engelsen. Het Groningse team was aangevuld met drie spelers uit Veendam, omdat veel eigen jongens afwezig waren door de mobilisatie. Er waren meer dan 3000 toeschouwers bij de wedstrijd aanwezig, een ongehoord aantal voor die tijd, en de opbrengst aan entreegelden was 240 gulden. Zonder pardon maakten de Engelsen gehakt van de Nederlanders, door met 7-2 te winnen.[9] De trend was daarmee gezet, want tot hun vertrek in november 1918 bewezen de Engelsen keer op keer hun suprematie. Wel namen de Groningse voetballers een voorbeeld aan het droomteam, en door de trainingen van één van de geïnterneerden, T. Newsome, begon ook het spel van Forward langzaam te verbeteren. Bij wedstrijden in de provincie Groningen stonden er trouwens Engelse scheidsrechters tussen de lijnen. Vandaar dat Gerard Helsma, de geschiedschrijver van de Timbertown voetballers, noteerde: ‘Zij lieten in het voetballeven van Groningen een onvergetelijke indruk achter.’

De Vlaamse wielrenners in Harderwijk zaten evenmin stil. Op hun sportterrein bouwden zij in 1917 de grootste wielerbaan van Nederland, waar duizenden Nederlandse bezoekers op af kwamen voor wedstrijden tussen de Velotrappers en de Pedaalridders.[10] Piet van Kempen, de eerste Nederlandse baanwielrenner die een internationale carrière opbouwde, leerde daar de kneepjes van het vak. Hij legde er de basis voor zijn verwantschap met het Belgische wielrennen en vestigde zich aan het eind van de oorlog voorgoed in Brussel.[11] Ook werden er in de Belgische kampen, zowel als in het Engelse Kamp, muziekkorpsen, toneel- en cabaretgezelschappen opgericht. De Belgen speelden hoofdzakelijk voor eigen publiek, maar de Engelsen reisden stad en land af. Hun bataljons marcheerden regelmatig door Groningen, op de tonen van hun Brass Band of de Scottish Pipers, tot verrukking van het Groningse publiek. De stedelingen liepen mee en samen met de Britten zongen zij de

tophit ‘It's a Long Way to Tipperary’. Het waren echter vooral de Timbertown Follies die de show stalen. In hun sketches namen ze het kampleven vrijelijk op de hak, en Groningers die het Engels verstonden herkenden daar blijkbaar voldoende in. Zij traden althans ook op in de Stadsschouwburg. In de rest van het land sloegen hun cabaretvoorstellingen al evenzeer aan. Het bekende Amsterdamse impresariaat van Max van Gelder organiseerde twee keer een tournee voor de Timbertown Follies en in 1917 speelden ze daarom ook in Zandvoort. De opbrengsten van hun voorstellingen waren bestemd voor goede doelen, zoals de Belgische vluchtelingen en de Groningse armen.[12] Dat zal hun reputatie ter plekke zeker goed hebben gedaan. Bovendien voorkwamen zij met benefietvoorstellingen dat Nederlandse artiesten uit broodnijd protest aantekenden.

In de loop van de jaren nam het contact tussen kampbewoners en Nederlanders nog aanzienlijk toe. Een aantal in Groningen passagierende militairen kreeg een Nederlandse vriendin, en sommige van die relaties leidden tot een huwelijk. Niet dat we veel meer weten dan dat het gebeurde. Vanaf april 1915 stonden de Nederlandse autoriteiten steeds meer militairen toe om in een Nederlands bedrijf te werken. Dat beleid had ook een praktische grond. Door de mobilisatie van het Nederlandse leger waren vacatures ontstaan die onvervuld bleven, vandaar het beroep op de nieuwkomers. Wel hield de Nederlandse vakbeweging de belangen van haar leden nauwlettend in de gaten. In ieder geval weten we dat veel Belgen werk vonden in de Limburgse steenkoolmijnen. Daar namen ze de plaatsen in van Duitse en Oostenrijkse mijnbouwers die in militaire dienst moesten. Daar kwam bij dat de import van steenkool uit Duitsland stagneerde, wat de vraag naar Limburgse kolen deed toenemen. Begin 1916 werkten er al zevenhonderd Belgen in de mijnen, een aantal dat tegen het einde van de oorlog was opgelopen tot meer dan duizend. Militairen vonden ook werk bij Rotterdamse scheepswerven, machinefabrieken en handelskantoren. In de oogsttijd deden ook landbouwbedrijven een beroep op de tijdelijke krachten.[13]

Dat het Engelse kamp, hoewel bepaald geen paradijs, beter functioneerde dan de Belgisch kampen, was niet zo vreemd. De geïnterneerde Britten vormden al een eenheid en die bleef ook na internering in stand, wat het gemakkelijker maakte om allerlei recreatieve bezigheden te organiseren. Bovendien kwam er voor de Engelse militairen een verlofregeling en konden zij vanaf december 1916, mits van onbesproken gedrag, een maand op verlof naar het vaderland. Hun terugkeer moest dan wel gegarandeerd zijn. Het kampleven bleef ook draaglijk doordat zij in de nabijheid van een stad gehuisvest waren. In de veel grotere Belgische kampen bleven de omstandigheden bijna tegengesteld. De militairen waren niet als eenheden geïnterneerd en ze konden niet op verlof, omdat hun land bezet was door de vijand. De plaatsen die het meest dichtbij lagen, Zeist en Harderwijk, waren aanzienlijk

kleiner dan Groningen en boden navenant minder vermaak. Wel werd het zowel Engelse als Belgische militairen tijdens de laatste oorlogsjaren toegestaan buiten het kamp te werken. In de praktijk gold dat echter alleen voor een kleine minderheid. Bij alle verschillen zullen beide groepen vluchtelingen in november 1918 waarschijnlijk even opgetogen zijn geweest bij het vooruitzicht de kampen te kunnen verlaten en naar huis te gaan. We weten niet hoeveel militairen er zijn gebleven, vanwege bijvoorbeeld een huwelijk met een Nederlands meisje. Veel zullen het er waarschijnlijk niet zijn geweest.

De burgerkampen: een vergelijking

‘Aan Nederland’

‘Nog steeds, o edel, grootsch en dierbaar Nederland,
Nog spijst uw milde, gulle hand der Belgen mond.
Ge hebt ons vastgesnoerd in onverbreekbren band,
Van diepe dankbaarheid en trouwe broederbond.
En leve straks het Belgisch Volk weer vrij in rust
In 't dierbaar vaderland, in eigen huis en haard,
Steeds zullen wij, den heilgen, zwaren plicht bewust,
U minnen, edel land, dat zulke liefde baart.’[14]

De Vlaamse dichter Jos Hoeck droeg het gedicht waarvan hier het laatste couplet is geciteerd, voor tijdens een feestelijke bijeenkomst op 3 augustus 1915 in Ede. Hij verbleef daar in een interneringskamp voor gevluchte Belgische burgers. Toen zij vernamen dat een verblijf in een kamp wachtte, keerden velen alsnog naar België terug. Of zij bedachten allerlei trucs om aan internering te ontkomen. Dat gold blijkbaar niet voor Hoeck, die van diepe dankbaarheid over de Nederlandse gastvrijheid was vervuld. De situatie waarin hij verkeerde, had hij te danken aan het besluit van de Nederlandse regering in de eerste maanden van 1915 om een groep Belgische vluchtelingen te interneren. In totaal zouden zo'n 20.000 van de ongeveer 100.000 gevluchte Belgische burgers in een kamp worden opgenomen, en wel in plaatsen als Nunspeet, Ede, Uden en Gouda. Het ging hoofdzakelijk om armoedige vluchtelingen, dat wil zeggen Belgen zonder eigen vermogen of inkomen uit arbeid. Met uitzondering dan van de groep ‘stille behoeftigen’. De arme vluchtelingen om wie het hier ging, waren onderverdeeld in drie categorieën: gevaarlijke of ongewenste elementen, de minder gewenste elementen en ten slotte de fatsoenlijke behoeftigen.[15] Het kamp in Nunspeet was bedoeld voor de eerste twee categorieën, terwijl dat in Ede een modelkamp wilde zijn voor de fatsoenlijke behoeftigen. Overigens werd er in de praktijk niet zo zwaar aan dit onder-

scheid getild, en in de loop van de oorlog vervaagde het steeds meer. Doorgaans verbleef er in de kampen een bont gezelschap van mensen, die er in het leven van alledag zelf maar het beste van moesten maken:

> ‘Daarbij moesten rustige, op fatsoen ingestelde burgers er leven temidden van rebellen, dronkelappen en hoeren. Alleen echte criminelen werden doorgestuurd naar de Nederlandse strafkolonie in Veenhuizen.’ (De Roodt 2000, 175)

Er werden vrij grote kampen gebouwd voor de gevluchte burgers. Het kamp in Nunspeet kon 13.000 vluchtelingen onderdak bieden, en de kampen in Ede en Uden wel zo'n 10.000. Het veel kleinere kamp in Gouda dankte zijn bestaan aan de plaatselijke burgerij. In december 1914 had de Nederlandse regering het officieel erkend als vluchtoord, met plaats voor 2000 mensen. De capaciteit van de kampen is nooit ten volle benut, want op het hoogtepunt verbleven er in Nunspeet 7050 personen, in Ede 5400 en in Uden 7020. In 1915 zat Gouda bijna vol met 1962 personen, maar dit aantal daalde al snel tot 1150 in de twee laatste oorlogsjaren.[16] Net als de kampen voor militairen waren die voor burgers een soort open dorpen, met allerlei eigen voorzieningen. Er waren barakken met woon- en slaapvertrekken, eetzalen, recreatieruimten, kerken, een postkantoor, een ziekenzaal, winkels, leslokalen, werkplaatsen en magazijnen. De voorgeschreven dagindeling zou in een militair kamp niet hebben misstaan. Om half zeven begon de dag met een appèl, gevolgd door een gezamenlijke ochtendmaaltijd. Daarna moesten de bewoners hun bedden opmaken en de barakken schrobben. Dan volgde het wassen ‘waarvoor dagelijks een kleine hoeveelheid zeep werd uitgereikt’. Om half negen was er een kerkdienst en daarna volgden min of meer verplichte klusjes, die tot twaalf uur duurden. Tussen half een en twee kreeg iedereen een warme maaltijd, en daarna ging men weer tot vijf uur aan de slag. Het avondmaal begon strikt om half zes: ‘De regels waren streng en wie te laat aan tafel verscheen, kreeg geen kruimel meer te eten.’ 's Avonds vrij tot half elf, het tijdstip waarop het licht uitging.[17] Door de week mocht men nauwelijks het kamp uit en te allen tijde was een pasje vereist. In de praktijk werd die gunst alleen verleend aan oppassende bewoners. Op zondag mocht iedereen trouwens wel de poort uit.[18]

Het werk in de kampen was min of meer verplicht, omdat de vluchtelingen niet echt tot arbeid waren te dwingen. Behalve dan het schoon en leefbaar houden van de eigen woonomgeving. Wel kon de leiding het verblijf erg onaangenaam maken voor degenen die weigerden bepaalde klusjes aan te pakken. Zij werden overdag dan bijvoorbeeld van de andere kampbewoners afgezonderd en kregen alleen water en brood. Bij de handarbeid in de werkplaatsen ging het om het maken van borstels, manden, matten of speelgoed. Sommige ongeschoolde Belgen werkten buiten de kampen ook wel bij de hei-

deontginning of hielpen bij de aanleg van wegen. Wat ze ook deden, het was altijd oppassen dat de belangen van Nederlandse werknemers en bedrijven niet werden geschaad. Zo stak er een storm van verontwaardiging op toen Belgische vrouwen hun oude beroep van kantwerkster weer opvatten en hun producten op de Nederlandse markt verkochten. Zij mochten slechts een klein deel van de verdiensten voor zichzelf houden, dus konden ze prijzen berekenen die beneden die van de Nederlandse kantindustrie lagen. De minister liet de zaak uitzoeken en besloot dat ook het Belgische kantwerk voortaan tegen normale prijzen op de markt moest worden gebracht.[19] Net als in de militaire kampen besteedden de bewoners hun vrije uren aan zingen, musiceren, toneelspelen, sporten en kaarten. En bij de Belgische burgers was het wielrennen al net zo populair als bij hun militaire landgenoten. Tijdens de oorlog vierden Vlaamse tradities en Vlaamse liedzangkunst hoogtij. In Uden werd een liedbundeltje gedrukt met de veelzeggende titel ‘t Poverken zingt, zoowel van armoe als van weelde’. De kampkinderen gingen ook naar school en kregen les van eigen onderwijzers. Zo zou men van vreemde smetten vrij blijven.

Het lijkt wel alsof de burgerkampen nog meer van de buitenwereld waren afgesloten dan de militaire kampen. Op zich niet onlogisch, want er kwamen vluchtelingen terecht die nauwelijks in staat bleken daarbuiten een zelfstandig bestaan op te bouwen. Ze konden in Nederland geen werk vinden, omdat hun bekwaamheden niet aansloten op de behoeften van een door de oorlog geteisterde arbeidsmarkt. Zowel militairen als burgers konden alleen reageren op vacatures die ontstonden door de mobilisatie van het Nederlandse leger, dat ook bij de grensbewaking werd ingezet. In de ogen van de Nederlandse autoriteiten misdroegen sommige vluchtelingen zich nogal en moesten zij daarom naar de kampen. Die vluchtelingen gingen zich te buiten aan bedelen, pleegden kleine diefstallen, waren overmatig dronken en sommige vrouwen prostitueerden zich om wat geld te verdienen. Zulke activiteiten zouden thans worden aangeduid als overlevingscriminaliteit, maar dat begrip was destijds nog niet in zwang. Wanneer mannen of vrouwen tijdens hun verblijf in de kampen werk wisten te vinden waarvoor ze een redelijk salaris ontvingen, vertrokken ze doorgaans uit het barakkencomplex. Er waren ook bewoners die de troosteloosheid van het kampleven te machtig werd. Zij keerden op eigen gelegenheid terug naar bezet België, in de hoop dat het leven daar draaglijker zou zijn dan in het kamp. Onder de geïnterneerde burgers bleken ook nogal wat analfabeten te zitten, voor wie aparte onderwijsfaciliteiten kwamen. Meestal stonden zelf gevluchte Belgen als onderwijzer voor de klas. In de werkplaatsen konden de mannen knutselwerkjes verrichten, maar ook een vakopleiding krijgen. Het volgen van een opleiding, alleen al goed voor de bestrijding van de leegloop, werd zelfs gestimuleerd door het verstrekken van een kleine financiële bijdrage. Na het volgen van een vakopleiding kregen

sommigen de kans om alsnog een bestaan op te bouwen buiten het kamp. Door zulke activiteiten waren er Belgische vluchtelingen die aan het eind van 1918 naar huis terugkeerden met de idee dat hun vier jaar in de kampen toch nog iets had opgeleverd.[20]

De militaire en de burgerkampen waren min of meer zelfstandig functionerende eenheden met een groot aantal eigen voorzieningen. De kampbewoners kwamen er tegen hun zin in terecht en kregen te maken met een groot aantal maatregelen die hun vrijheid aan banden legden. De kampen waren echter niet geheel en al afgesloten van de buitenwereld. Er was gelegenheid, in Groningen meer dan in Zeist, om in contact te komen met Nederlanders. Het leven in de kampen was vaak niet erg aangenaam. 's Winters was het er koud en modderig, 's zomers kon het in de barakken snikheet zijn. De hygiënische omstandigheden bleken evenmin optimaal. In de kampen woonden mannen en vrouwen die tot de arbeidende klasse behoorden. Hun Nederlandse klassengenoten, vrij in hun eigen neutrale vaderland, hadden het ook niet breed en naarmate de oorlog langer duurde werd hun bestaan net zo zwaar en armoedig. Bij het beoordelen van de kampen moet rekening worden gehouden met die tijdgebonden nuance.[21] Geen enkele kampbewoner, militair of burger, kwam naar Nederland om zich te vestigen. Het ontketende oorlogsgeweld dreef hen deze kant op. In de kampen leefden zij in een zeker isolement ten opzichte van Nederland en de Nederlanders, wat hun integratie belemmerde. Dat zij na de oorlog weer vertrokken, heeft daar weinig mee te maken, want het grootste aantal Belgische burgers verbleef buiten de kampen. Ook zij vertrokken, op een enkeling na, weer naar hun vaderland. Wat economische ontwikkeling betreft, verschilde Nederland in die tijd niet zoveel van België en zeker niet van Engeland. Met andere woorden, de vluchtelingen waren niet in een land terechtgekomen waar hun een beter bestaan toelachte. Vandaar dat zij na de bevrijding weinig reden zagen om nog langer te blijven. Dan resteert de vraag of de verplichte internering en het onderworpen zijn aan een regime dat hun vrijheid belemmerde, nog sporen in het gemoed van de exkampbewoners heeft achtergelaten. Daar valt moeilijk een antwoord op te geven, omdat men na repatriëring buiten het blikveld van de Nederlandse geschiedschrijving is terechtgekomen. Dat lag anders met de overlevenden van de joodse vluchtelingenkampen, die in Westerbork zeker niet de veiligheid vonden waarop zij hadden gehoopt.

Vluchtelingenkamp in eigen kring

> ‘Het stormde haast het hele jaar door en de wind woei het zand en het vuil van de heide op, zodat alles zwart of grijs werd, overal zand doordrong en de wegen bij regen direct in een diepe modderpoel veranderd werden. Oogontstekingen waren er

> aan de orde van de dag ... Kamp Westerbork was (in elk opzicht) troosteloos!' (Presser 1965, 294)

Direct na de bevrijding van Westerbork schreef dr. H. Ottenstein, een joodse vluchteling die in dat kamp de oorlog overleefde, een verslag over zijn wederwaardigheden. Het citaat in Pressers standaardwerk is aan diens observaties ontleend. Een andere vluchteling die het kon navertellen, was Fred Schwarz, die zijn indrukken van het kamp eveneens vastlegde. Hij arriveerde op 5 juli 1940:

> 'Een desolater aanblik kan ik mij niet voorstellen. Er is wat wind die het zand opwoelt en een soort mist legt over een kaal, dor en droog landschap. Ik kan er niets van die veel bezongen schoonheid van de heide in terugvinden. Eindeloos strekt zich dit landschap voor ons uit. (...) Als we dichter bij zijn, zien we een dorpje van bruine huisjes met witte daken die om de grote witte daken samenscholen. Als in een slecht decor herhaalt zich daarachter de eentonige heide.' (Mulder en Prinsen 1999, 73)

Het kamp Westerbork lag van de buitenwereld afgesloten op een kaal stuk heide in Drenthe. Op vier kilometer afstand lag het eerste dorp, Hooghalen, niet meer dan een gehucht. De herinneringen die na de oorlog zijn opgetekend, waren uiteraard gekleurd door kennis over de massamoord op de Nederlandse joden. Afgezien daarvan, was Westerbork beslist niet gebouwd met het idee van een vakantieoord voor ogen, al wekte een verslag in *De Telegraaf* van 14 oktober 1939 de indruk dat er een klein paradijs was verrezen. In de even tragische als cynische toon die het werk van Presser zo eigen was, noteerde hij hierover:

> 'Het is een sappig stukje, waaraan zelfs niet de beschrijving mankeert van de "gebloemde gordijntjes", voor de barakken bestemd: "Boerenbontgoed, dat het goed doet achter de heldere kleine ruitjes". (...) Een beetje ver ligt het wel, waardoor de ochtendpost er om 4 uur in de namiddag komt. Gelukkig is er een prima kok. Enzovoorts, twee-en-een-halve kolom bijna lyrisch proza, men zou er dan niet willen wonen, maar in elk geval wel een tijdje logeren: knus, fris, gezond. Een leuk kamp.' (Presser 1965, 293)

Het kamp was in 1939 gebouwd, op initiatief van de Nederlandse regering, maar op kosten van de joodse gemeenschap. De bedoeling was een centrale plek voor de opvang van joodse vluchtelingen te creëren, waarvoor men aanvankelijk Elspeet - in de noordelijke Veluwestreek - op het oog had gehad. In de buurt van die gemeente lag een geschikt stuk bouwgrond. Alleen had de ANWB protest aangetekend tegen die locatie, omdat een kamp de toeristische betekenis van dat gebied geweld zou aandoen. Die bezwaren zou de Neder-

landse regering ongetwijfeld terzijde hebben geschoven, als er niet een ander protestschrijven was binnengekomen. Op 14 maart 1939 had koningin Wilhelmina via haar secretaris laten weten dat zij een vluchtelingenkamp op een terrein zo vlak bij haar zomerverblijf zou betreuren. Een terrein dat overigens twaalf kilometer verwijderd lag van paleis Het Loo. De reflexmatige reactie van de betrokken ministers en ambtenaren bestond uit het omkijken naar een andere locatie, officieel vanwege 'nader gerezen bezwaren'.[22]

Een jaar daarvóór had de Nederlandse regering besloten alleen nog vluchtelingen toe te laten die in hun land van herkomst in levensbedreigende omstandigheden verkeerden. Wat dat aangaat, is er niets nieuws onder de zon. Voor Duitse joden leek daarmee de deur in het slot te zijn gegooid, tot de Kristalnacht van 7 op 8 november 1938. Daarna werd het gemakkelijker om aan te tonen dat men als jood zijn leven in Duitsland niet langer zeker was. De publieke opinie zorgde ervoor dat de regering besloot om alsnog 10.000 vluchtelingen toe te laten. Ook kwam een onbekend aantal langs niet-legale weg Nederland binnen. Door de toenemende aantallen viel de opvang niet langer alleen aan het Joods particulier initiatief over te laten. Dus werden er inderhaast 26 kampen, opvangcentra en tehuizen in gereedheid gebracht, wat echter zoveel organisatorische rompslomp veroorzaakte dat de regering ingreep. Zij vreesde dat eigenaars van de onderkomens hun panden op zeker moment weer voor zichzelf zouden opeisen. Vandaar het besluit om een centraal vluchtelingenkamp te bouwen, waarvoor de keuze uiteindelijk op Westerbork in Drenthe viel. De vluchtelingen waren voor hun opvang voortaan op dat kamp aangewezen. Daarbij had de regering een aantal categorieën joden voor ogen. Om te beginnen vluchtelingen zonder voldoende geld om in hun eigen onderhoud te voorzien. Verder degenen die geen verwantschap hadden met Nederlanders of andere in Nederland verblijvende vluchtelingen. Tot slot de mensen die volgens Justitie 'twijfelachtig gedrag' vertoonden en degenen die illegaal de grens waren overgekomen. Van overheidswege vond men opname in een kamp beter dan huisvesting bij particulieren, want dat zou meer tot emigratie prikkelen. Ook werd de arbeidsmarkt dan niet bedreigd, vielen de vluchtelingen beter te controleren en zou er weinig kans zijn op assimilatie met de Nederlandse bevolking.[23] Dat verklaart de keuze voor Westerbork, niet te ver van de bewoonde wereld, met een bevolking die weinig kans bood tot assimilatie en die een beetje buiten de internationale stromingen leefde.[24] Het terrein lag misschien iets te afgelegen en te dicht bij Duitsland om de joodse vluchtelingen zich helemaal veilig te doen voelen, maar zulke bezwaren moesten maar op de koop toe worden genomen.

Van november 1939 tot juli 1942 functioneerde Westerbork als opvangkamp voor joodse vluchtelingen. Daarna nam de Duitse S.S. het in gebruik als doorgangskamp en vonden er vandaar uit wekelijks op dinsdag transporten naar de vernietigingskampen plaats. Meer dan honderdduizend mensen -

veruit de meeste daarvan joden, maar ook Sinti en politieke gevangenen - verbleven een korte of langere periode in dit voorportaal van de dood. Niettemin bevonden zich bij de bevrijding van het kamp op 12 april 1945 onder de overlevenden nog steeds Duitse joden die al vóór mei 1940 waren geïnterneerd. Toen de eerste 22 vluchtelingen arriveerden, was het kamp nog niet helemaal opgetrokken. De bouw verliep trager dan gepland, maar de aannemer dacht te kunnen profiteren van de arbeidskracht van de vluchtelingen zelf. Dat viel in de praktijk nogal tegen, want volgens de directeur van het kamp, D.A. Syswerda, zaten er weinig vakbekwame timmerlieden tussen. Niettemin hield hij er in zijn verslag over de aankomst van de eerste groep vluchtelingen nog de moed in. Hij ontving de nieuwkomers met een stevige pan soep en hun barak zag er verzorgd uit. Zijn optimisme kon echter niet verhelen dat er nogal wat schortte aan het kamp. De herfstregens hadden de onverharde wegen in een modderpoel veranderd. De centrale verwarming werd vanuit een stookhuis van warm water voorzien, alleen waren de leidingen naar de barakken te lang en kwam het water zo goed als koud op de bestemde plek aan. Daar kwam bij dat de leidingen regelmatig sprongen. Verder lag de centraal gelegen keuken zó ver van de barakken dat ook het eten zelden warm werd geserveerd. De kwaliteit van het eten was overigens niet slecht, alleen liet de hoeveelheid nogal eens te wensen over.

Volgens het kampregister was Leo Blumensohn vluchteling nummer 1. Hij werd in 1989 in Tel Aviv geïnterviewd door Willy Lindwer, ten behoeve van diens tv-documentaire ‘Kamp van hoop en wanhoop’. Ook hij herinnerde zich dat het kamp aanvankelijk uit niet meer dan vier of vijf barakken bestond en feitelijk één grote bouwplaats was. Dat hij niet bij zijn moeder in Amsterdam kon blijven, begreep hij evenmin.

> ‘Dat heeft me heel bitter gestemd, en dat werd nog erger door het onrecht in Westerbork. Daar was tot 1940 namelijk bijna geen eten, terwijl er in Nederland nog genoeg te eten was. We hadden veel te weinig brood, alleen maar slechte margarine. Ik weet het nog goed, 's morgens alleen een stuk brood en een kop koffie, terwijl we barakken moesten bouwen en hard moesten werken. (...) We waren gewoon uitgehongerd en er kwamen geen pakketten, niet van de Nederlandse overheid, die ons daar ingestopt had, noch van de Nederlandse joden. Dat heeft bij mij wel kwaad bloed gezet. Toen er vanaf 1942 Nederlandse joden naar het kamp begonnen te komen, bracht dat grote spanningen mee, want de Duitse joden konden moeilijk vergeten wat ze de laatste jaren onder Hollandse leiding in het kamp hadden meegemaakt.’ (Lindwer 1990, 72-73.)

Toen er ook Nederlandse joden arriveerden, vanaf juli 1942, veranderde het vluchtelingenkamp in een doorgangskamp. In de jaren daarvóór was Westerbork eigenlijk een Duits dorp op de Drentse heide. De groei van het aantal

bewoners liep parallel met de toename van het aantal barakken en andere voorzieningen. Dat was overigens een traag verlopend proces. Op 30 november 1939 waren er 125 vluchtelingen ondergebracht, eind van dat jaar 127 en eind januari 1940 nog maar 167. Pas eind april was dat aantal opgelopen tot 749.[25] Het kamp was bedoeld als een plaats voor vluchtelingen om zich voor te bereiden op emigratie naar elders. Vandaar dat er faciliteiten moesten komen voor scholing en opleiding, zowel de theoretische als praktische vakken. Dus taalcursussen en opleidingen als timmeren, metselen en onderricht in land- en tuinbouw, met het oog op eventuele emigratie naar Palestina. In de korte geschiedenis van het kamp vóór mei 1940 is van al die plannen niet veel terechtgekomen. Wel zijn er vluchtelingen ingeschakeld bij de afbouw van het kamp, alsook bij het werk op de nabijgelegen boerderij De Schattenberg en bij de ontginning van de heidevlakte. Ook na de bezetting werden bewoners ingeschakeld bij zulk werk, maar toen uiteraard niet langer als voorbereiding op emigratie. In de lente van 1940 was de bouw van Westerbork min of meer voltooid, met barakken voor gezinnen en vrijgezellen. Ook stond er een aantal huisjes op het terrein, er was een school, werkplaatsen, een ziekenbarak, een postkantoor, een synagoge, een recreatieruimte, een bibliotheekje, een sportterrein en administratiegebouwen. Nog geen omheining, want de desolate heidevlakte functioneerde als grens. Vlak naast het kamp stonden twee huizen voor de kampleiding, en de bewaking lag in handen van een paar rijksveldwachters.

Met de buitenwereld was nauwelijks contact. Om het kamp te verlaten was toestemming nodig, maar de vluchtelingen kregen slechts 40 cent zakgeld per week. Dat was te weinig om in Hooghalen op de trein te stappen om in Assen uit te gaan. Daar kwam bij dat de meeste nieuwkomers alleen Duits spraken en hooguit gebrekkig Nederlands, dus bleef de recreatie buiten het kamp beperkt tot een wandeling in de omgeving. Wel bezocht men soms, met een politieagent als begeleider, instanties die zaken regelden voor de emigratie of werd een bezoek gebracht aan een ziekenhuis in Groningen voor specialistische medische hulp. Wie op de heide werkte, had natuurlijk contact met het begeleidende personeel van de Heidemaatschappij. Correspondentie met de buitenwereld was toegestaan, net als het afleggen van bezoek. In de praktijk kwam dit overigens zelden voor. Weinig vluchtelingen waren in de gelegenheid geweest om vóór hun komst naar Westerbork vriendschap te sluiten met Nederlanders. Het hoeft geen betoog dat de Duitse joden Westerbork als een soort concentratiekamp ervoeren, ook al ontbraken de omheiningen en bleef de bewaking beperkt. Mettertijd nam het gevoel in de val te zitten toe, zeker toen de Tweede Wereldoorlog met de Duitse invasie van Polen feitelijk was losgebroken. Op 9 april 1940 bezette Duitsland Denemarken en viel het Noorwegen aan. Bij een aanval op Nederland zou er geen ontsnappen meer aan zijn, een vrees die niet lang daarna werkelijkheid werd.

Nu was er wel degelijk een plan voor de evacuatie opgesteld, als voorbereiding op een mogelijke invasie van het dicht bij de grens gelegen Westerbork. Alle vluchtelingen zouden per trein naar Zeeland worden vervoerd. Toen de spoorbrug bij Zwolle was opgeblazen, kwamen de vluchtelingen echter in Leeuwarden terecht. Vandaar dat ze, na de capitulatie, weer werden teruggeleid naar Westerbork. Daar ging het leven aanvankelijk zijn oude gang, maar langzaam begon er van alles te veranderen. Om te beginnen de sfeer, waarover één van de vluchtelingen, Werner Bloch, later vertelde: 'Alleen de hoop dat het met de oorlog niet lang meer kon duren, nu Duitsland een neutraal land was binnengevallen, hield ons staande.' Naarmate de oorlog langer ging duren en er steeds meer Duitse joden in het kamp arriveerden, werd de sfeer grimmiger: 'Je was steeds meer met jezelf bezig, met vragen als: "Hoe kom ik hieruit, hoe overleef ik dit?" De rest kan je op een gegeven moment niet meer schelen.'[26] In juli 1940 werd de leiding van het kamp overgeheveld van het departement van Binnenlandse Zaken naar Justitie, wat leidde tot de vervanging van directeur Syswerda door een commandant, de reserve-kapitein J. Schol. De marechaussee nam de bewaking van het kamp over. De commandant voerde meteen een strakkere discipline in, door iedere barak te voorzien van een eigen leider, afkomstig uit de eigen groep. Die persoon was voortaan verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. Net als in het leger werd er nu tweemaal per dag een appèl gehouden, en werd het briefverkeer aan banden gelegd en gecensureerd. De disciplinering van het kamp, om niet te zeggen de militarisering, drong tot in elke uithoek door. Zo herinnerde Fred Schwarz zich: 'Je mag je bed niet meer opmaken als je 's morgens opstaat maar je moet alles opvouwen en bij elkaar een pakket bouwen. De roodwitte strepen van de dekens moeten recht aan de voorkant, hoogte, breedte en lengte van het pakket zijn voorgeschreven.'[27]

Niet alles veranderde, want er gingen nog steeds patiënten voor specialistische hulp naar Groningen. De begeleidende veldwachter was alleen vervangen door een marechaussee, die heel gemoedelijk vroeg of de patiënt op een bepaald tijdstip weer bij de bus kon zijn. Er stonden nog altijd geen hekken om het kamp en de bewaking was niet toegenomen. De lege heide van Drenthe fungeerde vanouds als begrenzing. Wel werden er, op bevel van de Duitse bezetters, meer groepen gevluchte Duitse joden naar Westerbork gezonden. In het midden van 1942 was de populatie van het kamp gegroeid tot ongeveer 1100 mensen. Dat had ook consequenties voor de besteding van de vrije tijd, iets waarvoor de bewoners zelf moesten zorgen. In een brief die Werner Stertzenbach ongecensureerd het kamp wist uit te smokkelen, biedt hij een kijkje achter de schermen. Het was november 1941 toen hij schreef:

> 'Wat wordt er nu in de vrije tijd gedaan? Er zijn verschillende kursussen in talen, dus Engelsch, Fransch, Spaansch, Nederlandsch; ook Mathematiek. (...) Je ziet dus, dat

> er heel wat geleerd wordt en toch het grootdeel van de 1200 menschen hier doet niets en prefereert het karten. Geschaakt (ik bedoel schaakspelen) wordt ook en als het weer goed is wordt op het sportterrein gevoetballt. Ja wij hebben ook een orkest en de concerten zijn helemaal niet slecht. Ook een operette hadden wij.' (Mulder en Prinsen 1999, 88)

In het kamp was ook de stichting Onderwijs en Ontspanning actief. In de herinnering van de overlevenden is vooral een uitvoering van Shakespeares 'Midzomernachtsdroom' blijven hangen. Integraal uitgevoerd, met muziek van Mendelssohn, had dat stuk veel indruk gemaakt. Het was een ironische speling van het lot, dat in een Duits doorgangskamp 'entartete Musik' viel te beluisteren van een joodse componist die in Nederlandse concertzalen niet langer gespeeld mocht worden. Het meest in het oog springende verschil met de culturele activiteiten in de Belgische kampen was, dat er ook vóór de oorlog in Westerbork nooit Nederlanders de voorstellingen bijwoonden. De stukken werden ook niet buiten het kamp opgevoerd. In de loop van 1942 nam het isolement verder toe. Om te beginnen werd het kamp uitgebreid en kwam er prikkeldraad rondom, met verhoogde wachtposten. Van toen af ging het fungeren als een doorgangskamp naar de gaskamers voor slachtoffers van de nazi-politiek. Op dat hoofdstuk in de Nederlandse geschiedenis zullen we hier slechts kort ingaan, omdat het feitelijk niet tot de thematiek van dit boek behoort. Het Polizeiliches Durchgangslager Westerbork deed immers niet langer dienst als Nederlands vluchtelingenkamp, op één uitzondering na. Veel Duitse joodse vluchtelingen in Westerbork hebben een bijzondere rol gespeeld in de opvang en behandeling van de later opgepakte Nederlandse joden. Als 'Alte Lagerinsassen' kwamen zij bekend te staan als de Joodse S.S. of de 'Adel van Westerbork'. Al onder leiding van kapitein Schol waren er allerlei functies en baantjes gecreëerd om een regelmatig en ordelijk verloop van het kampleven mogelijk te maken. Door een soort modelkamp te verwezenlijken, hoopten Schol en zijn superieuren bij het departement te kunnen voorkomen dat de Duitsers zich met de gang van zaken gingen bemoeien. Die inschatting zou achteraf een rampzalige vergissing blijken, zoals de Nederlandse autoriteiten er in die tijd wel meer maakten.

Het belang van die functies en baantjes nam in 1942 namelijk alleen maar toe. De oude kampbewoners werden bij van alles en nog wat ingeschakeld. Zij werkten op de administratie, bemanden de kampbrandweer, functioneerden als barakleider, kregen de leiding over bouwwerkzaamheden, verzorgden het ophalen en verbranden van het afval en wat al niet meer. In juli van dat jaar nam de S.S. de organisatiestructuur over, wat tot een uitbreiding van de Ordedienst leidde. Maar ook die bestond grotendeels uit Alte Lagerinsassen. Zo dwongen de Duitse bezetters de joden, net als elders in de bezette gebieden, om een sleutelrol te vervullen in hun eigen deportatie. De bewaking van

het kamp kwam weliswaar onder leiding te staan van SS'ers, maar binnen het prikkeldraad bleven de joden zelf verantwoordelijk. Zelfs voor het opstellen van de lijsten met namen van degenen die wekelijks op transport werden gezet. De Duitse kampleiding gaf alleen aan om hoeveel mensen het moest gaan. Wie zulke baantjes vervulde, kwam - samen met verwanten - terecht op de Stammliste, en was tot nader order vrijgesteld van deportatie. Zo'n plaats op een naamlijst in Westerbork was dus meer waard dan al het goud in de kluizen van de Nederlandse bank. Doordat de Duitse joden de belangrijke functies al vervulden toen de Nederlandse joden arriveerden, konden zij invloed uitoefenen op de samenstelling van de Stammliste. Het ging om leven en dood, dus zij gebruikten die invloed ook. Door deze verdeel-en-heers-politiek van de Duitsers is de relatie tussen Duitse en Nederlandse joden ernstig vertroebeld geraakt. In zijn standaardwerk schrijft Presser hierover:

> ‘Die oude kampbewoners, voor het overgrote deel Duitsers of statenlozen, althans niet-Nederlanders, stonden al bij voorbaat afwijzend tegenover de nieuw aankomende Nederlanders, voelden zich - maar al te begrijpelijk - in hun zo moeizaam veroverde voorkeursposities bedreigd. De binnenkomende Joden vonden een kamp, waar de Duitsers en het Duits heersten. (...) De inkomeling maakte al dadelijk kennis met de “grote bek” van allerlei geaffaireerde of commanderende lieden, die óók een ster droegen, maar Duits waren, in taal, in commando's en zoals de Nederlander dat meende te zien, ook in optreden.’ (Presser 1965, 354)

Het leverde de vooroorlogse nieuwkomers niet alleen de scheldnaam ‘Joodse S.S.’ op, zij maakten ook daadwerkelijk meer kans het vege lijf te redden. Dat was nog zo'n cynische wending die de geschiedenis voor deze uitzonderlijke categorie migranten nam, hoewel over hun exacte kans op overleving slechts valt te speculeren. In juli 1942 telde Westerbork ongeveer 1100 Duits-joodse kampbewoners; na de bevrijding door de Canadezen werd op 15 april 1945 een balans opgemaakt. In totaal waren er toen nog 876 bewoners in leven: het aantal voormalige Duitsers bedroeg 229 en voormalige Oostenrijkers 37.[28] Wie van hen tot de Alte Lagerinsassen behoorden, is evenwel niet bekend. Het kan net zo goed zijn dat de meeste uiteindelijk evenmin aan deportatie zijn ontkomen. Alleen zal dat in een latere fase zijn gebeurd, waardoor de kans op overleving in Auschwitz, Theresiënstadt of Bergen-Belsen niet ondenkbaar was. Zoals in het geval van Fred Schwarz, die in september 1944 op transport werd gesteld naar Theresiënstadt en daarna in Auschwitz terechtkwam. Hij werd daar fit genoeg beoordeeld voor dwangarbeid en overleefde de Tweede Wereldoorlog. Dan was er nog Werner Stertzenbach, een van de weinigen die uit Westerbork wisten te ontsnappen en onderdook in Amsterdam. In januari 1942 arriveerde dr. Ottenstein in het doorgangskamp, waar hij op de kampadministratie kwam te werken. Hij genoot een goede reputatie onder de Neder-

landse joden en was betrokken bij de registratie van de nieuwkomers. Door zijn wijze van vraagstelling over iemands achtergrond probeerde hij hen, indien mogelijk, te laten vallen in één van de categorieën die niet meteen op transport hoefden.[29]

Door de Duitse bezetting zullen we nooit weten of kamp Westerbork geschikt zou zijn geweest om vluchtelingen voor te bereiden op hun emigratie, of integratie in de omringende samenleving. Van een overtocht naar Palestina of andere overzeese bestemmingen is in ieder geval niets terechtgekomen. In mei 1940 bleken de joodse kampbewoners als ratten in de val te zitten, want de Duitse vijand kon hen zó oppakken en afvoeren naar de vernietigingskampen. Dat lot heeft de meeste van hen dan ook getroffen. Wel wijst de bizarre geschiedenis van Westerbork uit, dat Duits-joodse vluchtelingen langer dan hun Nederlandse lotgenoten aan deportatie wisten te ontkomen. Zij hadden daardoor net iets meer kans om de verschrikkingen te overleven. Dat zegt niet alleen iets over de aard en functie van dat kamp, maar wijst ook op het Nederlandse onvermogen om joodse burgers te beschermen. Alleen in vergelijking met het hoge percentage Nederlandse joden dat omkwam in de vernietigingskampen valt eigenlijk nog iets ‘gunstigs’ te zeggen over de overlevingskansen van joodse vluchtelingen in Westerbork. Na de oorlog is het kamp trouwens niet afgebroken. Eerst hebben er een tijdlang NSB'ers en collaborateurs gevangen gezeten, daarna deed het kort dienst als opvangkamp voor Indische Nederlanders. In 1951 ging de geschiedenis van Westerbork een nieuwe fase in, doordat het onder de naam Schattenberg als opvangkamp begon te functioneren voor Molukkers. Ook bij hen was het niet de bedoeling dat zij in Nederland zouden integreren, maar ook die geschiedenis nam een onverwachte loop.

Het kamp als wachtkamer

In 2001 vertelde Bert Tahitu, redacteur van het jongerenblad *Tjenkeh,* aan een verslaggever van het *Rotterdams Dagblad* dat de Molukse gemeenschap, door haar vreemde start, twintig jaar achter de Nederlandse gemeenschap aanliep. Hij zag die achterstand op allerlei terreinen terug, en vond dat de emancipatie van Molukkers zich pas nu aan het voltrekken was.[30] Bekende titels van publicaties over de geschiedenis van Molukkers in Nederland verkondigen altijd dezelfde boodschap: ‘De onnodige komst van de Ambonezen’; ‘Migranten tegen wil en dank’ en ‘Tussen wal en schip’.[31] Een willekeurige greep uit de literatuur die voorhanden is, wijst meteen naar de problematische geschiedenis van Molukkers in Nederland. Het ging ook om een onbekend verhaal, tot het land in 1975 en 1977 ruw bewust werd gemaakt van de problemen in Molukse kring, door de gewelddadig verlopen treinkapingen en een gijze-

lingsactie in Drenthe. Lange tijd wist de Nederlandse overheid zich geen raad met de binnenkomst van deze categorie migranten uit het voormalige Nederlands-Indië. Dat had, net als bij Indische Nederlanders, alles te maken met de problematische afwikkeling van de dekolonisatie in Zuidoost-Azië. Zonder een enkel woord over die voorgeschiedenis valt de aparte huisvesting van Molukkers in kamp Schattenberg dan ook niet te begrijpen.

In 1951 arriveerden ruim vierduizend Molukse militairen met hun gezinnen, bij elkaar zo'n 12.500 mensen, in Nederland. Het idee was dat zij hier tijdelijk zouden verblijven, dus werden zij in woonoorden gehuisvest. Bij de grootste en bekendste woonoorden ging het echter gewoon om kampen, namelijk de voormalige concentratiekampen Westerbork en Vught. Die herbergden tezamen bijna de helft van de naar Nederland gekomen Molukkers.[32] Gezien hun beladen voorgeschiedenis waren de naambordjes verhangen. Kamp Vught heette nu Woonoord Lunetten en Kamp Westerbork stond vanaf 1951 bekend als Woonoord Schattenberg. De overige Molukkers werden ondergebracht in andere woonoorden, die in de regel enige tientallen tot honderden personen konden opvangen.[33] De Molukse militairen waren niet uit vrije wil naar Nederland gekomen, vandaar dat het in niemands hoofd opkwam zich hier blijvend te vestigen. Ze maakten deel uit van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), dat op 26 juli 1950 was ontbonden. Die eis stond gedicteerd in het verdrag over de dekolonisatie. Wel hadden de Molukse militairen, volgens datzelfde verdrag, het recht zelf te bepalen waar die demobilisatie zou plaatsvinden. De onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië leverden echter geen resultaat op. Dat kwam ook, doordat in april 1950 op Ambon een zelfstandige republiek was uitgeroepen, de Republik Maluku Selatan (RMS). Daar waren ook Molukse KNIL-militairen bij betrokken.[34] De nieuwe republiek Indonesië erkende het streven naar zelfstandigheid van de Molukken niet en greep militair in. Ook vond de Indonesische regering het onacceptabel dat elders gelegerde Molukse KNIL-militairen op de Molukse eilanden wilden demobiliseren. Om uit de impasse te geraken, nam de Koninklijke Landmacht de ex-KNIL'ers toen in dienst en concentreerde hen op Java. Een groep Molukkers die al in Nederland verbleef, wist door een kort geding bij de Haagse rechtbank te voorkomen dat hun landgenoten daar tegen hun zin werden gedemobiliseerd. De onderhandelingen met Indonesië sleepten zich intussen voort en het verblijf van de Molukse militairen op Java - inmiddels herenigd met hun gezinnen - leidde tot grote spanningen. Daarop besloot de Nederlandse regering hen uit arrenmoede tijdelijk naar Nederland te laten overkomen. Alle partijen verkeerden in de veronderstelling dat er uiteindelijk wel een politieke oplossing zou komen. Dan zouden de Molukkers alsnog in Indonesië emplooi vinden.[35]

Met die oplossing voor ogen werden de Molukse militairen, die tussen februari en juni 1951 in Nederland arriveerden, direct uit de Koninklijke

Landmacht ontslagen. Het leek een logisch besluit, maar de Molukkers reageerden verbijsterd. Zij waren op dienstbevel naar Nederland vertrokken, in de verwachting daar, in afwachting van terugkeer, als militairen te kunnen dienen. Ineens waren zij hun bestaansgrond kwijt. Vanwege het idee van de snelle terugkeer besloot de Nederlandse regering de Molukkers collectief in woonoorden, *casu quo* kampen te huisvesten. Die waren daartoe inderhaast in gereedheid gebracht. De samenleving werd in die tijd door woningnood geteisterd, dus veel meer had men aan huisvesting ook niet te bieden. Wat eveneens meespeelde, is dat de tijdelijke migranten onder elkaar bleven en hun cultuur en leefwijze zoveel mogelijk in stand konden houden. Enigerlei vorm van integratie in Nederland, laat staan vernederlandsing, werd ongewenst geacht. Intussen kwam er maar geen politieke oplossing, en liep de spanning tussen Nederland en Indonesië alleen maar verder op. Het hielp evenmin dat veel Molukkers in Nederland grote sympathie koesterden voor de RMS, want dat streven had Indonesië juist met militair geweld de kop ingedrukt. Een veilige terugkeer van de Molukse burgers was daarom niet langer verzekerd. Door de strijd over Nieuw-Guinea werd het verblijf van de Molukkers in Nederland steeds langer gerekt, tot het permanent bleek te zijn. Maar de nieuwkomers, van oudsher trouwe soldaten van het KNIL, voelden zich door de Nederlandse regering in de steek gelaten, om niet te zeggen: bedrogen. Zij waren met recht migranten tegen wil en dank. Tegen die troebele achtergrond kwam uiteindelijk toch een officieel integratieproces op gang, zij het niet van harte. De geïsoleerde woonsituatie van Molukkers in de kampen heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld.

Het naoorlogse verblijf in de kampen kende een tijdsfasering. Tot 1953 was het verboden te werken en werden de militairen en hun gezinnen op kosten van de staat onderhouden. Daarna was werken wél toegestaan en vanaf 1956 moesten de kampbewoners zelfs voor hun eigen inkomen zorgen. Drie jaar later besloot de Nederlandse regering de kampen op te heffen en werden Molukkers verplicht in speciaal voor hen gebouwde of uitgekozen wijken in een aantal steden en dorpen te wonen. De opheffing ging met de nodige problemen gepaard en zou pas in de jaren zeventig worden voltooid, met uitzondering van het kamp Lunetten in Vught, dat pas in 1989 officieel werd opgeheven.[36] In hun boekje over Schattenberg geven Abuys en Martin een sfeervol beeld van het leven aldaar. In de barakken was er voor elk gezin een aparte eenheid gemaakt - met een scheidswandje ertussen - die uit een woonkamer en twee slaapkamers bestond. Het eten kwam uit de centrale keuken en er waren recreatievoorzieningen, een kampwinkel, een kerk en een school voor de kinderen op het terrein. In zekere zin zetten de mannen hun militaire leefwijze voort; de eerste jaren begonnen ze de dag met een appèl en het hijsen van de vlag. Het beheer en toezicht had de Nederlandse regering in handen gelegd van het Commissariaat voor de Ambonezenzorg (CAZ). De bewoners

mochten uit hun midden een kampraad kiezen voor overleg met het commissariaat over de dagelijkse gang van zaken, waarvoor de hoogste in rang werden voorgedragen, dus de sergeant-majoors. Omdat alles in principe was verzorgd, kreeg iedereen slechts een bescheiden zakgeld om naar eigen inzicht te besteden. Het doelloos wachten op een gunstige loop van de dingen leidde al snel tot leegloop en irritaties. In de herinnering van Sam Septenno, die in 1951 als tienjarige in Schattenberg aankwam, kon het bijna niet anders:

> 'Het zijn allemaal militairen geweest. Ze zaten hoogstens twee weken thuis en gingen dan weer op patrouille. Maar hier in Schattenberg zijn het geen mannen meer onder elkaar. Ze maken onderdeel uit van het gezin en iedere dag zitten ze tegen hun vrouwen en kinderen aan te kijken. Op een gegeven moment ontstaan ruzies binnen de gezinnen, maar ook met de buren. Het begon meestal bij de kinderen of de vrouwen en dan gingen de mannen op de vuist, maar soms werd er ook wel met messen gevochten.' (Abuys en Martin 2002, 15)

Om de verveling te verdrijven zochten en vonden sommige mannen een baantje op een boerderij in de omgeving, meestal als hulp in de oogsttijd. Het commissariaat stond die verboden bijverdiensten oogluikend toe, omdat de spanningen in het kamp erdoor verminderden. Ook werd de organisatie van cursussen toegestaan, waar de mannen zich konden bekwamen in metaalbewerking en timmeren. Na hun terugkeer als burger naar Ambon konden al die militairen daar alleen maar profijt van hebben. Voor de vrouwen was de overgang naar Nederland een al even schokkende ervaring geweest. Door het beroep van hun man waren zij gewend om zelfstandig het huishouden te verzorgen en de opvoeding van hun kinderen. Nu hadden ze dagelijks hun echtgenoot over de vloer, alsof ze vroegtijdig waren gepensioneerd. In het huishouden viel er intussen genoeg te doen. Het eten mocht dan uit de centrale keuken komen, het werd wel met specerijen aan de eigen smaak aangepast. Doordat er de eerste jaren flink aan gezinsuitbreiding werd gedaan, viel er ook op dat vlak genoeg te regelen. Bovendien ging het wassen in die tijd nog met de hand. Door de klassieke taakverdeling tussen man en vrouw, die in de kampen gewoon bleef gehandhaafd, hadden de moeders ook weinig aan hun werkeloze echtgenoten. De eerste contacten met de Nederlandse omgeving kwamen tot stand door de schoolgaande kinderen. Ondanks het isolement van de kampen gold ook voor hen de leerplicht. In de kleinere woonoorden waren zij niet met genoeg om een eigen school te stichten, dus gingen zij naar een dorpsschool in de buurt. Daar leerden ze Nederlands, een taal die hun ouders meestal gebrekkig of in het geheel niet beheersten. Het lijkt een paradox om kinderen die naar Indonesië zouden terugkeren op te zadelen met Nederlands onderwijs. Dat valt alleen te begrijpen door te verwijzen naar de koloniale achtergrond van de ouders. In Nederlands-Indië stonden de Hol-

Afb. 6.1. Manifestatie tegen de uitzetting van 26.000 uitgeprocedeerde asielzoekers, onder het motto ‘een royaal gebaar’, in verband met het 25-jarig regeringsjubileum van Koningin Beatrix. Het Plein in Den Haag, 26 april 2005.

Afb. 6.2. Het interieur van een manschappenbarak in het Engelse Kamp in Groningen, waar tijdens de Eerste Wereldoorlog 1500 Engelse militairen waren geïnterneerd.

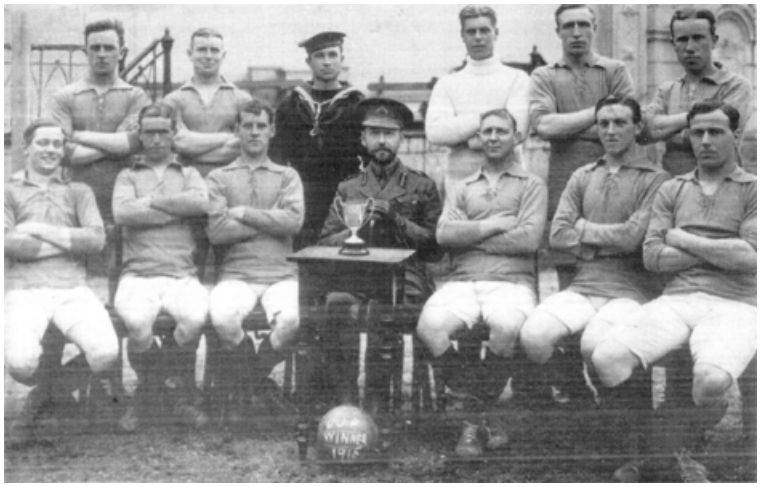

Afb. 6.3. Engelse elftal in Groningen uit de periode 1914-1918. In het midden commodore Henderson.

Afb. 6.4. Start van een koppelkoers over 40 km, 13 oktober 1918, op het door Belgische militairen gebouwde ‘vélodrome’ in opvangkamp Harderwijk.

Afb. 6.5. Belgische vrouwen in de naaikamer van vluchtoord Gouda, geschonken door de Rockefeller Foundation.

Afb. 6.6. School voor Belgische kinderen in het vluchtoord Gouda.

Afb. 6.7. Vluchtelingenkamp Westerbork in aanbouw, vermoedelijk eind 1939.

Afb. 6.8. Kaarten in kamp Westerbork, op een zondagmiddag.

Afb. 6.9. Molukse bewoners van kamp Schattenberg, vlak voor hun vertrek naar Den Haag voor de RMS-herdenking - omstreeks 1953.

Afb. 6.10. Molukse vrouwen tijdens een kookcursus in kamp Schattenberg (1951-1971). Naast de cursusleidster staat mw. Neel Haumahu.

Afb.6.11. Molukse kinderen, wachtend vóór de kantine van kamp Wyldemerck in Harich-Balk, 1959.

Afb.6.12. Scharenslijper Philip Schneider in 1921 aan het werk op het woonwagenkamp aan de Binckhorstlaan in Den Haag. Links een parapluverkoper.

Afb. 6.13. Inval op woonwagenkamp Vinkenslag in Maastricht, 20 mei 2003, met 700 man politie en mobiele eenheid. Het doel van de actie was het vernietigen van de hennepplantages op het terrein.

Afb. 6.14. Wachten in het asielzoekerscentrum in Emmen, 26 april 2004.

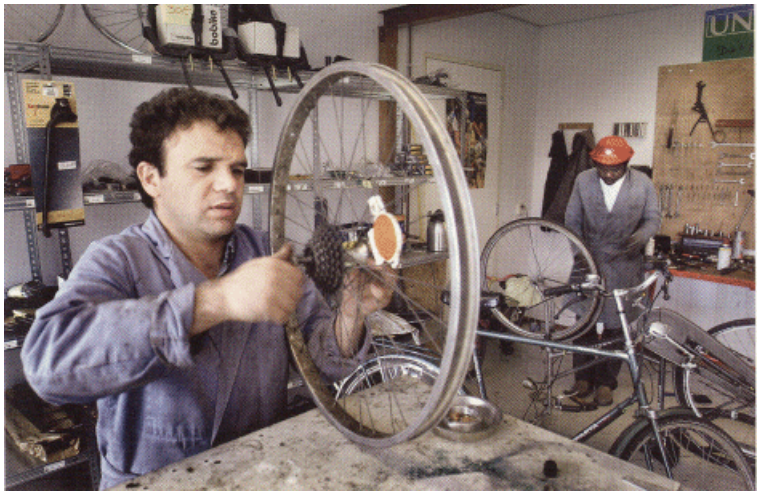

Afb. 6.15. Werkplaats in het asielzoekerscentrum in Emmen, 26 april 2004.

landse scholen het best aangeschreven en daarom hadden de Molukse nieuwkomers weinig moeite met het westerse onderwijs.[37] In kamp Schattenberg kwam al in het schooljaar 1951-1952 een dependance van de school met de bijbel uit Westerbork. Wel werd het onderwijs verzorgd door onderwijzers die ervaring in Indië hadden opgedaan. Zij konden daardoor beter aansluiten op de leefwereld en gewoonten van hun Molukse leerlingen.

De over kampen verspreide Molukkers waren weliswaar voor het allergrootste deel ex-militairen van het KNIL, dat laat onverlet dat ze onderling wel degelijk verschilden. De meeste waren protestants-christelijk, naast katholieken en een bescheiden aantal moslims. Doordat de meeste Molukkers van de centrale eilanden kwamen, werd de hele groep aangeduid als Ambonezen. Maar een niet onaanzienlijke minderheid was afkomstig van de zuidelijke Molukken en stond bekend als Keiezen. In de eerste maanden en jaren van hun verblijf in Nederland leefden zij tezamen in de woonoorden, wat tot de nodige conflicten leidde. Om daar een einde aan te maken besloot de overheid aparte woonoorden te creëren. De moslims kregen een woonoord, Wyldemerck, in de Friese gemeente Harich-Balk; en de Keiezen werden samengebracht in woonoord Donzel in Nistelroode. Ook kwam er een woonoord voor katholieke Molukkers in Geleen. Niettemin bleven de onderlinge, veelal politieke meningsverschillen een stempel drukken. De RMS kon weliswaar op veel sympathie rekenen, maar er ontstonden al snel verschillende groepen aanhangers. Dat leidde zelfs tot een afsplitsing uit het Comité Rechtspositie Ambonese Militairen in Nederland (CRAMS), dat aanvankelijk als enige organisatie opkwam voor de Molukse belangen. Al in december 1951 hadden de Keiezen een eigen organisatie opgericht, en later kwamen daar de nodige splinterorganisaties bij. De politisering van de Molukse gemeenschap leidde op den duur ook tot verhuizingen uit woonoorden en tot concentratie op andere plaatsen.[38]

De opheffing van het verbod op werken leidde eveneens tot contacten met de Nederlandse samenleving. Alleen stonden de kampen en woonoorden meestal in dun bevolkte streken, wat het niet gemakkelijk maakte om werk in de omgeving te vinden. Bovendien waren de mannen getraind als militair en konden ze alleen werk verrichten waarvoor geen opleiding nodig was. Dat leidde als vanzelf tot een patroon van trekarbeid, met tijdelijk seizoenswerk op verschillende plaatsen. Binnen de groep leidde het aanvaarden van werk intussen tot heftige controversen, want sommige mannen weigerden principieel aan het werk te gaan. De regering had hen tegen hun zin hierheen gehaald en van hun militaire status beroofd, dus moest zij ook maar in hun onderhoud voorzien. Zij hadden de Nederlandse staat tijdens de koloniale oorlog immers trouw gediend. Als tegenreactie werd in de kampen ook een sterk accent gelegd op de eigen cultuur. Met muziek-, zang- en dansuitvoeringen, die kleur gaven aan het dagelijks leven en zelden buiten de eigen

groep werden opgevoerd. De tradities en rituelen die bij geboorte, huwelijk en sterfgevallen hoorden, werden stipt in acht genomen. Ook de Molukse kerken namen een belangrijke plaats in, met gebruiken en liturgieën die afweken van de Nederlandse kerkdiensten.

Een volgende fase trad in toen de regering in 1956 besloot om een einde te maken aan de collectieve verzorging in de kampen. De mannen moesten voortaan hun eigen geld verdienen, en de wooneenheden kregen een aparte kookgelegenheid. Wie gebruik wilde maken van centrale voorzieningen, moest daarvoor betalen. Wie werkloos was, kon aanspraak maken op een uitkering. Hoewel de meeste Molukkers eieren voor hun geld kozen en op zoek gingen naar werk, bleven er principiële werkweigeraars. In de eigen groep ontmoetten zij veel begrip voor hun standpunt. Door het werk van de mannen en het onderwijs van de Molukse kinderen op middelbare scholen buiten de kampen, kwam de integratie langzaam op gang. Het was echter een aarzelend proces, want de kampen en woonoorden bleven toch de vertrouwde omgeving waarin men zich na gedane arbeid of schooltijd terugtrok. De kinderen namen wel eens een Nederlands schoolvriendje of vriendinnetje mee, en een enkele man een collega van het werk. Maar veel verder ging het niet; de eigen kring vormde het centrum van de sociale contacten. Eigenlijk net als de eerste generatie mediterrane gastarbeiders leerden de Molukkers op hun werk het elementaire Nederlands, maar tot een goede beheersing van de taal kwam het zelden. Daarvoor bleven de contacten te oppervlakkig. Voor hun kinderen lag dat uiteraard anders, die spraken na verloop van tijd allemaal vlot Nederlands.

Het onderbrengen van de Molukkers in woonoorden en later in woonwijken zorgde voor een sterke onderlinge sociale controle en solidariteit. Die medaille had echter twee kanten, want naast hulp en steun werkten de kampen ook intimidatie en groepsdwang in de hand. De studie van Steijlen over het Moluks nationalisme raakt ook aan de gevolgen van de geïsoleerde huisvesting voor het leven in de kampen. De sociale controle uitte zich vooral op politiek terrein. Velen deelden het ideaal van de RMS en steunden de politieke vertegenwoordigers die de terugkeer bepleitten naar een eigen zelfstandige republiek op de Molukken. Zulke groeperingen kregen vooral zoveel greep op het leven in de kampen, doordat de Nederlandse overheid alleen via de kampraden met de Molukkers communiceerde. Die overlegstructuur vergemakkelijkte de mobilisatie van de achterban van de RMS en gaf meer ruimte aan politieke activisten. Dat stimuleerde weer het toepassen van geweld tegen rivaliserende facties of tegen Molukkers die zich niet in het nationalistische gareel wensten te voegen. Het kwam regelmatig voor dat politieke tegenstanders in elkaar werden geslagen of met de dood bedreigd. Met als dramatisch dieptepunt de dood van een jongetje in kamp Lunetten in augustus 1951. Hij werd getroffen door een steen, terwijl een paar volwassenen met kapmessen

werden toegetakeld. De aanhangers van de RMS stelden zich vaak autoritair op en eisten van de bewoners geld en kostbaarheden om hun strijd te kunnen financieren. Toen groepjes jongeren in de jaren zestig radicaliseerden leidde dat opnieuw tot het opvoeren van de druk om zich voor de RMS uit te spreken. Het formuleren van een afwijkende mening werd niet getolereerd, wat tot menig gewelddadige aanvaring tussen kampbewoners heeft geleid. De geconcentreerde huisvesting van Molukkers in woonoorden heeft de contacten met de buitenwereld dus op geen enkele wijze bevorderd. Het is eerder zo dat de overheid de onderlinge groepsvorming heeft aangewakkerd door Molukkers nooit als individu, maar veeleer als lid van een groep te benaderen. Dat gebeurde bovendien vaak indirect, dat wil zeggen via de kampraden. Die wisten daarmee de nodige macht aan zich te trekken en een belangrijk stempel op het kampleven te drukken.

Kampen voor gevestigde Nederlanders

Het groepsproces bij Molukkers lijkt op een aantal punten op het twintigste-eeuwse verloop op Nederlandse woonwagenkampen, maar ook op ontwikkelingen in wijken met een sociaal gezien homogeen lage klasse. We hoeven maar te denken aan de wijk ‘Bartjes-Zuid’ in Den Bosch, die in het voorjaar van 2005 herhaaldelijk negatief in het nieuws kwam, onder meer na een uitzending van het SBS6-televisieprogramma ‘Probleemwijken’.

Door de invoering van de Woonwagenwet in 1918 ontstonden er tijdens het interbellum verscheidene concentraties van woonwagens op vaste kampen.[39] Ze lagen vaak buiten de bebouwde kom en waren in ruimtelijk opzicht net zo gesegregeerd als de woonoorden van de Molukkers. Omdat het overheidsbeleid erop was gericht woonwagenbewoners te concentreren en te isoleren, begonnen ook de kampbewoners zelf te geloven anders te zijn dan de omringende samenleving. Op den duur kreeg hun groepsvorming duidelijk etnische trekken, zoals de historische studie van Cottaar heeft laten zien. Woonwagenbewoners begonnen zich op hun eigen normen en waarden te beroepen, en benadrukten dat hun cultuur in menig opzicht afweek van die van de burgers, zoals zij huisbewoners noemden.[40] Daar kwam bij dat menigeen geloofde - woonwagenbewoners, zowel als wetenschappers en sociaal werkers - dat de ‘mensen van de reis’ afstamden van immigranten, onder wie zigeuners, huursoldaten, zwervers en criminele benden.[41]

Doordat de woonwagenkampen zo geïsoleerd lagen en de politie er zich slechts met tegenzin vertoonde, konden zij net als bij de Molukkers uitgroeien tot vrijplaatsen met een sterke onderlinge sociale controle. De keerzijde hiervan was, dat sommige kampen als een dekmantel begonnen te functioneren voor bewoners die zich met criminele activiteiten bezighielden. Dat waren

niet zelden ‘burgers’ die zich om uiteenlopende redenen op de kampen vestigden en hun medebewoners intimideerden. De aanwas van asociale en criminele gezinnen werd nog bevorderd door de opstelling van sommige gemeenten die hun lastige kampbewoners liever kwijt dan rijk waren. Veel woonwagenbewoners zagen de import met lede ogen aan, maar konden er weinig tegen ondernemen. Anderen lieten zich op den duur meevoeren en gingen deel uitmaken van de ontstane criminele netwerken. Al in 1940 had pater Merks, een zielzorger op het kamp in Heerlen, geconstateerd dat een kleine minderheid van ‘woestelingen, raddraaiers en nog erger’ volstond om het leven op een kamp te beheersen.[42] Ook anderen meenden dat enkelingen met de vuist kampen terroriseerden, waardoor sommige woonwagenfamilies hun heil elders zochten. Hun plaats werd vervolgens ingenomen door bekenden van de plaatselijke potentaten.[43] Dit proces kreeg een nieuwe impuls toen de overheid in de jaren zestig besloot om woonwagens op grote regionale kampen te concentreren, met vaak meer dan honderd wagens. Zo konden kampen als in Den Bosch, Utrecht, Eindhoven en Maastricht uitgroeien tot no-go gebieden, waar de georganiseerde misdaad vrij spel had.[44]

Niet dat deze ontwikkeling zich op alle woonwagenkampen voordeed, veel hing af van de plaatselijke autoriteiten. Hoe meer de gemeente door de vingers zag, des te groter de kans dat het recht van de sterkste ging gelden en criminelen vat op de kampbewoners kregen.[45] Daar komt bij dat veel woonwagenbewoners mettertijd in de gaten kregen dat intimidatie en chantage van ambtenaren en toezichthouders effectieve middelen waren om zich te onttrekken aan de reguliere wet- en regelgeving. Ook hier valt een parallel met de Molukkers te ontdekken, want woonwagenbewoners werden van overheidswege al evenzeer als groep benaderd. Dat maakte het voor de ‘kampers’ steeds gemakkelijker om hun individuele verantwoordelijkheid te ontlopen. In beide gevallen ging de overheid over tot collectieve bijstandsregelingen voor de kampbewoners. Zulke voorzieningen werden op den duur als een recht beschouwd, waar weinig verplichtingen tegenover leken te staan. Menig Molukker en woonwagenbewoner beschouwt de overheid als hoofdverantwoordelijke voor hun positie, dus die moet dan maar opdraaien voor de kosten van levensonderhoud en huisvesting. Door die patstelling blijft de werkloosheid onder deze groepen groot en komen velen niet uit het maatschappelijke isolement waarin ze verkeren.

Deze sombere schets doet intussen onvoldoende recht aan de rijkgeschakeerde geschiedenis van woonwagenbewoners (en zigeuners) in Nederland. Uit historisch onderzoek weten we dat de meesten van hen tot na de Tweede Wereldoorlog een aardige boterham wisten te verdienen als handelslui, ambachtslieden - zoals stoelenmatters, borstelmakers en scharenslijpers - maar ook als musici en seizoensarbeiders in de landbouw. Met hun ambulante bestaan zochten zij steeds naar gaten in de markt. Doorgaans vormden hun

activiteiten een welkome aanvulling op de diensten en producten van sedentaire beroepsuitoefenaren. Woonwagenbewoners onderscheidden zich door hun flexibiliteit en stemden hun werkzaamheden af op de vraag van de consument. De contacten met de bevolking in dorpen en steden beperkten zich vooral tot zakelijke transacties. Toch was er een zekere vertrouwdheid tussen woonwagenbewoners en hun klanten nodig om economisch te kunnen overleven. Met de jaren bouwde men dan ook een vaste klantenkring op. Het kwam regelmatig voor dat men jaren aan een stuk voor dezelfde boer werkte of producten aan dezelfde particulieren verkocht. De ambulante reizigers mochten geïsoleerd wonen, ze verkeerden wel degelijk onder de mensen. Bovendien wekte hun levenswijze niet alleen afkeer en angst op bij huisbewoners, er was ook sprake van een zekere fascinatie bij gevestigde burgers voor de romantiek van het 'nomadische bestaan'. In de beeldvorming over deze bevolkingscategorie, zowel wat hun leven op de weg als op de kampen betreft, hebben negatieve en positieve aspecten altijd om de voorrang gestreden. In ieder geval hebben beide zijden van de medaille als thema hun plaats gevonden in de populaire cultuur van de Lage Landen.[46]

In het geval van de Molukkers was er trouwens eveneens sprake van wederzijdse beïnvloeding. In hun geval kwam die overigens op een ander terrein tot uiting. Zo hebben hun politieke acties in de jaren zeventig de strijd om onafhankelijkheid in de nationale en internationale schijnwerpers geplaatst. Op de vormgeving van het overheidsbeleid voor minderheden aan het eind van dat decennium heeft die afloop zelfs een duidelijk stempel gedrukt. Veel Molukkers zijn zich er op hun beurt van bewust geworden dat zij ondanks, of wellicht juist dankzij het radicale politieke nationalisme, onderdeel zijn gaan uitmaken van de Nederlandse samenleving. Daarnaast zijn Molukse kunstenaars, musici (Massada) en voetballers (Simon Tahamata, Ignacio - 'Iggy' - Tuhuteru) doorgedrongen tot de nationale publieke arena. Dat laatste geldt trouwens ook voor woonwagenbewoners, getuige de enorme populariteit van een voetballer als Rafael van der Vaart en van artiesten als Frans Bauer en Marianne Weber, die niet langer een geheim maken van hun achtergrond als woonwagenbewoner. Ook is de woonwagencultuur in de meest brede zin van het woord minder geïsoleerd dan vaak wordt aangenomen. Zo zijn er grote overeenkomsten met de houding en het gedrag van sociale groepen in de armere volkswijken in grote steden. Denk aan de ideologie van onderlinge solidariteit, het wantrouwen jegens buitenstaanders en overheden, bepaalde vormen van wat tegenwoordig overlevingscriminaliteit heet, zoals hennepplantages, en een gedeelde belangstelling voor populaire cultuur.

De hedendaagse vluchtelingenkampen

> ‘Als ik ergens ben en ik wil weten waar het AZC is, heb ik geen kaart nodig en hoef ik het aan niemand te vragen. Ik wacht gewoon op iemand met donker haar en een gevulde Alditas, die volg ik en dan kom ik vanzelf in het AZC. De weg tussen het AZC en de Aldi is heel belangrijk voor mensen die alleen eten, drinken, televisiekijken en wachten. Wij noemen de Aldi de asielzoekersmarkt.’ (Al Galidi 2002, 22)

Al Galidi is een Irakese vluchteling en autodidact, die de Nederlandse taal heeft geleerd zonder veel hulp van derden. Jarenlang schreef hij columns voor de *Leeuwarder Courant* en *De Gelderlander*, die in 2002 zijn gebundeld in het *Dagboek van een ezel.* Zijn typering van de Aldi illustreert het leven van moderne asielzoekers, die hun tijd in het opvangcentrum doorbrengen met doelloze activiteiten. Zij mogen hun karig inkomen niet aanvullen door het zoeken van werk. In zijn column staat de Aldi symbool voor de supermarkt van mensen met een kleine portemonnee. Al Galidi verbleef in de jaren rond de eeuwwisseling in het asielzoekerscentrum De Harne in Harlingen, dat voorheen dienst deed als ziekenhuis. Op dagen dat hij geen zin had om te koken, schoof hij bij andere asielzoekers aan. Hij kon dan kiezen uit Afrikaans, Chinees, Armeens, Pakistaans, Arabisch, Afghaans, Iraans, Turks, Mongolisch, Tsjetseens, Vietnamees, Koerdisch, Russisch, Sri Lankaans en ander eten.[47] In het centrum woonden vogels van wel zeer diverse pluimage.

Het AZC - Asielzoekerscentrum - is een hedendaagse variant van de ouderwetse vluchtelingenkampen. Vluchtelingen die in Nederland asiel zoeken, worden er gehuisvest wanneer is vastgesteld dat zij een kans hebben op een verblijfsvergunning. De centra worden beheerd door het Centraal orgaan Opvang Asielzoekers (COA) en ze liggen over talloze Nederlandse gemeenten verspreid. In januari 2005 telde Nederland er ongeveer negentig. Een centrum kan gevestigd zijn in een groot gebouw, zoals het voormalig ziekenhuis in Harlingen, of in een verlaten kazerne. Maar ook wel op een terrein waarop huisjes, barakken, tenten of caravans staan. Op het exercitieterrein van het inmiddels gesloten Haarlemse centrum voor asielzoekers, de Ripperdakazerne, werden caravans geplaatst om de gezinnen onder te brengen. In de achter ons liggende tien jaar herbergden de asielzoekerscentra vele tienduizenden vluchtelingen, zoals de volgende tabel laat zien.

Opgevangen vluchtelingen door COA

1994	32.809
1995	30.166
1996	29.800
1997	37.720
1998	54.070
1999	64.771
2000	78.246
2001	83.801
2002	69.618
2003	52.714
2004	40.761 (op 1 januari 2005)

(Bron: website COA, www.coa.nl - Feiten en cijfers)

Aan het begin van het jaar 2005 waren de mannen met 58,7% van de populatie asielzoekers in de meerderheid. Ongeveer eenderde van de vluchtelingen was jonger dan twintig jaar en 28% tussen de 20 en 29 jaar oud; tezamen goed voor 61%. Bejaarde zestigplussers vormden een kleine minderheid van ruim twee procent.[48] De bewoners van de centra ontvangen wekelijks een kleine bijdrage van de leiding, waarvan ze boodschappen kunnen doen om hun eigen potje te koken of kleding te kopen. De centra beschikken meestal over een ruimte voor recreatie, over sportfaciliteiten en een wasserette. De bewoners mogen bezoekers ontvangen, die zich wel even moeten aanmelden bij de leiding van het centrum. Kinderen in de leerplichtige leeftijd gaan naar school in de gemeente of in een dependance op het centrum. Volwassen vluchtelingen mogen niet meer dan twaalf weken per jaar werken, en moeten zich regelmatig melden bij de Vreemdelingendienst.[49] Waar echter de meeste tijd in gaat zitten, Al Galidi schreef het al, is in het eindeloze wachten. Ze wachten op een beslissing van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) over hun verzoek om asiel, of wachten op een afspraak met hun advocaat. Intussen klampen zij zich vast aan hun kalmerende tabletten en aan hun afspraken met het RIAGG, zoals een andere vluchteling, Kader Abdollah, ooit in een bittere column schreef.[50] Want er wordt nogal eens vergeten dat veel vluchtelingen traumatische ervaringen hebben met oorlogsgeweld. Sommigen zijn gemarteld, anderen verkracht of diep vernederd.[51]

De centra voor asielzoekers zijn, anders dan bijvoorbeeld kamp Westerbork, niet hermetisch afgesloten van de buitenwereld. Er worden regelmatig open dagen gehouden, met als doel omwonende Nederlanders in staat te stellen een bezoek te brengen aan hun tijdelijke buurtgenoten. Vrijwilligers begeleiden de activiteiten op het centrum of verzorgen lessen in de Nederlandse

taal, en pastoraal werkers van kerkgemeenschappen komen langs voor een bezoek aan geloofsgenoten. Een van hen, Michiel Bakker, die regelmatig langsging in Harderwijk, een soort bungalowpark, schreef een boekje over de ervaringen van vluchtelingen die hij sprak. Ook hij werd vooral getroffen door het eeuwigdurende wachten op de uitslag van de asielprocedure. Intussen was er tijd genoeg om te tobben over familie ver weg, en om wakker te liggen uit angst voor terugkeer naar een brandhaard.[52] Bakker beschrijft de kwellende onzekerheid van mensen die zich afvragen of ze mochten blijven, en de opgelopen trauma's en de gevarieerde samenstelling van de bewoners van een centrum. In zijn ogen een bijna ideaal recept voor spanningen en conflicten.

> ‘De zon van die vroege zomeravond werpt niet het volle licht op het leven in deze afgelegen plaats. De ruzies die zich hier afspelen, beperken zich niet tot de kanaalkeuze van de televisie. Irakezen die vluchtten vanwege het bewind van Saddam Hoessein, ontmoeten hier ambtenaren die eens voor de gevreesde leider werkten. En wantrouwen elkaar. Moslims moeten samenleven met christenen die in dezelfde bungalow bidden. En mijden hun huisgenoten. Mensen die elkaars taal niet spreken, maar wel douche, toilet en slaapkamer moeten delen, worden elkaars vijanden. De stammenstrijd die een Afrikaans land verscheurt, woedt ondergronds voort, waardoor landgenoten niet zonder problemen in één bungalow kunnen verblijven. “God heeft ons gezegend met een mooie huidskleur”, zegt een Nigeriaanse vluchteling, “maar ons temperament is ons probleem. Nu zijn we in Nederland en hopen allemaal op een vreedzame toekomst. Intussen vechten we gewoon door”.’ (Bakker 2003, 10)

Niet dat het allemaal kommer en kwel is in de opvangcentra. Individuele bezoeken en belangstelling van Nederlanders brengen soms licht in de duisternis. Daarover vertelt Slava Zečic, een Bosnische vluchteling die in 1992 in Schalkhaar terechtkwam:

> ‘We vonden het fijn dat deze mensen ons een bezoek brachten. Het was soms net alsof ze familie van ons waren. Als ze ons kwamen bezoeken, ging ik meteen koffie voor ze zetten. We probeerden met elkaar te communiceren, maar we konden niet zoveel zeggen omdat we de taal nog niet zo goed spraken. Voor die mensen maakte dat eigenlijk niet zoveel uit. Ze wilden ons helpen. We hebben nog steeds contact met die mensen. Als wij die mensen in Deventer tegenkomen spreken ze ons onmiddellijk aan, vragen hoe het gaat en waar we nu wonen.’ (Mak 2000, 48)

Overigens denkt Zečic dat die belangstelling te maken had met het feit dat veel Nederlanders Joegoslavië kenden als toerist. Dat vergrootte hun betrokkenheid, die ook in stand bleef omdat de burgeroorlog veel aandacht kreeg in de pers en op de televisie. In de jaren negentig zwol de discussie over de

omvang van het aantal asielzoekers aan. Tegelijkertijd nam de belangstelling voor het lot van internationale vluchtelingen af, hoewel die zeker niet is verdwenen. Nog onlangs wist de Indische schrijfster Marion Bloem, zelf kind van koloniale vluchtelingen, 200.000 handtekeningen te verzamelen voor haar petitie aan koningin Beatrix om met een ‘royaal gebaar’ 26.000 uitgeprocedeerde asielzoekers een verblijfstatus te geven. Onder hen bevindt zich ook Al Galidi. Nog steeds zoeken Nederlanders naar mogelijkheden om tezamen met bewoners van de centra activiteiten te ondernemen, zoals in het Nijmeegse project Jasmijn. In de Spoorbuurt van die stad bleek enige jaren geleden behoefte te bestaan aan een flexibele vorm van kinderopvang. Vier jaar later was die gevonden: ouders uit de buurt en vrijwilligers uit het asielzoekerscentrum waren bereid om zich, onder leiding van een beroepskracht, in te zetten voor de naschoolse opvang van kinderen. Voor Jasmijn werd een onderkomen gevonden in gebouw 52 op het Limosterrein. Eén van de bewoonsters van het asielzoekerscentrum, Florica Halilovic, vertelde wat deze gezamenlijke activiteit met Nederlandse ouders voor de kinderen betekende. Maar ook voor haarzelf:

> ‘Ik ben al vijf jaar in Nederland en verblijf al ruim twee jaar met mijn man en twee kinderen van acht en dertien op een klein kamertje in het asielzoekerscentrum. Kinderen hebben na schooltijd en tijdens vakanties helemaal niks te doen. Ze hangen dan rond of gaan met andere kinderen ruziemaken. Door Jasmijn kunnen ze met leuke activiteiten hun energie kwijt. En ik kan weg uit mijn kamertje om mensen te leren kennen. Hier word je als ouder gewaardeerd om je kwaliteiten. Het voelt daarom als mijn familie.’ (Nayeri 2003)

Wel is er een onvermijdelijke schaduwzijde. De continuïteit van het project lijdt soms onder de voortdurende veranderingen in de samenstelling van de bewoners. Ook haken de vluchtelingen geregeld af, omdat de spanningen hen teveel worden. Nu waren de opvangcentra officieel opgericht om asielzoekers voor te bereiden op integratie in de Nederlandse samenleving, of op vertrek. Daar dachten de nieuwkomers zelf heel anders over, want die wilden in Nederland blijven. Door het overheidsbeleid kwamen zij in een hopeloze spagaat terecht. Het was praktisch onmogelijk om beide doelen tegelijk te verwezenlijken. Weggaan of blijven, hoe kun je je daarop instellen? Daar kwam bij dat het verblijf in een opvangcentrum jaren kon duren. Jaren van onzekerheid, maar ook jaren waarin veel asielzoekers langzaam naar de Nederlandse samenleving opschoven. Dat gold met name voor volwassen asielzoekers die kinderen hadden die Nederlands onderwijs volgden. Het hoeft geen betoog dat juist kinderen snel vernederlandsen. Vooral als zij bij aankomst nog jong waren, wisten ze na verloop van tijd niet beter of ze hoorden in Nederland thuis. Het vooruitzicht van hun ouders om de kinderen later opnieuw te laten

beginnen in een inmiddels vreemd land, maakte het er allemaal niet gemakkelijker op. Vooral niet, omdat de ouders ervoor hadden gekozen niet langer in dat land te leven. Inmiddels probeert de Nederlandse regering om de asielprocedure met nieuwe wetgeving drastisch te bekorten. Zo'n procedure nam tot voor kort gemakkelijk drie tot vijf jaar in beslag. Dat lag deels aan de enorme hoeveelheid verzoeken die Justitie moest behandelen, maar ook aan het recht dat asielzoekers hadden om een negatieve beslissing te laten toetsen door de rechter. De woonsituatie in de opvangcentra kreeg daardoor vaak een soort semi-permanent karakter. Dat mocht niet de bedoeling zijn van de wetgever, het was wel wat er feitelijk gebeurde.

Die halfslachtige woonsituatie en de onzekerheid over het verblijfsrecht van vluchtelingen heeft tot een merkwaardige vrijblijvendheid geleid. In de praktijk groeiden asielzoekers uit tot een soort nieuwkomers op zicht. Hun relaties met Nederlanders stonden altijd onder druk, omdat ze ieder moment te horen konden krijgen dat ze moesten vertrekken. Dat laat onverlet dat zij in Nijmegen een rol vervulden in het opvangcentrum voor schoolkinderen. Alleen wisten maar weinigen het op den duur vol te houden, want de dreiging van uitzetting nam niet af. Initiatiefrijke en getalenteerde vluchtelingen als Al Galidi wisten zich met de jaren een plaats te veroveren in de Nederlandse letteren en kregen daarvoor zelfs een prijs. Niettemin staat ook hij inmiddels op de lijst van uitgeprocedeerde asielzoekers, en zal hij het land uitgezet worden. Een terugblik leert dat er twee verschillen zijn tussen de eerder behandelde vluchtelingenkampen en de centra voor asielzoekers. Om te beginnen werden de kampen bevolkt door vluchtelingen die niet in Nederland wilden zijn of blijven. Ook de samenstelling van die kampen verschilde aanzienlijk. Eerdere vluchtelingen verkeerden eveneens in onzekerheid, maar dan ging het om de tijd die ze moesten overbruggen vooraleer terug te kunnen keren. Of Nederland te verruilen voor een bestemming overzee. De homogene samenstelling van die kampen maakte het ook mogelijk om gezamenlijke initiatieven te ondernemen, teneinde hun eigen cultuur te onderhouden of aan de Nederlandse samenleving te tonen. De heterogene samenstelling van de bevolking van de centra voor asielzoekers maakt dit een stuk moeilijker. Hedendaagse vluchtelingen worden veel meer op zichzelf teruggeworpen.

Vluchtelingenkampen in historisch perspectief

De drie vormen van internering in vluchtelingenkampen lijken vooral verschillen aan het licht te brengen. Alle groepen hebben gemeen dat ze naar Nederland kwamen of gebracht werden zonder van plan te zijn zich daar te vestigen. Misschien valt een uitzondering te maken voor een deel van de vooroorlogse joodse vluchtelingen. Hoewel, wie Nederland in de jaren dertig

kon verlaten, deed dat meestal ook. Men voelde zich in Westerbork, zo vlak bij nazi-Duitsland, niet echt veilig. De Nederlandse regering besteedde in de Eerste Wereldoorlog niet veel aandacht aan het voorkómen van de blijvende vestiging van de 900.000 Belgische vluchtelingen. De militairen mochten niet repatriëren, omdat hun verblijf onder de bepalingen van het Haagse verdrag viel. De Nederlandse neutraliteit zou daarmee in gevaar zijn gebracht. Maar de joodse vluchtelingen zag men, net als de naoorlogse Molukkers, het liefst zo snel mogelijk weer vertrekken. Hun internering was zelfs expliciet bedoeld om integratie in Nederland te belemmeren en een snel vertrek mogelijk te maken. Of er toch ten minste voor te zorgen dat de terugtocht met zo min mogelijk problemen gepaard zou gaan. De meeste joodse geïnterneerden zijn inderdaad vertrokken, maar de vorm waarin dat gebeurde, namelijk deportatie naar Duitse vernietigingskampen, viel destijds niet te voorzien. Toch is hier een nuance op zijn plaats. Het kamp Westerbork bevond zich gevaarlijk dicht bij de Duitse grens, vandaar dat de regering een evacuatieplan had opgesteld. Het had echter veel meer voor de hand gelegen om een centraal vluchtelingenkamp in het westen van het land te bouwen. Dan zou de veiligheid van de vluchtelingen tenminste beter gegarandeerd zijn geweest. Op de keper beschouwd heeft kamp Westerbork slechts zeven maanden in een vrij en onbezet Nederland gefunctioneerd. Op grond van de beschikbare literatuur valt niet te achterhalen of het kamp werkelijk aan het beoogde doel had kunnen voldoen. De ligging was geïsoleerd en het aantal contacten met de buitenwereld beperkt. Het is een open vraag of die moeilijke bereikbaarheid na verloop van tijd zou zijn opgeheven. Ook met terugwerkende kracht heeft de Nederlandse overheid de schijn tegen.

De Molukse kampen of woonoorden hebben veel langer bestaan. In het geval van kamp Lunetten zelfs uitzonderlijk lang. De trage integratie van Molukkers valt zeker op het conto te schrijven van de opzet van de kampen. Het is alleen de vraag hoe doorslaggevend die woonvorm is geweest. Bij de onwil van Molukkers om zich neer te leggen bij hun verblijf in Nederland en hun felle gekantheid tegen assimilatie, speelden immers meer factoren een rol. De nieuwkomers wilden terug naar hun geboortegrond, alleen waren zijzelf noch de Nederlandse of de Indonesische regering in staat om die repatriëring op een acceptabele wijze te doen plaatsvinden. Er waren intussen wel degelijk Molukkers die zich, zij het niet van harte, neerlegden bij de voldongen feiten. Zij kozen er desalniettemin voor in de kampen te blijven wonen, die waren uitgegroeid tot veilige oorden. Van daaruit was een gedoseerd contact met de buitenwereld mogelijk, maar ging het leven ook zijn oude, vertrouwde gang. Wat dat aangaat, hebben de kampen wel degelijk aan hun doel beantwoord. De internering bood kampbewoners de mogelijkheid hun eigen cultuur in stand te houden en misschien zelfs wel te intensiveren. Dat was mogelijk door de tamelijk homogene samenstelling van de kampbevolkingen.

In de Molukse kampen werden bewoners die cultureel te veel van die van de meerderheid verschilden zelfs afgestoten. Ook die homogeniteit kon in de praktijk tot de accentuering van verschillen leiden. De Engelse soldaten wisten niet alleen met hun voetbalspel een bijdrage te leveren aan het Groningse sportleven, ze vermaakten de noorderlingen ook met hun muziek en cabaret. Dat gold vooral voor het publiek dat Engels verstond en dat werd niet alleen in Groningen gezocht en gevonden. In de Belgische kampen lukte dit wat minder, hoewel de Nederlandse wielerliefhebbers daar wellicht anders over dachten. Het culturele leven van de joodse vluchtelingen in Westerbork bleef, door de geïsoleerde ligging, vooral beperkt tot medekampbewoners. Bovendien kwam het leven daar al snel in het teken van overleven te staan, in de meest letterlijke zin van het woord. Het Molukse cultuurleven in de naoorlogse kampen was eveneens vooral op de eigen groep gericht. Pas na het verlaten van de kampen wist bijvoorbeeld een bekende Molukse popgroep als Massada een Nederlands publiek te bereiken.

De internering van uiteenlopende groepen vluchtelingen leidde tot verschillende uitkomsten. Dat had te maken met de specifieke historische context, maar ook met de kenmerken van de groepen zelf en de intenties van hun verblijf in Nederland. De Engelsen en Belgen vertrokken in 1918 met een opgelucht gevoel; over de tragiek van het lot van de meeste Duitse joodse vluchtelingen past slechts een beschaamd zwijgen. Alleen de langdurige internering van Molukkers had zowel voor Nederland als voor de migranten zelf aantoonbaar ongunstige effecten. De komst van asielzoekers ten slotte, die vanaf het einde van de jaren tachtig in groten getale in opvangkampen terechtkwamen, vertoont weer een ander patroon. Anders dan Molukkers of joodse vluchtelingen vormen zij een bijzonder heterogene groep, zonder een gezamenlijk politiek doel. Bovendien beschouwt de overheid hun verblijf in de kampen als tijdelijk en zien de asielzoekers het zelf als het voorgeborchte van een permanent verblijf in Nederland. Net als in de opmerkelijke geschiedenis van het centrum voor asielzoekers in Marum, moet de wisselwerking met de omringende Nederlandse samenleving niet worden onderschat. De aanvankelijke weerzin tegen de komst van zo'n centrum kan, zeker op het platteland, gemakkelijk omslaan in een wederzijdse bereidheid om elkaar te leren kennen. Dan blijkt de geïsoleerde huisvesting van migranten zelfs helemaal geen onoverkomelijke drempel te vormen voor hun integratie in de omringende samenleving.

Eindnoten:

1 Het NRC-artikel waaruit wij dankbaar hebben geput, werd geschreven door Rob Schoof.
2 De Roodt (2000) 19.
3 Ibidem, 85.
4 De Roodt (2000) 46.
5 Ibidem, 55.
6 Ibidem, 53-54.
7 Ibidem, 54.
8 Ibidem, 55.
9 Helsma (1999).
10 De Roodt (2000) 58.
11 Oudejans (1994) 232.
12 De Roodt (2000) 88.
13 Ibidem, 106-108.
14 Hoeck (1916).

15 De Roodt (2000) 173.
16 Kraaijestein (1998).
17 De Roodt (2000) 177.
18 Ibidem, 179.
19 Ibidem, 179-180.
20 Bossenbroek en Kruishoop (1988) 52-53.
21 Zie daarover Kraaijestein (1998).
22 Berghuis (1989) 60; Mulder en Prinsen (1999) 21-22.
23 Berghuis (1989) 55-56.
24 Ibidem, 57-59.
25 Mulder en Prinsen (1999) 27-28.
26 Ibidem, 59.
27 Ibidem, 33.
28 Presser (1965) 364-365.
29 Ibidem, 312-314.
30 Themanummer februari 2001 van het *Rotterdams Dagblad*, te vinden op: www.rotterdamsdagblad.nl/molukken.
31 *NRC Handelsblad*, 27 oktober 1977 en Wim Manuhutu in respectievelijk 1987 en 1990.
32 Akihary (1991) 47-53.
33 Akihary telde er in totaal 91, ibidem, 62-63.
34 Manuhutu (1987) 433.
35 Manutu (1987); Abuys en Martin (2002).
36 Smeets (1996).
37 Manuhutu (1987) 441.
38 Ibidem, 436-438.
39 Steijlen (1996) 82.
40 Ibidem, 78-79.
41 Ibidem, 74.
42 Cottaar (1996); Van der Poel (1998).
43 Cottaar (1996). Zie ook Willems en Cottaar (1989).
44 Een mythe die werd doorgeprikt door het proefschrift van Cottaar (1996).
45 Geciteerd bij Van der Poel (1998) 239.
46 Wernink (1959) 174.
47 Van der Poel (1998) 247-249; zie ook Willems (1996) 25.
48 Van der Poel (1998) 248.
49 Cottaar, Lucassen en Willems (1995).
50 Galidi (2002) 22.
51 www.coa.nl - Feiten en cijfers. Daar konden geen gegevens gevonden worden over het aantal gezinnen op de centra.
52 www.coa.nl - Rechten en plichten.

Slotbeschouwing

Op 24 juni 2005 publiceerde het Sociaal Cultureel Planbureau het rapport *Uit elkaars buurt*, waaruit een somber beeld oprijst over de contacten tussen Nederlanders en migranten, met name Turken en Marokkanen. In de afgelopen tien jaar zijn die contacten eerder verminderd dan toegenomen. Als één van de belangrijkste oorzaken daarvoor wordt gewezen op het gescheiden wonen van bevolkingsgroepen. Vooral buitenlanders die in buurten wonen met weinig autochtonen - denk aan de situatie in de grote steden - zouden zich voornamelijk op de eigen groep richten. Dat geldt wel heel in het bijzonder voor Turken. Vandaar dat de auteurs van het rapport pleiten voor meer spreiding van bevolkingsgroepen.[1] Hoewel er op de sombere conclusie van het planbureau ogenschijnlijk weinig valt af te dingen, dwingt ons historisch overzicht tot enige terughoudendheid. Er zijn namelijk aanzienlijk meer dimensies te onderscheiden aan de relatie tussen de woonsituatie van migranten en contacten met de gezeten bevolking. De onderzoekers van het Sociaal Cultureel Planbureau constateerden zelf al dat bijvoorbeeld Iraniërs, Afghanen en Joegoslaven, die vaak als vluchteling naar Nederland zijn gekomen, sterk georiënteerd zijn op de Nederlandse samenleving en de taal beter beheersen dan de (voormalige) gastarbeiders. Bij het doorgronden van de relatie tussen gevestigden en buitenstaanders gaat het blijkbaar niet alleen om de woonsituatie. Ook het opleidingsniveau van de nieuwkomers is van belang en het perspectief van de ontvangende samenleving op hun komst. Daarin zijn in de loop van de tijd allerlei verschuivingen aan te wijzen.

In dit boek is gepoogd recht te doen aan de veelzijdigheid en complexiteit van een eeuw wonen en samenleven. In plaats van het zoeklicht alleen te richten op sporen van segregatie van groepen laagopgeleide migranten, is het hele spectrum van woonvormen in beeld gebracht. Daarbij is bewust gekozen voor een lange termijnperspectief, waarbij is gebleken dat de woonsituatie waarin

migranten terechtkomen hun integratie minder sterk heeft bepaald dan verwacht. Historisch gezien schept iedere vorm van onderdak mogelijkheden en legt zij tegelijkertijd beperkingen op. Veel belangrijker is hoe migranten reageren, groepsgewijs of individueel, alsook de Nederlanders en de samenleving in het algemeen. Jonge adoptiekinderen, opgenomen in de boezem van een gezin, vonden niet zo probleemloos een plek te midden van gevestigde Nederlanders als van tevoren werd verwacht. Aan de andere kant van het spectrum waren de meeste vluchtelingenkampen minder hermetisch van de buitenwereld afgesloten dan de term suggereert. Tussen die twee uitersten in gingen Italiaanse terrazzowerkers met hun bedrijfstak gemakkelijk op in de Nederlandse samenleving. Hun landgenoten in de ijsbranche daarentegen bleven zeer herkenbaar en hielden de banden met het moederland strak gespannen. In de kosthuizen en pensions kwamen persoonlijke en zelfs intieme contacten tot stand tussen vreemdelingen en Nederlanders. Maar er waren ook nieuwkomers voor wie het slechts om een slaapplaats ging of om een etnisch eiland in een weinig uitnodigend land. Bij Indische Nederlanders fungeerde die woonvorm als een uitvalsbasis van waaruit de integratie in de omringende samenleving werd voorbereid. Het buitenlands personeel kon verkommeren op de werkplek waar tevens werd gewoond, maar kon het ook treffen met een gezin en de beperkingen zo te boven komen. In concentratiewijken leefden sommige bevolkingsgroepen vreedzaam naast en met elkaar, en de mijnwerkerskolonies boden zelfs een geschikte basis voor integratie. Maar in meer recente concentratiewijken blijkt het naast en met elkaar leven steeds meer onder spanning te staan.

De wijze waarop ruimtelijke afstand of nabijheid van invloed is op het verloop van integratie en op culturele uitwisseling, wordt door vier factoren bepaald. In willekeurige volgorde: kenmerken van de Nederlandse samenleving, specifieke historische omstandigheden, groepskenmerken en individuele eigenschappen van nieuwkomers. De kenmerken van de Nederlandse samenleving betreffen met name de mogelijkheden en beperkingen die deze biedt en heeft geboden aan nieuwkomers om hier woonruimte te vinden. Vaak hadden groepen weinig keus. Zo moesten veel Belgische vluchtelingen, vooral de minder kapitaalkrachtigen onder hen, naar opvangkampen, evenals joodse vluchtelingen na 1938 en asielzoekers in het heden. Poolse mijnwerkers vóór en gastarbeiders na de oorlog waren min of meer aangewezen op bedrijfsgebonden huisvesting, terwijl pleegkinderen en dienstbodes geen andere keus hadden dan onderdak te accepteren in het hart van een Nederlands gezin. Migranten met een smalle beurs en weinig opleiding ten slotte - degenen die in het rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau centraal staan - zijn aangewezen op buurten met goedkope woningen. Alleen kapitaalkrachtige migranten en zelfstandige ondernemers hebben wat meer vrijheid. De eersten kunnen wonen waar ze willen, en dat is doorgaans tussen Nederlanders, ter-

wijl de laatsten zich, net als andere middenstanders, vestigen waar zij het meeste klandizie verwachten. Bij de categorie vluchtelingen bleken de historische omstandigheden per groep te verschillen. De vreemdelingen die door het geweld van de Grote Oorlog in grote aantallen naar Nederland kwamen, vertrokken vrijwel allemaal weer na de wapenstilstand in november 1918. De joodse vluchtelingen in de jaren dertig zochten een overzeese bestemming of werden tijdens de Tweede Wereldoorlog gedeporteerd naar vernietigingskampen. De naoorlogse Molukkers kwamen tegen hun zin en zonder de bedoeling te blijven. Ook Indische Nederlanders verlieten de gordel van smaragd onder dwang van de politieke omstandigheden, maar zij begrepen al snel dat er voor hen geen weg terug was. Zulke verschillen speelden ook een rol bij de lotgevallen van vrouwelijk huispersoneel. De verblijfsduur van gouvernantes en dienstboden in het interbellum kende in principe geen limiet. Heel anders dan bij de au-pairs een halve eeuw later, voor wie wettelijk werd vastgelegd dat zij na een jaar dienden te vertrekken. Hun enige alternatief was de illegaliteit.

Bij de groepskenmerken herkennen we eenzelfde variëteit. De Hongaarse vakantiekinderen die bleven, waren nauwelijks van Nederlanders te onderscheiden en ondervonden ook weinig belemmeringen op hun pad naar integratie. Zij wisten waarom ze voorgoed van hun biologische ouders waren gescheiden en hielden het contact met het land van herkomst meestal in stand. Adoptiekinderen uit de Derde Wereld verschilden uiterlijk wél van de doorsnee Nederlander, dus bleven ondanks hun perfecte kennis en beheersing van de Nederlandse taal en cultuur herkenbaar als vreemdeling. Daar kwam bij dat juist zij vaak niet wisten waarom de band met hun biologische ouders was verbroken. De vooroorlogse gouvernantes hadden in het gezin waar zij werkten een positie met meer aanzien en mogelijkheden dan dienstbodes, baboes en au-pairs. Het verblijf in een pension was voor alle nieuwkomers in principe tijdelijk, maar de aard van die tijdelijkheid verschilde per groep. In loondienst of zelfstandig werkende migranten bepaalden zelf hoelang zij bleven, namelijk tot het moment van remigratie, vertrek naar een ander pension of hereniging met familieleden. De Indische nieuwkomers, die meestal als gezin in een contractpension verbleven, moesten tijdens hun verblijf bewijzen dat zij in aanmerking kwamen voor een zelfstandig bestaan in een eigen woning. Dat gold niet voor Italiaanse terrazzowerkers, die door de aard van hun werkzaamheden bijna per definitie dichter bij Nederlanders en hun Nederlandse collega's stonden dan ijsbereiders en Chinese restaurateurs (en hun personeel). Dat lag weer anders bij de geïnterneerde Engelse militairen, die in het vluchtelingenkamp betere omstandigheden aantroffen dan hun Belgische lotgenoten. Doordat zij als eenheid functioneerden, konden ze makkelijker initiatieven ondernemen om hun levensomstandigheden te verbeteren of op te vrolijken. Dat had ook kunnen gelden voor Molukkers en Indische

Nederlanders, die een koloniale achtergrond deelden. Zij ervoeren de scheiding van hun geboortegrond in gelijke mate als smartelijk, maar hun woonomstandigheden in Nederland verschilden aanzienlijk en zij hadden uiteenlopende verwachtingen over hun toekomst. De kenmerken van beide groepen speelden eveneens een rol. Indische Nederlanders beheersten het Nederlands meestal perfect en soms redelijk; zij hadden doorgaans een goede opleiding achter de rug en hun professionele achtergrond liep uiteen. Terwijl Molukkers op hun best gebrekkig Nederlands spraken en allemaal als militair naar Nederland waren gekomen, om bij hun aankomst collectief ontslag aangezegd te krijgen.

Wanneer we kijken naar de wijze waarop er individueel is omgegaan met de mogelijkheden en beperkingen in Nederland wordt het beeld vager. Voor vrijwel alle migranten heeft altijd gegolden dat zij konden terugkeren naar hun vaderland, wanneer de weg daarheen althans niet was afgesloten door politieke of religieuze omstandigheden. Ook kon een terugkeer onaantrekkelijk zijn door een blijvend verschil in welvaart. De ene nieuwkomer heeft meer last van heimwee dan de ander, en ook verschillen mensen in de mate waarin zij in staat zijn voorgoed in een andere culturele omgeving te wonen. Voor jonge migranten die zich vrijelijk in de openbare ruimte bewegen, geldt dat zij daar een potentiële levensgezel kunnen ontmoeten. Dat zagen we bijvoorbeeld bij Duitse dienstbodes en jonge Italianen of vooroorlogse Chinezen die een huwelijk met een Nederlandse partner sloten. Zo'n beslissing mondde dan vrijwel altijd uit in blijvende vestiging. Individuele wensen en initiatieven zijn uiteraard van invloed op het tempo van integratie en de mate van culturele uitwisseling.

Die wederzijdse beïnvloeding lijkt meer door de woonomstandigheden bepaald dan het proces van integratie. Zo leidde de overkomst van vakantieen adoptiekinderen in veel gezinnen tot grote belangstelling voor de cultuur en het land van herkomst van de jeugdige huisgenoten. De invloed reikte echter niet verder dan de beslotenheid van een gezin. In de huizen waar buitenlands personeel kwam te werken, veranderde het een en ander in de eetgewoonten en maakten de kinderen op intieme wijze kennis met een andere cultuur. Maar ook die invloed bleef beperkt en trad niet buiten de muren van het huis waar iemand werkte. Heel anders was het gesteld met de verspreiding over het land van Italiaanse en Chinese horecagelegenheden, die de Nederlandse eet- en uitgaanscultuur een geheel ander aanzien hebben gegeven. Dat gold niet voor de gastarbeiders, althans niet toen zij nog in grote pensions en woonoorden verbleven. Zij kwamen slechts in kleine kringen in aanraking met de Nederlandse cultuur. Dat veranderde toen de gezinshereniging op gang kwam en zij zich als echte migranten in gewone woonwijken vestigden. In de jaren daarna werd de culturele verscheidenheid steeds zichtbaarder. Hele winkelstraten veranderden van aanzien, alsook de variatie in aangebo-

den goederen en diensten. Daarbij kwam het overigens niet of slechts in beperkte mate tot een intensief wederzijds gebruik van elkaars cultuuruitingen. Dat lag anders bij de vroege (tijdelijke) migranten in vluchtelingenkampen met een homogene samenstelling. Zij wisten wel degelijk een Nederlands publiek te vinden en te vermaken, zoals de Timbertown Follies, die het hele land door trokken.

Maar was het inderdaad zo dat de interactie tussen gevestigden en buitenstaanders afnam naarmate de ruimtelijke afstand tussen bevolkingsgroepen toenam? Dat is immers de vooronderstelling in veel klassieke migratiestudies, al dan niet geïnspireerd door de *Chicago School.* Op grond van dit overzicht van de Nederlandse situatie in de twintigste eeuw moet die vraag in algemene zin met 'nee' worden beantwoord. De woonsituatie en de daarmee ogenschijnlijk samenhangende mate van segregatie, leveren zowel obstakels als mogelijkheden op. En daar gaan verschillende groepen migranten in verschillende historische omstandigheden - al dan niet met hulp van gevestigde Nederlanders - anders mee om. De geïnterneerde vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog mochten de Groningers leren voetballen, de Marokkaanse moskee op de hoek kent slechts weinig Nederlandse bezoekers. In dit boek passeerden talloze historische voorbeelden de revue, met als doel de rijke schakering van woonvormen en de daarmee samenhangende cultuuruitingen te tonen. Er was echter nóg een reden om terug te keren in de tijd. In elk hoofdstuk is geprobeerd ons inzicht in actuele kwesties te verdiepen, door vergelijkingen te trekken met ervaringen in het verleden. Niet omdat het verleden zich herhaalt of er niets nieuws onder de zon zou zijn. De grote aantallen migranten die vanaf ongeveer 1970 in Nederland zijn terechtgekomen en hun invloed op deze samenleving zijn immers zonder precedent - althans, in de twintigste eeuw. Dat geldt ook voor de omvang en deels voor de aard van de sociale problemen die deze grootschalige migratie heeft veroorzaakt. Niettemin was de vergelijking met vroeger tijden van grote waarde, en wel in twee opzichten.

Sommige aspecten van de migratie bleken veel minder nieuw dan menigeen geneigd is te denken. De hedendaagse au-pair is immers net zo afhankelijk van haar werkgeefster als de Duitse dienstbode tijdens het interbellum. En Chinese en Italiaanse ondernemers deelden dezelfde voorkeur voor personeelsleden uit het eigen land als 'etnische ondernemers' vandaag de dag. Of neem de Drentse jongens in Enschede, die van dezelfde soort overlast werden beticht als Marokkaanse jongens nu. Ook stichtte vrijwel iedere groep migranten die groot genoeg was eigen verenigingen of men schiep zelfstandig, soms met hulp van Nederlanders, eigen religieuze instituties. Daarentegen stuitten we in dit boek wel degelijk op wellicht leerzame verschillen tussen toen en nu. Bijvoorbeeld in het geval van de kleinschalige etnische concentraties van Poolse of Sloveense mijnwerkers in Zuid-Limburg, vergele-

ken met het milieu van Italiaanse ijsmakers of de naar binnen gekeerde naoorlogse Chinese gemeenschap van restauranthouders. Hun integratie verliep op vele terreinen aantoonbaar langzaam, zonder dat iemand daar destijds aanstoot aan nam of zonder dat dit tot sociale problemen leidde. De gerichtheid op de eigen groep, meestal gecombineerd met een zekere ruimtelijke segregatie, blijkt niet de kern van het probleem. Juist een historische vergelijking maakt duidelijk dat de sociaal-economische ontwikkelingen vanaf de jaren zeventig een veel beslissender stempel hebben gedrukt. In die jaren verloren veel voormalige gastarbeiders voorgoed hun baan, met alle consequenties van dien. De andere cultuur van zulke migrantengroepen is pas veel later een rol van betekenis gaan vervullen. Dat er sprake is geweest van een omslag, blijkt ook uit een recente publicatie over Turkse gastarbeiders in de periode 1964-1975.[2] De vele foto's en brieven in dit boek geven een levendig en rijkgeschakeerd beeld van de beginperiode van hun aanwezigheid. Het waren de jaren dat iedereen nog volop werkte. Uit het overgeleverde materiaal spreekt een veel moderner en optimistischer gezindheid van de toen nog jonge Turken, dan in de latere periode die in het teken stond van werkloosheid en als reactie daarop een sterkere oriëntatie op de thuiscultuur. In de jaren daarvóór onderhielden zij nog contacten met Nederlandse buren, pensionhouders en collega's, zoals uit de documenten en getuigenissen blijkt. Alleen is die episode door de ingrijpende sociaal-economische omwentelingen vanaf de jaren tachtig vrijwel uit het collectieve geheugen gewist.

Eindnoten:

1 *NRC Handelsblad* (2005) 24 juni, 3.
2 Tuskan en Vogel (2004).

Literatuur

Abuys, Guido en José Martin (2002), *Groeten uit Schattenberg. Molukkers in kamp Westerbork*, *1951-1970.* Hooghalen/Assen, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Van Gorcum.
Amenda, Lars (2003), 'Fremd-Wahrnehmung und Eigen-Sinn. Das "Chinezenviertel" und chinesische Migration in Hamburg, 1910-1960', in: Angelika Eder (red.), '*Wir sind auch da!' Über das Leben von und mit Migranten in europäischen Groszstädten.* München/Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 73-94.
Amerongen, Arthur van (1996), 'Poepchinezen', in: *De Groene Amsterdammer*, 30 oktober.
Amersfoort, J.M.M. van (1987), 'Van William Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland: realiteit, beeldvorming en beleid', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100, 475-491.
Andersson-Toussaint, Paul (2005), 'Het bijzondere van de Baarsjes. Bestuurlijk elan in een Amsterdamse stadswijk', in: *M. Het maandblad van NRC Handelsblad*, mei, 16-33.

Bakker, Michiel (2003), *Achter de slagboom*; *ontmoetingen met asielzoekers.* Utrecht, De Banier.
Berghuis, C.K. (1989), 'Tot de verkeerde plek gedwongen. Ontstaan van het vluchtelingenkamp Wester-bork', in: Mulder en Prinsen (1989), 55-69.
Besten, M.A. den (1999), *Bevroren Amore. 50 Jaar gelateria Garrone.* Haarlem, De Vrieseborch.
Bilgen, Mehmet (1992), *Inventaris van het archief van de Hollanda Türkiyeli Isçiler Birligi (HTIB) (Turkse Arbeidersvereniging in Nederland) (1973-)1974-1992.* IISG Inventarissen, Amsterdam.
Borg, Lucette ter (1994), 'Koenigs, Franz Wilhelm', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriels eds., *Biografisch Woordenboek van Nederland* IV. 's-Gravenhage, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 262-264.
Bossenbroek, M. en J.B.C. Kruishoop (1988), *Vluchten voor de Groote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918.* Amsterdam, De Bataafsche Leeuw.
Bouman, P.J. en W.H. Bouman (1952), *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam.* Assen, Van Gorcum.
Bovenkerk, Frank, Anna Eijken en Loes Ruland (2004), *IJscomannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland.* Amsterdam, Meulenhoff. Dit is een op onderdelen gewijzigde her-

druk van: Frank Bovenkerk, Anne Eijken en Wiesje Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland.* Meppel, Amsterdam 1983.
Braam, Stella (1996), 'Jij luistert', in: *De Groene Amsterdammer*, 20 november.
Brassé, Paul en Willem van Schelven (1980), *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen*, *Slovenen, Italianen in Heerlen.* 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
Bruggeman, Jan en Paul van de Laar (1998), 'Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw', in: Paul van de Laar et al. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam.* Rotterdam, MondiTaal Publishing, 146-171.
Bulte, M. et al (1992), *Bosch en Vaart; van Heemsteedse buitenplaats tot Haarlems stadskwartier.* Haarlem, Vrieseborch.
Burgers, Jack (1995), 'Inpassen en aanpassen: De huisvesting van allochtonen', in: Godfried Engbersen en René Gabriëls, *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid.* Amsterdam/Meppel, Boom, 137-156.
Burgers, Jack en Godfried Engbersen (2001), 'De wrok van Spangen: opkomst en neergang van een arbeidersbuurt', in: Engbersen en Burgers, 251-261.

Chong, Yocklang (2004), *De Binnen Bantammerstraat. Een antropologisch-etnografische studie over Chinese migranten en hun kinderen en kleinkinderen (1914-2004).* Amsterdam, Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
Chotkowski, Margaret (2000), '"Baby's kunnen we niet huisvesten, moeder en kind willen we niet scheiden." De rekrutering door Nederland van vrouwelijke arbeidskrachten uit Joegoslavië, 1966-1979', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26, nr. 1, 76-100.
Chotkowski, Margaret (2005), *Vijftien ladders en een dambord. Contacten van Italiaanse migranten in Nederland*, *1860-1940.* Amsterdam, Universiteit van Amsterdam (proefschrift).
Čilašević, Ernad (2002), 'Zelfs, als ik mijn botten in den vreemden liet, dan nog droomde ik van Bosnië-Herzegovina', in: Jan Lucassen en Rinus Penninx (red.), *Grenzeloze generaties. Zuideuropese jongeren over hun identiteit.* Utrecht, Stichting Lize, 116-141.
Cohen, D. (1955), *Zwervend en dolend. De joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933-1940.* Haarlem, Bohn.
Cottaar, Annemarie, Leo Lucassen en Wim Willems (1995), *Mensen van de reis. Woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland (1868-1995).* Zwolle, Uitgeverij Waanders.
Cottaar, Annemarie (1996), *Kooplui*, *kermisklanten en andere woonwagenbewoners: groepsvorming en beleid 1870-1945.* Amsterdam, Het Spinhuis.
Cottaar, Annemarie (1998), *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw.* Zwolle, Uitgeverij Waanders.
Cottaar, Annemarie (2000), 'Een oosterse stad in het westen. Etnisch-culinaire pioniers in Den Haag', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 26 (2000), 260-280.
Cottaar, Annemarie (2003), *Zusters uit Suriname. Naoorlogse belevenissen in de Nederlandse verpleging.* Amsterdam, Meulenhoff.

Dagevos, J.M. (2001), *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland.* Den Haag, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Deters, Sigrid (2003), ‘Voordelen van de dubbele identiteit. Expat Don Roelofs profiteert van Koreaanse uiterlijk’, in: www.wereldExpat.nl, 29 oktober 2003.
Dittrich van Weringh, Kathinka (2003), ‘“Vreemdelingen” in de Nederlandse film van de jaren dertig’, in: Buikema, Rosemarie en Maaike Meijer, *Kunsten in beweging 1900-1980.* Den Haag, Sdu Uitgevers, 143-158.
DroÏdek, Boris (1998), ‘Getraumatiseerde asielzoekers en vluchtelingen’, in: *MGV: maandblad voor de geestelijke volksgezondheid* 53, 490-501.

Elias, Norbert en John L. Scotson (2005), *Gevestigden en buitenstaanders.* Boom, Amsterdam.
Ellemers, J.E. en R.E.F. Vaillant (1985), *Indische Nederlanders en gerepatrieerden.* Muiderberg, Dick Coutinho.
Elteren, M.C.M. van (1986), *Staal en arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accomodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffend bedrijfsbeleid bij Hoogovens IJmuiden*, *1924-1926.* Leiden, E.J. Brill.
Emonts, Paul, Henk van der Hert en Charles Jeurgens (red.) (z.j. [2001]), *Gurbetçi. Kayapinar*, *migrantendorp in Turkije.* Dordrecht, St. Tuana, Stadsarchief Dordrecht en Dordrechts Museum.
Engbersen, Godfried en Jack Burgers (2001), *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam.* Amsterdam, Amsterdam University Press.
Engbersen, Godfried en Jan Veraart (2001), ‘Geheime nummers. De oude stadswijk als comedia dell'arte’, in: Engbersen en Burgers, 127-136.
Erp, Barbara van (2002), ‘“Ik doe dit uit een ontwikkelingshulpgevoel”. Grachtengordel laat illegalen klussen en schoonmaken’, in: *Vrij Nederland 63*, nr. 18, 4 mei, 46-47.

Foner, Nancy (2000), *From Ellis Island to JFK. New York's two great waves of immigration.* New Haven, Yale University Press.

Geerars, H.C. en R.A.C. Hoksbergen (1991), ‘Uithuisplaatsingen van adoptiekinderen, meningen van ouders, hulpverleners en geadopteerden’, in: Hoksbergen en Walenkamp (1991), 98-113.
Gijsberts, Mérove en Jaco Dagevos (2005), *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming.* Den Haag, SCP.
Groenendijk, Cees (1990), ‘Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961’, in: F. Bovenkerk e.a. (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben.* Assen, Maastricht, Van Gorcum, 55-95.
Guglielmo, Thomas A. (2003), *White on arrival. Italians*, *Race*, *Color*, *and Power in Chicago*, *1890-1945.* Oxford, Oxford University Press.

Harst, Gerard van der en Leo Lucassen (1998), *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad.* Leiden, Primavera Pers.
Harst, Gerard van der (2006), ‘Brabanders en Zeeuwen in het Rotterdamse straatbeeld. De verhuisgeschiedenis van de eerste generatie, 1870-1920’, in: Paul van de Laar, Kees Mandemakers en Leo Lucassen (red.), *Rotterdammers van binnen en van buiten. Migratie en sociale ontwikkelingen in Rotterdam in de 19e en 20e eeuw.* Amsterdam.

Hebben, G.J. (2001), 'Poels, Henricus', in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de Nederlandse arbeidersbeweging* 8, 193-203.
Heek, F. van (1936), *Chineesche immigranten in Nederland.* Amsterdam, NV J. Emmering's Uitgevers Mij.
Helsma, Gerard (1999), *Football in Timbertown.* Groningen, privé-uitgave.
Henkes, Barbara (1995), *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950.* Amsterdam, Babylon-De Geus.
Henkes, Barbara (1999), 'Van inwonende dienstbode naar au pair. Werk in de huishouding: kansen en beletsels voor vrouwen in de 20ste eeuw', in: Rikki Holtmaat (red.), *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland.* Deventer, Tjeenk Willink, 49-64.
Hoeck, Jos (1916), *Oorlogspoëzie.* Vluchtoord Ede, Privé-uitgave.
Hoksbergen, R.A.C., F. Juffer en B.C. Waardenburg (1986), *Adoptiekinderen thuis en op school. De integratie na acht jaar van 116 Thaise kinderen in de Nederlandse samenleving.* Lisse, Swets & Zeitlinger.
Hoksbergen, René en Hans Walenkamp (1991), *Kind van andere ouders. Theorie en praktijk van adoptie.* Houten/Antwerpen, Bohn Stafleu Van Loghum.
Hoksbergen, René (1991-1), 'Twee decennia adoptiepraktijk in Nederland', in: Hoksbergen en Walenkamp (1991), 19-38.
Hoksbergen, René (1991-2), 'Waarom adopteren mensen een kind?', in: Hoksbergen en Walenkamp (1991), 67-83.
Hoksbergen, R.A.C. en W. Knappstein (1991), 'Mee leren leven', in: Hoksbergen en Walenkamp (1991), 173-190.
Hoksbergen, R.A.C. (1994, 3e druk), *Een kind adopteren: gids voor adoptieouders en hun raadgevers.* Baarn, Ambo.
Hondius, Dienke (2001, 2e druk), *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945.* Den Haag, Sdu Uitgevers.
Hübinette, Tobias (2004), 'To be a White Swede, an Oriental stereotype, a non-Western immigrant, an Asian tourist, and an ethnic Korean. Some notes on the infelicitous performative of adopted Koreans', in: *Uri Shinmun* 13, december, 45-49.
Huder, Walter (1982), 'Theater uit Duitsland in Nederlands Exil', in: Kathinka Dittrich en Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940.* Amsterdam, Van Gennep, 194-210.
Huisman, Greddy (2000), *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940.* Amsterdam, Bert Bakker.

Juffer, Femmie en Rien van IJzendoorn (2005), 'Behavior problems and mental health referrals of international adoptees. A meta-analysis', in: *Journal of the American Medical Association* 239, 2501-2515.

Kazal, Russell A. (1995), 'Revisiting assimilation: the rise, fall, and reappraisal of a concept in American ethnic history', in: *American Historical Review* 100, nr. 2, 437-471.
Keen, Jong [=Jon Bolt] (2004), 'PolderKoreanen: het best bewaarde geheim van AdopKo's', in: *Uri Shinmun* 13 (december), 41.
Kieskamp, Wilma (2001), 'Werken doe je in het buitenland', in: *Trouw* 23 maart.

Koelewijn, Jannetje (2005), 'Meer problemen binnenlandse adoptie. Nederlandse hoogleraren analyseerden 55 jaar internationaal adoptieonderzoek', in: *NRC Handelsblad*, 25 mei, 7.
Kolfschooten, Frank van (2000), *De Koningin van Plan Zuid. Geschiedenissen uit de Beethovenstraat.* Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen.
Kraaijestein, M. (1998), 'Opvang van Belgen in verwarmde kassen', in: *Goudsche Courant* 7 november.
Krebbers, Pauline en Ellen de Waard (1994), 'Nieuwe trend: Filippijnse au pairs in Nederland', in: *De Peueraar* nr. 49, september.
Kreukels, L.H.M. (1986), *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de verhoudingen in de Nederlandse steenkoolmijnen, 1900-1940.* Assen/Maastricht, Van Gorcum.
Kroon, Harriët (2001), *Zo onbeleefd. Japanners in Nederland.* Amsterdam, Atlas.
Kuijpers, Erika (2005), *Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam.* Hilversum, Verloren.

Leenders, Marij (1993), *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid*, *1815-1938.* Hilversum, Verloren.
Legemaate, Henk J. (1995), 'Repatriëring uit Nederlandsch-Indië via IJmuiden', in: *Een gemeente in oorlogstijd. Velsen 1940-1945.* Velsen, 141-144.
Lelieveldt, Philomeen (2003), 'Nederlandse musici demonstreren tegen de concurrentie van buitenlandse vakgenoten', in: Buikema, Rosemarie en Maaike Meyer, *Kunsten in beweging 1900-1980.* Den Haag, Sdu Uitgevers, 75-94.
Lindwer, Willy (1990), *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork*, *1939-1945.* Amsterdam, Uitgeverij Balans.
Lucassen, J., R. Penninx, L. van Velzen en A. Zwinkels (1974), *Trekarbeid van de Middellandse Zeelanden naar West-Europa*, *een bibliografisch overzicht.* Nijmegen, SUN.
Lucassen, Jan (1984), *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900.* Gouda, Eigen beheer.
Lucassen, Jan en Rinus Penninx (1994), *Nieuwkomers*, *nakomelingen*, *Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550*-1993. Amsterdam, Het Spinhuis.
Lucassen, Leo en Gerard van der Harst (1998), 'De vreugde van het tellen. Nut en noodzaak van twintigste-eeuwse vreemdelingenregisters voor historisch migratieonderzoek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24, 293-315.
Lucassen, Leo (2000), 'Tussen perceptie en praktijk. Het beleid van de Nederlandse vreemdelingenpolitie tegenover buitenlandse dienstbodes (1920-1940)', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 26, 164-189.
Lucassen, Leo (2001), 'Grensoverschrijding: vrouwen en *gender* in historische migratiestudies', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.* Amsterdam, 9-35.
Lucassen, Leo (2005), 'Huwelijken van Duitse migranten in Nederland (1860-1940): de rol van herkomst, religie, beroep en sekse', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2, 54-80.

Mak, Geertje (2000), *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel.* Kampen, Stichting IJsselacademie.

Manuhutu, W. (1987), ‘Molukkers in Nederland. Migranten tegen wil en dank’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100, 432-445.
Manuhutu, W. en H. Smeets (red.) (1991), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1952.* Amsterdam, De Bataafsche Leeuw.
Meeuwse, Karina (2000), *Het huis van Han.* Utrecht, A.W. Bruna Uitgevers.
Meijer, Hans (1994), *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962.* Utrecht, Het Spectrum.
Merens, Ans (1996), ‘De integratie van Italianen en Chinezen in Nederland in de twintigste eeuw. Een vergelijking’, in: Marjolein 't Hart, Jan Lucassen en Henk Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen.* Amsterdam, Stichting Beheer IISG, SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen, 135-149.
Milikowski, Marisca (1999), ‘Stoorzender of katalysator? Turkse satelliet TV in Nederland’, in: *Migrantenstudies* 15, nr. 3, 170-190.
Mulder, Dirk en Ben Prinsen (red.) (1989), *Uitgeweken. De voorgeschiedenis van kamp Westerbork.* Hooghalen, Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork.
Mulder, Dirk en Ben Prinsen (red.) (1999), *Vluchtelingenkamp Westerbork.* Hooghalen, Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Nayeri, Sepehr (2003), ‘Goedkope kindervoorziening door eigen inzet. Jasmijn versterkt onderlinge banden in de wijk’, in: *De Nijmeegse Stadskrant*, juli.
Nieuwenhuys, Rob (1981), *Baren en oudgasten. Tempo doeloe - een verzonken wereld; fotografische documenten uit het oude Indië 1870-1920.* Amsterdam, Querido.

Obdeijn, H.L.M. (1987), ‘Van internationale forens tot immigrant. Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100, 460-474.
Ocakli, Şenol (red.) (2003), *Türkiye-Hollanda belgesel dostluk simgesi - Het Turks-Nederlands vriendschapsbeeld in documenten.* Hoorn, Stichting Vriendschapsbrug Turkije Nederland.
Os, Geertje van (2003), ‘Ik kwam met een koffer van karton. Spaanse arbeiders bij Philips in Eindhoven (1963-2003)’, in: *Brabants Heem* 55, nr. 2, 45-57.
Os, Geertje van (2003-1), ‘Spanje draag ik in mijn hart’, in; *Eindhovens Dagblad* 11 februari.
Oudejans, Frans (1994), ‘Kempen, Dingeman Pieter van’, in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriels eds., *Biografisch Woordenboek van Nederland* IV. 's-Gravenhage, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 232-233.

Pieke, Frank (1987), ‘De restaurants’, in: Gregor Benton en Hans Vermeulen, *De Chinezen.* Muiderberg, Dick Coutinho, 67-76.
Pieke, F.N. (1988), *De positie van de Chinezen in Nederland.* Documentatiecentrum voor het huidige China, Leiden: Sinologisch Instituut Rijksuniversiteit Leiden.
Poel, Sari van der (1998), ‘De vulkanische relatie tussen overheid en woonwagenbewoners’, in: *Tijdschrift voor Criminologie*, nr. 3, 234-256.
Poeze, Harry A. e.a. (1986), *In het land van de overheerser. Indonesiërs in Nederland 1600-1950.* Dordrecht, Cinnaminson, Foris Publications.

Presser, J. (1965), *Ondergang. De vervolging en de verdelging van het Nerderlandse jodendom 1940-1945.*, Deel II. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

Ramdas, Anil (2000), *Het geheugen van de stad. Verhalen.* Rotterdam, Balans.
Rath, J. (1991), *Minorisering. De sociale constructie van 'etnische minderheden'.* Amsterdam, SUA.
Raymakers, Barry (1996), *Romeinen, bankiers en gastarbeider: Italianen in Delft.* Delft, Associazione Italiana.
Rijkschroeff, B.R. (1998), *Etnisch ondernemerschap. De Chinese horecasector in Nederland en in de Verenigde Staten van Amerika.* Capelle aan den IJssel, Labyrint Publicaton.
Rijn, A.S. van (1998-1), *Treinen tussen twee werelden Hongaarse vakantiekinderen in Leiden, 1919-1928.* Leiden, doctoraalscriptie geschiedenis.
Rijn, Annette van (1998-2), 'Treinen tussen twee werelden: Hongaarse kinderen en hun pleeggezinnen, 1920-1928', in: Var der Harst en Lucassen (1998), 77-92.
Romondt Vis-Quarles de Quarles, J.D. de (red.) (1932), *Vijftig jaar vrouwenwerk. Gedenkboek van de Nederlandsche vereeniging ter behartiging van de belangen der jonge meisjes 1882-1932.* Amsterdam, Nederlandsche vereeniging ter behartiging van de belangen van jonge meisjes.
Roodt, Evelyn de (1998), 'Vluchtelingen in Rotterdam tijdens de Eerste Wereldoorlog', in Paul van de Laar et al, *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam.* Rotterdam, MondiTaal Publishing, 188-217.
Roodt, Evelyn de (2000), *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Weredoorlog.* Zaltbommel, Europese Bibliotheek.
Roon, Ger van (1973), *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941.* Utrecht, Antwerpen, Het Spectrum.
Roosblad, Judith (2002), *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1997).* Amsterdam, Aksant.

Schaap, Dick (2003), *Figuristi Sargentini. Een Amsterdam-Toscaanse familiekroniek.* Amsterdam, L.J. Veen.
Schrover, Marlou (2002), *Een kolonie van Duitsers. Groensvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw.* Amsterdam, Aksant.
Schuyt, Kees en Ed Taverne (2000), *1950. Welvaart in zwart-wit.* Den Haag, Sdu Uitgevers.
Sinke, Suzanne M. (2002), *Dutch immigrant women in the United States 1880-1920.* Urbana/Chicago, University of Illinois Press.
Sintemaartensdijk, Jan (2002), *De Bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland.* Amsterdam, Boom.
Smeets, H. (1996), *Molukkers in Vught.* Vught, Boekhandel Brabant.
Snell, Julia C. (2001), *Overgeplant naar Nederland. Herinneringen aan woonoord Almere, 1951-1964.* Utrecht, Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers.
Sociaal en Cultureel Planbureau (1995), *Rapportage Minderheden 1995*, Den Haag, SCP.
Sociaal en Cultureel Planbureau (2003), *Rapportage Minderheden 2003*, Den Haag, SCP.
Spiro, Charlotte (1988), *Babae Ka, je bent een vrouw... Vrouwen in beweging; Filippijnse vrouwen en migratie.* Arnhem, Werkgroep 'Vrouwen en Filippijnen'.

Staring, Richard en Sela Zorlu (2001), 'Over geveltoeristen en voorgeschotelde loyaliteiten. Turkse migranten en satelliettelevisie', in: Engbersen en Burgers, 92-103.
Steijlen, Fridus (1996), *RMS: van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland*, *1951-1994.* Amsterdam, Het Spinhuis.

Tillaart, H. van den et al (2000), *Nieuwe Etnische Groepen in Nederland*, *een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan*, *Ethiopië en Eritrea*, *Iran*, *Somalië en Vietnam.* Nijmegen, ITS.
Tinnemans, Will (1994), *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland.* Utrecht, Nederlands Centrum Buitenlanders.
Tuskan, Erhan en Jaap Vogel (2004), *Lied uit den vreemde - Gurbet Türküsü. Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975.* Amsterdam, Aksant.
Tweede Kamer der Staten Generaal (2004), *Eindrapport Onderzoek Integratiebeleid.* Den Haag, Tweede Kamer.

Uunk, W. (2002), *Concentratie en achterstand*, *over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaal-economische positie onder allochtonen en autochtonen.* Assen, Van Gorcum.

Vattamány, Olga (1998), 'Herinneringen aan Nederland', in: *Most Magyarul. Hongarije Magazine* 2, nr. 7, 15.
Veldhoen, Lex (1997), *Hilde. Herinneringen van een dienstbode.* Rotterdam, Ad. Donker.
Vermeulen, Floris (2005), *The immigrant organising process. The emergence and persistence of Turkish immigrant organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organisations in Amsterdam.* Amsterdam, Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
Versteegh, Anna Petra (1994), *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930.* Hilversum, Verloren.
Vogel, Jaap (2005), *Vierhonderd jaar migranten in Haarlem* [werktitel].

Wagt, Wim de (2001), *Barend Chapon 1884-1943. Jood en Europeaan.* Zutphen, Walburg Pers.
Wals, H.F.L. (1981), *Peregrinus in het zilver. 25 Jaar welzijnswerk buitenlanders.* Beverwijk, St. Buitenlanders/Peregrinus.
Wernink, J.H.A.W. (1959), *Woonwagenbewoners. Sociologisch onderzoek van een marginale groep.* Assen, Van Gorcum.
Wetering, Chris van de (2000), 'Je blijft Koreaan', in: *NRC Handelsblad*, 26 oktober.
Wielinga, M.P. (z.j.), *Belgische vluchtelingen in Bedum 1914-1915*, z.p.
Willems, Wim en Annemarie Cottaar (1989), *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers*, *Chinezen*, *woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf*? Baarn/Den Haag, Ambo Novib.
Willems, Wim (1996), 'Kampers zijn geen criminelen', in: *Intermediair* 42, nr. 15, 23-25.
Willems, Wim (1998), *Het water van Nederland gedronken. Stemmen van migranten.* Amsterdam, Meulenhoff.

Willems, Wim (2001), *De uittocht uit Indië 1945-1995.* Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker.

Willems, Wim (2004), *De kunst van het overleven. Levensverhalen uit de twintigste eeuw.* Den Haag, Sdu Uitgevers.
Wubben, H.J.J. (1986), '*Chinezen en ander Aziatisch ongedierte*'. *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1945.* Zutphen, De Walburg Pers.

Zeidel, Robert F. (2004), *Immigrants*, *progressives*, *and exclusion politics. The Dillingham Commission*, *1900-1927.* DeKalb, Northern Illinois University Press.
Zeven, Bart (1987), 'Van Chineezenreserves en pindamannen. De kijk van de Nederlanders op Chinezen in de jaren 1910-1940', in: *Vreemd gespuis.* Amsterdam, Ambo/Novib, 77-91.
Zürcher, Erik J. (1995), *Een geschiedenis van het moderne Turkije.* Nijmegen, SUN.

Zonder auteur (1924), *Gedenkboek van het Nederlandsch R.K. Huisvestings-Comité uitgegeven ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het comité.* 's-Hertogenbosch.
Zonder auteur (2003), *Geschiedenis van de eigen omgeving. Erfgoedproject voor Nederlands als Tweede Taal.* Amsterdam, Nederlandse Museumvereniging.

Geraadpleegde websites

www.adoptie.nl
www.coa.nl
www.ckw.nu
www.rotterdamsdagblad.nl/molukken
www.wereldExpat.nl
www.wereldoorlog1418.nl/engelsekamp

Appendix
Een kort overzicht van de immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw

De voorgeschiedenis

In de vroegmoderne tijd vormde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, en dan vooral de kustprovincies, een ware magneet voor immigranten. Het westen van de Republiek was in de zeventiende en achttiende eeuw een van de rijkste en meest ontwikkelde regio's ter wereld en had permanent immigranten van allerlei pluimage nodig: seizoenarbeiders voor de landbouw en het bouwen aan de infrastructuur; soldaten en matrozen voor de vloot, alsook ambachtslieden, handelaren en dienstboden in de grote steden, om maar een aantal belangrijke groepen te noemen. Al deze vreemdelingen tezamen zorgden er voor dat het aandeel ‘in het buitenland geborenen’ in de periode voor 1800 in de provincies Holland minstens zo hoog lag als heden ten dage. In de hoogtijdagen van de buitenlandse immigratie, in het midden van de zeventiende eeuw, was het aandeel in het buitenland geborenen in het gewest Holland met achttien procent zelfs iets hoger dan aan het begin van de 21ste eeuw.

Hoewel verreweg de meeste migranten in die tijd uit de omringende landen kwamen, met als bekendste uitzondering de relatief kleine groep der Portugese joden die zich aan het begin van de zeventiende eeuw in Amsterdam vestigden, werden deze nieuwkomers wel degelijk als vreemd ervaren en organiseerden de meeste zich ook middels eigen organisaties, zoals de Lutherse en Waalse kerken. Duitsers golden als dom en lomp, Zuid-Nederlanders als arrogant en joden als onbetrouwbaar. Pas na enkele generaties werden de nakomelingen van deze migranten niet meer primair als anders beschouwd en zagen ook zijzelf zich niet meer in de eerste plaats als vreemdelingen. Dit goldt niet voor de joodse groep die tot het einde van de achttiende eeuw systematisch werd gediscrimineerd.

Met de economische en politieke neergang in de loop van de achttiende eeuw nam de immigratie langzaam maar zeker af en na de Napoleontische

Tabel 1: In het buitenland geborenen in Nederland, 1849-1930

	geboren buiten Ned.	waarvan vrouwen (%)	vrouwen in % van bevolking	Mannen in % van bevolking	totaal in % van bevolking
1849	70855	42	1,9	2,8	2,3
1859	62272	44	1,6	2,1	1,9
1869	59278	46	1,5	1,8	1,8
1879	68971	49	1,7	1,8	1,7
1889*	75980	51	1,9	1,7	1,7
1899	79673	51	1,6	1,5	1,6
1909	95282	52	1,7	1,6	1,6
1920	169203	54	2,6	2,3	2,5
1930	244838	60	3,7	2,5	3,1

Bron: Volkstelling 1909 (Inleiding 76-77, 79-80); Volkstelling 1920 (leeftijd etc., 256); Volkstelling 1930 (deel II, 266).

tijd daalde het aandeel buitenlanders in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden gestaag, om rond 1890 op een *all time low* uit te komen.

De korte twintigste eeuw

Tot zover de belangrijkste ontwikkelingen in de negentiende eeuw, die een sterk afwijkend beeld te zien geven van de daaraan voorafgaande periode. Vanaf de eeuwwisseling nam in geheel Nederland het aandeel van vreemdelingen weer langzaam toe, waarbij de groei in Limburg overigens aanmerkelijk eerder inzette en veel omvangrijker was dan in het westen van het land. Van de drie grootste (Hollandse) steden herstelde Amsterdam zich van de laatnegentiende-eeuwse inzinking, terwijl Den Haag zich (naar verhouding) ontwikkelde tot de vreemdelingenstad in Holland bij uitstek. In 1930 bleek daar 3,6 procent van de bevolking van niet-Nederlandse nationaliteit (tegen 3,1 procent in Amsterdam). Rotterdam, ten slotte, viel in dit opzicht wat terug en werd in de loop van de twintigste eeuw blijkbaar minder aantrekkelijk als vestigingsplaats voor nieuwkomers (2,2 procent in 1930).

* Hoewel de cijfers niet zo afwijken is aangegeven dat 1889 minder goed is te vergelijken met de rest omdat toen alleen Nederlanders naar geboorteplaats zijn uitgesplitst en alle vreemdelingen zijn beschouwd als geboren in een vreemd land. Die categorie is daardoor te groot.

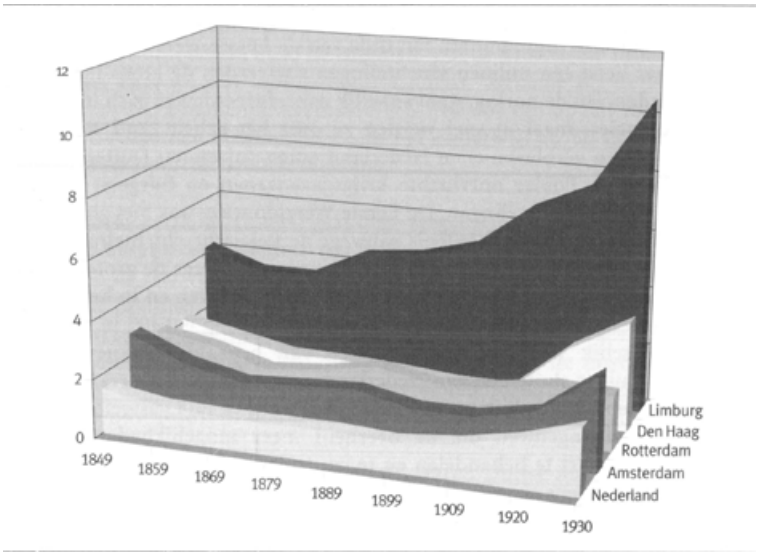

Figuur 1. Het percentage vreemdelingen in Nederland 1849-1930

Bron: *Volkstellingen.*

De bescheiden groei van de immigratie vanaf het einde van de negentiende eeuw kwam grotendeels op het conto van Duitse immigranten die hier hun brood kwamen verdienen. Daarnaast kwamen er kleine groepjes vluchtelingen, maar - net als in de gehele negentiende eeuw - waren de aantallen tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bijzonder klein. Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw betrof het voornamelijk Russische joden, die de pogroms ontvluchtten. De overgrote meerderheid ging rechtstreeks via Duitse havens naar de Verenigde Staten en een deel naar Engeland. Een minderheid koos voor Rotterdam als oversteekpunt. Gemeenschappen van (voormalig) Oost-Europese joden van enige betekenis ontstonden pas ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Het ging vooral om in Galicië geboren joodse diamantbewerkers, die zich aan het einde van de negentiende eeuw in Antwerpen hadden gevestigd en na de Duitse inval in 1914 op de vlucht sloegen. Mogelijk meer dan duizend van hen kwamen in Scheveningen terecht.

De ‘Groote Oorlog’

Verreweg de meeste immigranten ten tijde van de Eerste Wereldoorlog waren Belgen. Maar liefst één miljoen vluchtelingen passeerden de grens tijdens de eerste maanden van de oorlog. Aanvankelijk concentreerden zij zich in de zuidelijke provincies, maar al snel werden ze over het gehele land verspreid. Naast vele Belgen verbleven er in Nederland enige duizenden Duitse militairen, Russische en Poolse ontvluchte krijgsgevangenen en burgers, alsmede bijna 5.000 Franse vluchtelingen. De Eerste Wereldoorlog was niet zozeer van belang voor de migratiegeschiedenis vanwege de Belgische vluchtelingen, van wie zich vrijwel niemand permanent vestigde, maar vanwege de grotere interveniërende rol van de overheid in het maatschappelijk leven en in het bijzonder op de arbeidsmarkt. Voor het eerst kwam het idee op dat het in sommige gevallen wenselijk was om vreemdelingen van bepaalde sectoren op de arbeidsmarkt uit te sluiten en aan Nederlandse staatsburgers voorrang te verlenen. Die veranderende kijk op vreemdelingen werd in 1918 vastgelegd in een nieuwe Vreemdelingenwet, die de overheid meer mogelijkheden gaf om vreemdelingen apart te behandelen en te controleren. Zo konden zij gemakkelijker over de grens worden gezet (bij politieke onbetrouwbaarheid en/of armoede) en werd het mogelijk hun de toegang tot de arbeidsmarkt te ontzeggen. Dit laatste liep de jaren twintig niet zo'n vaart, zeker niet toen de economie na 1922 weer aantrok, maar het creëerde wel een precedent en betekende een definitieve breuk met het verleden.

Het Interbellum

Ondanks de grotere controle en de aanzetten tot afscherming van de arbeidsmarkt voor buitenlandse immigranten, werd de migratie nog steeds gestuurd door de vraag naar en het aanbod van arbeidskrachten in zowel Nederland als in de landen van herkomst. Zo zorgde de chaotische politieke en economische situatie in Duitsland in de jaren 1921-1923 voor een sterke groei van de arbeidsmigratie naar Nederland. Maar ook uit Midden- en Oost-Europa (Polen, Hongarije) kwamen er steeds meer migranten. Het hoogtepunt van de arbeidsmigratie valt samen met het begin van de mondiale economische crisis die in 1929 uitbrak en die met name Duitsland eerder en zwaarder trof. Pas toen de gevolgen in de loop van 1931 in Nederland voelbaar werden en de werkloosheid in Duitsland mede als gevolg van de economische politiek van het nazi-regime vanaf 1934 fors begon te dalen, werd het einde van de *Hollandgängerei* ingeluid.

Net als in de negentiende eeuw waren vreemdelingen niet evenredig over de sectoren van de arbeidsmarkt verdeeld. Wel vond er een aantal opmerkelij-

ke verschuivingen plaats (tabel 2). Waar het aandeel van Nederlandse mannen in de nijverheid afnam, zien we een forse toename bij vreemdelingen. Deze werd vooral veroorzaakt door de expansie van de Limburgse mijnen. Ook bij de handel zien we een tegengestelde tendens: toename bij de Nederlandse mannen en een afname bij vreemdelingen. Tot slot valt op dat zowel bij vrouwen als bij mannen vreemdelingen in het onderwijs en bij de overheid hun relatief sterke positie hebben verloren.

Voor Noord- en Zuid-Holland gaat deze vergelijking maar ten dele op, aangezien de economische structuur van de Randstad op een aantal punten afweek van die in de rest van Nederland. Vergeleken met de nationale trend werkten er minder (mannelijke) vreemdelingen in de nijverheid en veel meer (vrouwelijke) vreemdelingen in de huiselijke diensten. Dit hoeft geen verbazing te wekken, omdat het hogere nationale percentage voor de nijverheid in hoge mate werd bepaald door de duizenden vreemdelingen in de Limburgse mijnen (12.000 in 1930), in hoofdzaak Duitsers, maar ook duizenden Polen, Italianen en Slovenen.

Wat de nijverheid in Holland betreft, waren Duitse mannen vooral in de metaal te vinden. Het ging daarbij om ingenieurs, ketelmakers, fijne bankwerkers, metaaldraaiers, monteurs, elektriciens, tekenaars die werkzaam waren bij machinefabrieken en scheepswerven. Er waren maar enkele bedrijfstakken waarin vreemdelingen echt de toon aangaven. Binnen de nijverheid was dat de productie en verkoop van vruchtenijs en het terrazzowerk, die in beide gevallen werden gemonopoliseerd door Noord-Italianen. Een andere sector waar veel vreemdelingen werkten was die der huiselijke diensten. Anders dan in de nijverheid, werkten de meeste vreemdelingen in deze sector in de Randstad. De overgrote meerderheid kwam uit Duitsland (85 procent). Daarna kwam Oostenrijk (10 procent) en vervolgens Oost-Europese landen als Tsjecho-Slowakije en Hongarije. Naar schatting trokken in de jaren twintig en dertig zo'n 175.000 buitenlandse vrouwen naar Nederland, voornamelijk als gevolg van de uitzichtloze situatie in hun geboorteland. Een andere opvallende groep zijn muzikanten. Zij werkten in restaurants, grand cafés en bioscopen, waar met name Oost-Europese strijkorkestjes graag geziene gasten waren. Het meeste emplooi vonden deze muzikanten in de grote steden, Amsterdam voorop. De muziek van buitenlandse orkestjes was zo populair dat menig werkgever aan hen de voorkeur gaf boven Nederlandse musici: zie daarvoor hoofdstuk 4 van dit boek.

Met de crisis in de jaren dertig, die in Nederland langer aanhield dan in de omringende landen, bleven veel buitenlandse arbeidsmigranten weg. Een van de groepen voor wie dat niet gold, waren Chinese zeelieden die vanaf 1911 als stokers waren aangenomen op de grote vaart en die in Rotterdam en Amsterdam kleine, maar hechte gemeenschappen vormden. Zij werden na 1929

Tabel 2. Vreemdelingen naar beroepsgroep, in procenten in 1899 en 1930.

Sector	1899 man	1899 vrouw	1930 man	1930 vrouw
Nijverheid	36	12	56	8
- bouw	7	0	7	0
- metaal	6	0	13	0
Landbouw	21	10	8	3
Handel	16	8	10	4
Verkeer*	13	5	7	4
Huiselijke diensten	1	28	1	67
Onderwijs, overheid	8	19	2	3
Rest	4	8	6	1
Niet ingedeeld	1	1	10	4
Totaal	100	100	100	100

getroffen door de massale werkloosheid en gingen in hun onderhoud voorzien door de verkoop van zelfgemaakte pindakoekjes. Hun aanwezigheid was de politie in Amsterdam en Rotterdam een doorn in het oog. Toch werd uiteindelijk slechts een klein aantal via Nederlands-Indië terug naar China gestuurd. Ongeveer duizend Chinezen verlieten Nederland eigener beweging vanaf 1936, toen de scheepvaart weer opleefde. Uiteindelijk bleef er een groep van achthonderd over. Een deel van hen is voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog met Nederlandse vrouwen getrouwd en heeft hier een nieuw bestaan opgebouwd.

Op het moment dat veel Chinezen Nederland (al dan niet gedwongen) de rug toekeerden, kreeg Nederland te maken met een aanzienlijke immigratie (circa 35.000) van met name joodse vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Polen. De meesten van hen bleven maar kort en emigreerden naar overzeese bestemmingen en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waren er nog 15.000. De eerste golf van circa 4.000 personen bereikte Nederland in de maanden april en mei van 1933, vrijwel onmiddellijk na het aan de macht komen van Hitlers NSDAP. Daarna bleef het een paar jaar rustig, maar na de *Reichskristallnacht* in november 1938 zochten zo'n 8.000 joodse Duitsers een goed heenkomen naar Nederland. Mede vanwege de grote Nederlandse joodse gemeenschap aldaar koos de meerderheid (in 1933 alleen al 5.000) voor Amsterdam. Hun verblijf in Nederland was slechts van korte duur. Samen met de meeste joodse Nederlanders werden zij vanaf 1942 naar de vernieti-

* hieronder valt ook horeca en vermaak (muzikanten etc.)
Bron: *Beroepstellingen* 1899 en 1930.

gingskampen in Duitsland en Polen gedeporteerd, waarvandaan slechts weinigen levend terugkeerden.

De meeste nieuwkomers gedurende het Interbellum waren arbeidsmigranten die slechts tijdelijk (van enkele weken tot een aantal jaren) in Nederland bleven, om daarna weer naar hun geboorteland terug te keren of naar elders door te trekken. Een klein deel van hen zou echter voorgoed in Nederland blijven. In de eerste plaats waren dat enige tienduizenden Duitse vrouwen die als dienstbode hadden gewerkt, maar na verloop van tijd met een Nederlandse man trouwden. Omdat zij bij het huwelijk met een Nederlandse man hun oorspronkelijke nationaliteit verloren en automatisch Nederlands staatsburger werden, en bovendien vrijwel allemaal de achternaam van hun man overnamen, werden hun migrantensporen in het openbare leven binnen korte tijd uitgewist. Hoewel het dus om een aanzienlijk aantal immigranten ging, zijn zij vrij geruisloos in de Nederlandse samenleving opgegaan.

Hetzelfde geldt voor een heel andere groep, die vanaf 1920 vanuit Hongarije naar Nederland kwam. Ook hier waren het vrouwen, of liever gezegd meisjes tussen de 4 en 12 jaar, die om aan te sterken in Nederlandse pleeggezinnen werden opgenomen. Hoewel het uitdrukkelijk de bedoeling was dat zij na enkele maanden weer zouden terugkeren naar hun ouders in Hongarije, is uiteindelijk mogelijk een derde van hen in Nederland gebleven. Vooral kinderloze echtparen raakten snel gehecht aan hun pleegkind en deden veel moeite om het verblijf te verlengen en uiteindelijk, met toestemming van de echte ouders, het kind definitief te adopteren. In totaal zou het om een groep van vijf à tienduizend kinderen zijn gegaan, die net als de dienstbodes door huwelijken met Nederlandse mannen in korte tijd zijn ‘verdwenen’.

Wederopbouw en de onverwachte koloniale erfenis

Na afloop van de oorlog stelde de regering zich op het standpunt dat immigratie ongewenst was. Het land kampte met een groot woningtekort en de toestand van de economie was deplorabel. Het beleid was daarom meer op emigratie dan op immigratie gericht. Omdat er zich al snel in een aantal sectoren aanzienlijke tekorten aan arbeidskrachten voordeden, vooral in de metaal, de mijnen, de textiel, de confectie, de schoenenindustrie en de huiselijke diensten, werden beleidsmakers en politici voor een dilemma gesteld. Ambtenaren bij Sociale Zaken dachten in de eerste plaats aan Poolse militairen die betrokken waren bij de bevrijding van Nederland en ontheemden of *displaced persons* in Duitse, Oostenrijkse en Italiaanse kampen. In totaal hebben zich in de eerste jaren na de oorlog zo'n 12.000 personen, vooral mannen, in Nederland gevestigd, van wie verreweg de meesten in de (grof)metaal, de mijnen en de bouw terechtkwamen.

Al met al had de vestiging van de genoemde nieuwkomers na de oorlog weinig om het lijf. Volgens de Volkstelling van 1947 was het percentage vreemdelingen op de bevolking ten opzichte van het hoogtij-jaar 1930 gehalveerd en dit aandeel bleek in 1960 nog verder teruggelopen. Bij oppervlakkige beschouwing zou dit tot de conclusie kunnen leiden dat er in die vijftien jaar nauwelijks enige immigratie heeft plaatsgevonden. Toch is dat niet zo. De dekolonisatie van Indonesië zorgde namelijk voor een immigratie die zijn weerga niet kende. Tussen 1946 en 1964 namen ongeveer 300.000 repatrianten, voor het merendeel van gemengd Nederlands-Indische afstamming, de wijk naar hun 'onbekende vaderland'. En daarnaast zetten bovendien 12.500 Molukkers in 1951 voet op Nederlandse bodem.

Aan het begin van de jaren zeventig kwam een tweede stroom koloniale migranten naar Nederland op gang. Ditmaal betrof het inwoners van Suriname, dat in 1975 onafhankelijk werd. Er verbleven weliswaar gedurende de gehele twintigste eeuw Surinamers in Nederland, maar daarbij ging het om een relatief kleine groep van studenten, hoger opgeleiden, muzikanten, arbeiders en verpleegsters. Toen in het zicht van de naderende onafhankelijkheid het conflict tussen de verschillende bevolkingsgroepen (met name de Creolen en de Hindostanen) in Suriname zich verhardde en er volop werk bleek te zijn in Nederland, besloot uiteindelijk een derde van de Surinaamse bevolking hun heil in het koloniale moederland te zoeken. Aldus groeide de in Suriname geboren bevolking van 27.000 in 1970 naar 183.000 in 1999. Net als de Antillianen, die in diezelfde periode van 20.000 naar 63.000 personen groeiden, bleek ook in hun geval het westen van Nederland favoriet. Van alle Surinamers woonde in 1980 meer dan de helft in de vier grote steden.

De 'gastarbeiders'

In de loop van de jaren vijftig nam de krapte op de arbeidsmarkt verder toe en werd in navolging van Duitsland besloten om gastarbeiders aan te trekken. Omdat de werving in Italië nogal tegenviel, werd de blik verruimd naar andere Zuid-Europese landen, zoals Spanje en Griekenland en al snel Turkije en Noord-Afrika. De 'grote sprong voorwaarts' volgde vanaf 1960. Anders dan voor de Tweede Wereldoorlog gingen bedrijven, bijgestaan door de overheid, zelf actief arbeiders in het buitenland werven. Bovendien veranderde het karakter van de arbeidsmigratie door de nadruk op on- of semi-geschoold werk en een dominantie van mannen. In eerste instantie lag de nadruk van de nieuwe arbeidsmigratie in het zuiden (de mijnen) en het oosten (Twentse textiel), maar al snel verlegde het zwaartepunt zich naar Noord- en Zuid-Holland, waar met name de sectoren metaal en voeding met een nijpend tekort aan arbeidskrachten te kampen hadden.

In 1973 werd door de recessie de werving van gastarbeiders stopgezet, maar in plaats van de verwachte afname van de immigratie, groeide vanaf die tijd het aantal nieuwkomers gestaag tot op de dag van vandaag. Dit kwam door een combinatie van slechte economische vooruitzichten in de landen van herkomst (Spanje uitgezonderd) en - paradoxaal genoeg - door het vanaf die tijd vigerende restrictieve vreemdelingenbeleid. Zo realiseerden met name Turken en Marokkanen zich dat wanneer zij Nederland zouden verlaten zij bij terugkeer de deur gesloten zouden vinden. Daar kwam bij dat velen van hen nog steeds werk hadden en aan het leven in het Westen gewend waren geraakt. Ook hadden velen in die tijd allerlei rechten opgebouwd, waaronder dat van gezinshereniging. In plaats van terug te keren, lieten zij vanaf de jaren zeventig daarom hun gezinnen of huwelijkspartners naar Nederland overkomen. Deze ‘volgmigratie’ was vele malen groter dan de oorspronkelijke immigratie. De toename van het aantal immigranten werd voorts veroorzaakt door het groeiend aantal asielzoekers, de dekolonisatie van Suriname en de arbeidsmigratie uit het Westen. Net als bij de Antillianen, wier aantal in diezelfde periode als gezegd toenam van 20.000 tot 63.000 personen, was het westen van Nederland veruit favoriet. Tot slot moeten we niet vergeten dat naast deze al gauw als ‘etnische minderheden’ of ‘allochtonen’ aangeduide groepen, de immigratie uit Europa (exclusief Turkije) en Noord-Amerika aanzienlijk bleef. In 1999 bijvoorbeeld kwam 3,4 procent van alle in het buitenland geborenen uit westerse landen, een toename van 0,6 procent ten opzichte van 1990. Op een iets langere tijdas uitgezet, wordt duidelijk hoezeer de immigratie vooral in de laatste drie decennia van de twintigste eeuw is toegenomen, en hoe daarbinnen het aandeel van nieuwkomers van buiten Europa (inclusief de migranten uit voormalig Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen) is gegroeid.

Tabel 3. Percentage in het buitenland geborenen op de totale Nederlandse bevolking (1849-2001).

	1849	*1899*	*1930*	*1960*	*1971*	*1981*	*1996*	*2001*
Westen	2,3	1,6	3,5	1,9	1,8	2,4	2,9	3,5
- waarvan Duit-sland	1,5	1,0	2,1	0,4	0,4	0,5	0,8	
Niet westen	0,01	0,2	0,5	2	2,5	4,5	5,3	5,8
-waarvan uit de voor-malige koloniën	0,01	0,2	0,5	1,9	1,9	2,6	2,7	2,5
Totaal	2,3	1,8	4,0	3,9	4,3	6,9	9	9,3

Bron: *Volkstellingen* 1849, 1899, 1930, 1960 en 1971; CBS, *Maandstatistiek van de bevolking* (1/1982:11-38; 9/1990: 35; 1/1997: 22-30; en 9/2001); Tas (1992); en Prins (1997). Met 'Westen' wordt bedoeld geheel Europa (minus Turkije), Noord-Amerika en Oceanië. De cijfers voor 1971 (toen de categorie 'buiten Nederland geboren' was komen te vervallen) zijn geschat op grond van hun aandeel in eerdere en latere tellingen.

Naar verhouding zijn de meeste van deze recente nieuwkomers in Noord- en Zuid-Holland terecht gekomen en daarbinnen in de grote steden (figuur 2 en tabel 4). Bijna zestig procent van de Surinamers en de helft van alle Marokkanen woont in een van de vier grote steden. De concentratie van Turken is wat lager, maar ligt met 37 procent nog altijd ruim boven het landelijk gemiddelde. Onderling zijn er soms grote verschillen. Marokkanen en Surinamers bijvoorbeeld hebben een grote voorkeur voor Amsterdam, terwijl Antillianen en Turken naar verhouding meer in Rotterdam zijn te vinden.

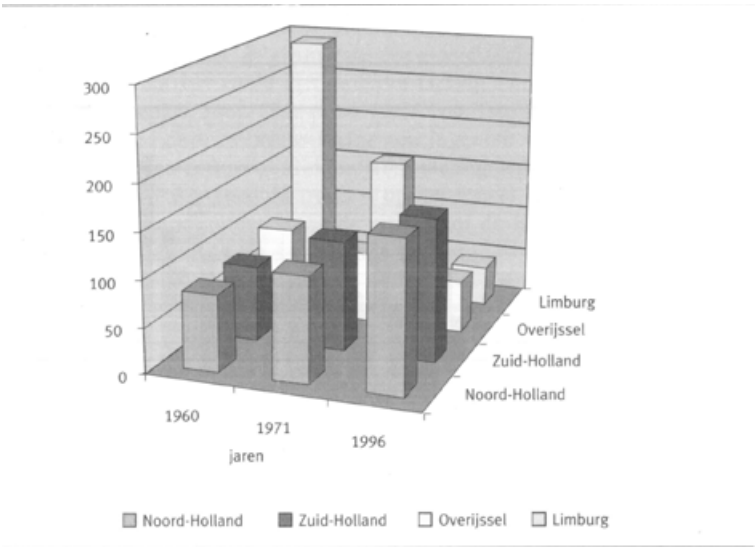

Figuur 2. Proportionele verdeling van de in het buitenland geborenen in Noord- en Zuid-Holland, Overijssel en Limburg (1960-1996).

Toelichting: bij 100 is het aandeel van het totale aantal inwoners in een provincie gelijk aan het aandeel in het buitenland geborenen. Is het getal hoger dan wonen er naar verhouding meer in het buitenland geborenen (en vice versa). Voor 1960 en 1971 is uitgegaan van de verdeling van alle vreemdelingen. In 1996 alleen van de in het buitenland geboren Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen.

Immigratie en de verandering van het stedelijk landschap

Met de toename van de immigratie vanaf de jaren zeventig veranderde de samenstelling van de bevolking, vooral in de steden, aanzienlijk. Met name de gezinshereniging van Turken en Marokkanen en daarnaast de massale immigratie uit Suriname was daarvoor verantwoordelijk. Terwijl in 1963 Spanjaarden, Italianen en Grieken nog domineerden, werden deze groepen vanaf het midden van de jaren zeventig getalsmatig overvleugeld door Turken en Marokkanen. De volgende grafiek, waarin de situatie in Rotterdam is weergegeven, illustreert deze ontwikkeling:

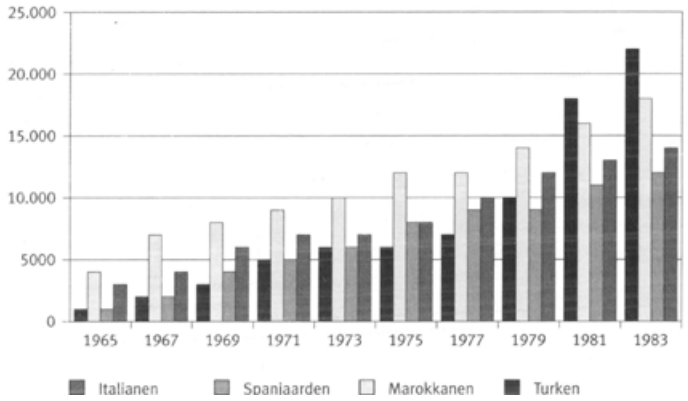

Figuur 3. Mediterrane inwoners van Rotterdam, 1965-1984.

De meeste migranten vestigden zich in de zwakkere sociale buurten, vooral omdat zij alleen daar betaalbare woningen konden vinden. Aan het einde van de twintigste eeuw waren met name die buurten wat betreft de samenstelling van de bevolking ingrijpend veranderd. Bekende voorbeelden zijn het Rotterdamse Spangen, de Indische Buurt in Amsterdam-Oost en de Haagse Schilderswijk, waar het percentage allochtonen (alle personen die zelf of waarvan minstens een van de ouders in een niet-geïndustrialiseerd land is geboren) tussen de vijftig en zeventig procent bedraagt.

Het zijn juist deze wijken waar eveneens relatief veel illegalen wonen, van wie velen overigens lange uren maken in de tuinbouw, de schoonmaak, de horeca en de bouw. Slechts een - zij het opvallende - minderheid die niet beschikt over ondersteunende netwerken van legale migranten maakt zich schuldig aan wat criminologen ‘overlevingscriminaliteit’ noemen. Het gaat dan bijvoorbeeld om Marokkaanse en Algerijnse drugsrunners en Antilliaanse jonge mannen die zich specialiseren in roof en diefstal. Hoewel de werkelijkheid vele malen gedifferentieerder is, zowel naar groep, generatie als naar stad, zijn deze wijken bepalend geworden voor het beeld dat veel Nederlanders hebben van *de* migranten of *de* ‘allochtonen’.

Vluchtelingen en asielzoekers

Naast Turken, Marokkanen en de koloniale migranten uit de West trokken in de laatste decennia van de twintigste eeuw asielzoekers veel aandacht. Hun aantal steeg vanaf het einde van de jaren tachtig sterk. Tot die tijd ging het om kleine groepjes, zoals Hongaren (1956) en Tsjechen (1968), in de jaren zeventig gevolgd door eveneens kleine contingenten Chilenen, Vietnamezen, Turkse Koerden en Irakezen. Midden jaren tachtig verschenen Tamils, Ghanezen, Ethiopiërs, Pakistanen en Iraniërs op het toneel, maar pas aan het einde van dat decennium zouden door de oorlog op de Balkan de aantallen fors gaan stijgen, zoals blijkt uit de volgende grafiek:

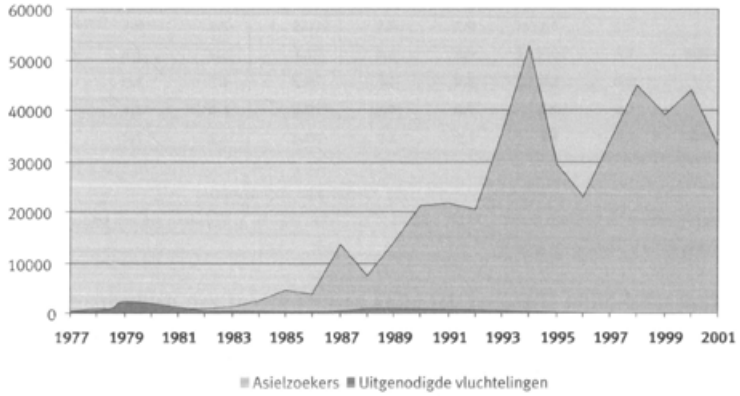

Figuur 4. Vluchtelingen en asielzoekers in Nederland 1977-2001.

Bron: CBS, Statline, Asielverzoeken, kerncijfers.

Overigens manifesteerde de verandering van de etnische samenstelling zich niet alleen in grote steden. Ook kleine en middelgrote gemeenten, vooral in het westen, maar ook in provincies als Overijssel, Gelderland, Limburg en Noord-Brabant, zagen hun inwoners van kleur verschieten, zoals geïllustreerd aan de hand van een aantal steden in Noord- en Zuid-Holland.

Tabel 4. Percentage allochtonen* in Noord- en Zuid-Holland op 1 januari 1998.

	EU	Turkije	Marokko	Suriname	Antillen	Indonesië	Rest	Totaal
Noord-Holland	2,4	2,3	2,6	3,3	0,6	1,6	4,5	17,4
Amsterdam	3,9	4,3	7,0	9	1,3	2,1	8,5	36
Zaanstad	1,8	6	0,7	2,1	0,3	1,9	2,6	15
Haarlem	2,0	3,4	2,0	0,9	0,3	1,6	2,7	14
Hoorn	1,4	1,6	1,3	2,4	0,8	1,1	3,2	12
Den Helder	1,6	0,3	0,2	1,0	1,3	2,4	3,3	10
Zuid-Holland	2,1	2,7	2,2	3,5	0,8	1,7	4,2	17,1
Rotterdam	2,5	6,2	4,5	7,8	1,9	1,1	8,3	32
Den Haag	2,5	5,4	4,1	8,8	1,4	2,9	6,6	32
Schiedam	2	6,9	1,6	2,1	0,8	1,2	4,7	20
Dordrecht	2,2	4,4	1,6	1,9	1,7	2,3	3,3	17
Delft	2,1	2,1	0,7	2,1	0,5	2,1	6,5	16
Zoetermeer	1,7	0,3	0,5	5,6	1,2	3,7	3,3	16
Leiden	2,8	1,6	3,2	1,6	0,7	1,7	3,9	15
Gouda	1,4	0,4	7,0	0,9	0,2	1,2	2,1	13
Nederland	1,9	1,8	1,5	1,6	0,4	1,3	2,8	11,4

Bron: CBS, *Maandstatistiek van de bevolking*, november 1998. Berekeningen door de auteur.

Uit deze tabel blijkt allereerst dat bijna zestig procent van de Surinamers en de helft van alle Marokkanen aan het einde van de twintigste eeuw in een van de vier grote steden woonde. De concentratie van Turken is wat lager, maar ligt met 37 procent nog altijd ruim boven het landelijk gemiddelde. Verder vallen de grote plaatselijke verschillen op. Marokkanen bijvoorbeeld vinden we relatief veel in Amsterdam en Gouda en nauwelijks in Zaanstad en Schiedam. In die steden wonen weer veel Turken, evenals in Dordrecht, Rotterdam en Den Haag. Creoolse Surinamers springen eruit in Amsterdam en Rotterdam, terwijl de Hindoestanen in Den Haag geconcentreerd zijn. Ook Zoetermeer, waar zich veel Hagenaars

* Allochtonen volgens 'de beperkte definitie': in het buitenland geborenen alsmede in Nederland geboren kinderen van wie beide ouders in het buitenland zijn geboren.

vestigden, herbergt naar verhouding veel personen die zelf, dan wel hun ouders, in deze voormalige kolonie zijn geboren. Zoetermeer is sowieso in trek bij koloniale migranten, gezien de vele inwoners met een Indische achtergrond. Vluchtelingen en asielzoekers zijn door de gedecentraliseerde opvang in kampen meer over het land verspreid, maar velen van hen hebben een duidelijke voorkeur voor de Randstad waar zich diverse gemeenschappen, zoals de Ghanezen in Amsterdam, hebben gevormd.

Besluit

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw hebben immigranten en hun nakomelingen zich in toenemende mate in de provincies Noord- en Zuid-Holland gevestigd. Woonde aan het einde van de negentiende eeuw een derde van alle immigranten in deze provincies, een eeuw later was dat meer dan de helft; en dat terwijl het aandeel van Holland op de totale Nederlandse bevolking in die periode daalde van 41 naar 36 procent.

Tabel 5. Relatieve verdeling van immigranten over Nederland (1899-1998).

	1899	***1998***
Noord-Holland	16	23
Zuid-Holland	16	31
Noord-Brabant	10	11
Gelderland	8	8
Utrecht	2	7
Limburg	28	7
Overijssel	4	5
Groningen	3	2
Flevoland-	2	
Zeeland	10	2
Friesland	0,5	1
Drenthe	2	1
Nederland	100	100

Bron: Hierbij is de verdeling van het aantal vreemdelingen in de *Volkstelling* van 1899 vergeleken met die van de allochtonen volgens de beperkte definitie op 1 januari 1998 (CBS, *Maandstatistiek van de bevolking*, november 1998).

De relatieve verdeling van nieuwkomers over de Nederlandse provincies is in de negentiende en twintigste eeuw redelijk stabiel. Het noorden is nog steeds weinig in trek, terwijl het aandeel Gelderland en Overijssel naar verhouding vrijwel gelijk is gebleven. Alleen de grensprovincies Limburg en Zeeland hebben een flinke veer moeten laten. Daarmee benadert de hedendaagse verdeling die in de vroegmoderne periode en blijkt de relatieve daling van de immigratie in de negentiende eeuw naar verhouding vooral ten koste te zijn gegaan van Holland, en daarbinnen vooral van de kleinere steden. Pas vanaf 1960 waaierden migranten weer meer uit over kleinere steden, zoals Gouda, Hoorn, Dordrecht, Zaanstad, Delft, Zoetermeer, Leiden en Schiedam.

De motieven van migranten om naar Holland te komen zijn door de tijd heen niet veel veranderd. De lokroep van de arbeidsmarkt en de hoop op een

beter bestaan spelen zowel vroeger als nu een centrale rol. De wijze waarop zij hun keuze voor Nederland en daarbinnen voor een bepaalde stad maken, vertoont eveneens een opmerkelijke stabiliteit. Zowel Duitse en Belgische migranten omstreeks 1900 als de hedendaagse Ghanezen in Amsterdam of de Kaapverdianen in Rotterdam maken gebruik van netwerken van bekenden en familie en weten zich materieel en emotioneel ondersteund door een gemeenschap van medemigranten. Iets dergelijks geldt voor de functie van migrantenorganisaties. Het bloeiende Duitse verenigingsleven in Rotterdam en Amsterdam aan het einde van de negentiende eeuw gaf immigranten een mogelijkheid zich in eigen kring terug te trekken. En net als veel hedendaagse organisaties was de blik van de eerste generatie daarbij sterk gericht op het land van herkomst.

Er zijn echter ook grote verschillen. Waar Duitse migranten in de negentiende eeuw moeiteloos de Nederlandse grens overschreden en zich zonder problemen in Amsterdam vestigden, werden de immigranten in de twintigste eeuw in toenemende mate met een steeds machtiger en omvangrijker overheidsapparaat geconfronteerd. Met name de toegang tot de welvaartsstaat, veel meer dan het grondgebied van Nederland zelf, staat in het brandpunt van de aandacht. Potentiële immigranten van buiten de Europese Unie worden niet alleen als problematisch beschouwd omdat ze er (deels) anders uitzien en een andere culturele achtergrond hebben, maar vooral ook omdat ze beslag leggen op ruimte en geld en veel Nederlanders niet overtuigd zijn van hun nut op de langere termijn. Of deze veranderingen in de rol van de staat en de structuur van de samenleving het integratieproces wezenlijk zullen beïnvloeden, zal de toekomst moeten uitwijzen.

Verantwoording

Dit overzicht is een sterk ingekorte en bewerkte versie van: Leo Lucassen, ‘Herr Hagenbach en wie zich verder aandiende. Immigratie naar Holland in de 19^{e} en 20^{e} eeuw’, in: T. de Nijs en E. Beukers (red.) (2003), *Geschiedenis van Holland*, deel IIIa, 299-344. Verder is gebruik gemaakt van J. Lucassen (2002), *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering.* CGM working paper nr. 3, Amsterdam; en van het artikel Corrie van Eijl en Leo Lucassen, ‘Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899-1971)’, in: P. Doorn en J. van Maarseveen (red.) (2001), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900.* Amsterdam, 159-184. Voor wie meer wil weten, zij verwezen naar het standaardwerk over de migratiegeschiedenis van Nederland vanaf de zestiende eeuw, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* van Lucassen en Penninx (1994).

Leo Lucassen

Over de auteur van dit deel

Jaap Vogel (1951) is onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Hij promoveerde op een studie over de Nederlands-Indische geschiedschrijving. Met Erhan Tuskan publiceerde hij *Lied uit den vreemde - Gurbet Türküsü. Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975* (Amsterdam, Aksant 2004). Eind 2005 verschijnt van zijn hand een geschiedenis van migranten in Haarlem 1570-1980.

Illustratieverantwoording

Afb. 1.1	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Ott, Amsterdam
Afb. 1.2	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 1.3	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Ott, Amsterdam
Afb. 1.4	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Ott, Amsterdam
Afb. 1.5	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Ott, Amsterdam
Afb. 1.6	Privé-collectie H. Vermeulen.
Afb. 1.7	Nationaal Archief, Den Haag
Afb. 1.8	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 1.9	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 1.10	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 1.11	Privé-collectie J. Maas
Afb. 1.12	Privé-collectie J. Maas
Afb. 2.1	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 2.2	Collectie Stichting Oudeschans
Afb. 2.3	Collectie Stichting Oudeschans
Afb. 2.4	Collectie Stichting Oudeschans
Afb. 2.5	Stichting Twickel, Delden
Afb. 2.6	Foto J.C. Reesinck, Stichting Twickel, Delden
Afb. 2.7	Stichting Twickel, Delden
Afb. 2.8	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Van Opstal-Kajat, Amsterdam
Afb. 2.9	Haags Gemeentearchief
Afb. 2.10	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Van Opstal-Kajat, Amsterdam
Afb. 2.11	Foto Marco Bakker, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 2.12	Foto Roger Dohmen, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 3.1	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem

Afb. 3.2	Haags Gemeentearchief
Afb. 3.3	Foto C. Vreedenburgh, Gemeentearchief Rotterdam
Afb. 3.4	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 3.5	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Scheldwacht, Amsterdam
Afb. 3.6	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Ottenhof, Amsterdam
Afb. 3.7	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
Afb. 3.8	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie De Poort, Amsterdam
Afb. 3.9	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie De Poort, Amsterdam
Afb. 3.10	Steunpunt Minderheden Overijssel, Almelo
Afb. 3.11	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Cortinas, Amsterdam
Afb. 3.12	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Görmez, Amsterdam
Afb. 3.13	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Görmez, Amsterdam
Afb. 4.1	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Talamini, Amsterdam
Afb. 4.2	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Coral, Amsterdam
Afb. 4.3	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Bearzatto, Amsterdam
Afb. 4.4	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Talamini, Amsterdam
Afb. 4.5	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Coral, Amsterdam
Afb. 4.6	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 4.7	Privé-collectie B. Garrone
Afb. 4.8	United Photos, Haarlem
Afb. 4.9	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 4.10	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 4.11	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Afb. 4.12	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 4.13	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Cheung, Amsterdam
Afb. 4.14	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 5.1	Foto Joost van den Broek, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 5.2	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Domevcek, Amsterdam
Afb. 5.3	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie St. Barbara, Amsterdam
Afb. 5.4	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
Afb. 5.5	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Mulders, Amsterdam
Afb. 5.6	Noord-Hollands Archief, Haarlem
Afb. 5.7	Stichting Multiple Choice, Beverwijk
Afb. 5.8	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Weerts, Amsterdam
Afb. 5.9	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Görmez, Amsterdam
Afb. 5.10	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Arslan, Amsterdam
Afb. 5.11	Historisch Beeldarchief Migranten, collectie Arslan, Amsterdam
Afb. 5.12	Foto Robert Rizzo, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 5.13	Foto Sijmen Hendriks, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 5.14	Foto Herman Wouters, Hollandse Hoogte, Amsterdam

Afb. 6.1	Foto Bert Verhoeff, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 6.2	Privé-collectie M. Wielinga
Afb. 6.3	Privé-collectie M. Wielinga
Afb. 6.4	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
Afb. 6.5	Privé-collectie M. Wielinga
Afb. 6.6	Privé-collectie M. Wielinga
Afb. 6.7	Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen
Afb. 6.8	Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen
Afb. 6.9	Moluks Historisch Museum, collectie Usmany, Utrecht
Afb. 6.10	Moluks Historisch Museum, collectie F. Tetelepta, Utrecht
Afb. 6.11	Moluks Historisch Museum, Utrecht
Afb. 6.12	Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem
Afb. 6.13	Foto Chris Keulen, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 6.14	Foto Klaas Fopma, Hollandse Hoogte, Amsterdam
Afb. 6.15	Foto Klaas Fopma, Hollandse Hoogte, Amsterdam

Namenregister

Abdollah, Kader 187
Abuys, Guido 179, 180
Al Galidi 186, 187, 189, 190
Algemeen Handelsblad 115, 116, 146, 147
Almelo 51, 106, 238
Almere 135, 142, 143
Altona 73
Ambon 147, 178, 180
Amerika zie Verenigde Staten
Amerio, Giuseppe 100
Amersfoort 71, 158
Amersfoort, J.M.M. van 135
Amsterdam vi, 1, 5, 13, 50, 51, 75, 76, 83, 89, 90, 92, 94, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 112, 115, 116, 117, 125, 127, 131, 137, 140, 143, 145, 146, 148, 149, 172, 176, 219, 220, 223, 224, 228, 230, 232, 234
    De Baarsjes 5, 13, 133, 138
    Beethovenstraat 1, 13, 76, 96, 144
    Bijlmer 13, 139, 141, 142, 143
    Binnen Bantammerstraat 13, 116, 145, 147

Anadolu (Woonoord in Waddinxveen) 125
Andersson-Toussaint, Paul 138, 155
Antwerpen 71, 72, 144, 161, 221
ANWB 170
Arba 101, 102
Ardic, Mustafa 90
Argentinië 100
Arierang (Vereniging van Koreaanse Adoptiekinderen) 26
Arndt, Walli 47
Arnhem 13
Aron, Siegfried (artiestennaam: Arno) 77
Arosa Sun (woonschip) 126, 131
Assen 173
Astia 99
Atatürk (woonoord in Amsterdam) 125, 131
Atsma, Domingo 24
Auschwitz (concentratie- en vernietigingskamp) 160, 176
Australian Homemade (ijsmerk) 107
Australië vii, ix, 83
Azië vii, viii, ix, 19, 20, 23, 26, 28, 62, 82, 107, 178
Azimullah, Evert 142

Bagni di Lucca 101, 105
Baker, Josephina 48, 120
Bakker, Michiel 188
Baltzer, Elsa 49
Bangladesh 19
Barcis 101
Bauer, Frans 185

Bayanihan (organisatie voor hulp aan Filippijnse au pairs) 63
Bearzatto, Pieri 103, 104
Beatrix (koningin) 189

Bedum 72
Beersdal (gezellenhuis) 151
België 28, 71, 74, 84, 105, 108, 166, 168, 169
Belluno 101, 107, 108, 110
Bergen (NH) 78, 158, 160, 176
Bergen-Belsen (concentratiekamp) 176
Berlijn 1, 76, 102
Bertolozzi, Ugo 100, 105, 106, 107
Betti, Angelo 111, 114
Beudeker, Roy 155
Beverwijk 88, 89
Bloch, Werner 174
Bloem, Marion 189
Blok, S.A. 136, 139
Blömers, Frieda 47
Blumensohn, Leo 172
Bo On (Chinese organisatie) 146
Boedapest 31, 33, 34, 35, 40, 200 nt 24
Booth, Henrietta (Booy) 56, 57
Bosch en Vaartkwartier (Haarlem) 46
Bosch-Boscher, M. ten 59
Bosnië 10
Boston 3, 6
Botlekgebied 1, 131
Bouman, H. 5
Bouman, P.J. 5
Bovenkerk, Frank 102, 108, 110
Brabant zie Noord-Brabant
Brassé, Paul 153
Brazilië 23
Breda 108
Breedijk, Marta 36
Broekhuyzen, mevr. 104
Bruna, Vittorio 103
Brunssum 151
Brussel 164
Budapest zie Boedapest
Burgers, Jack 138
Busch, Adolf 48

Cahn, Werner 1, 2, 76
Calabrië 4
Calligaro, Luigi 100
Campolin, Luigi 100
Canada vii, 83
Casa Cortina (woonoord in Almelo) 125
Casa del Fascio 111
Casa Italiana 89
Casa Nostra (Beverwijk) 89
Casa Nostra (Haarlem) 203 nt 27
Cavasso 101

CAZ 179
Ceccone (beeldenverkoper) 106
Centraal Bureau voor de Statistiek 143
Centraal orgaan Opvang Asielzoekers zie COA
Chapon, Barend 77
Chassagnard, Jeanne Françoisse 57
Cheung Kwok Low (Chinees restaurant) 116
Cheung, Winy 116, 117, 119
Chicago School 5, 15, 135, 197
Chicago 3, 4, 6
China vii, 100, 118, 124, 147, 148, 199 nt 21, 207 nt 52, 224
Chinatown 145, 149
Chong, Man 119
Chotkowski, Margaret 104, 110
Cianelli, Leone 107
Čilašević, Ernad 10
Circolo Italiana 89
COA 186, 187
Colle 101
Columbia 19, 23
Comité Rechtspositie Ambonese Militairen in Nederland 181
Comité russe des prisonniers de guerre évadés 73
Comité voor bijzondere Joodsche belangen 75, 144
Commissariaat voor de Ambonezenzorg 179
Commissie Blok 136, 139
Conegliano 101
Coorenengel, Gaby 80
Cortina d'Ampezzo 108

Cottaar, Annemarie 7, 36, 141, 183, 205 nt 39, 208 nt 44
CRAMS 181
Crasciana 114
Cruijff, Johan 164

Daan de Koreaan 24
Dagboek van een ezel (boek, Al Galidi) 186
De Gelderlander (dagblad) 186
De groei van de grote werkstad (boek, Bouman en Bouman) 5
De Harne (asielzoekerscentrum Harlingen) 186
De Hurk (industrieterrein) 130
De Lorenzo, Guido 108, 109
De Sport (café-restaurant) 141
De Stefano, fam. 112
De Stefano, Francesco 102
De Telegraaf (dagblad) 163, 170
Del Tin-Patrizzio, fam. 105
Delfos, fam. 31
Delft 34, 102, 108, 112, 232, 233
Demirhan, Talip 92
Den Bosch 29, 155, 183, 184
Den Haag 2, 5, 13, 32, 36, 43, 45, 46, 50, 51, 57, 58, 59, 60, 90, 91, 102, 103, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 135, 140, 141, 142, 144, 145, 200 nt 17, 220, 232
Den Helder 155
Den Oever 35
Denemarken 37, 39, 173
Deutsche Evangelische Gemeinde 50, 51
Deutsche Evangelische Kirche 50
Deutsches Heim für Katholische Mädchen 50
Deventer 82, 94, 102, 188
Di Bon, Enrico 111
Di Bon, Francisco 100
Dijken, Albert van 8, 132
Dokumaci, Seyfettin 91
Donaumonarchie 28
Donzel (Moluks woonoord) 181
Dordrecht 102
Drenthe 170, 171, 174, 178
Dresden 102
Drie Vingers (Chinese organisatie) 146
Duitsland ix, 1, 8, 9, 11, 13, 18, 27, 28, 29, 45, 46, 49, 52, 53, 54, 69, 75, 76, 84, 99, 105, 107, 108, 127, 158, 160, 165, 171, 173, 174, 191, 222-226, 228

Ede 38, 158, 166, 167
Eerste Hongaarse Vrouwenclub 36
Eigner, Hilde 43, 44, 45, 46, 52, 66, 201 nt 1
Eindhoven vii, 105, 106, 125, 184
El Pinar (woonoord in Maarheeze) 125, 130
El Prado (woonoord in Eindhoven) 125, 130
Engbersen, Godfried 137, 138

Engeland ix, 37, 39, 53, 54, 115, 169, 221
Engelse Kamp (militair vluchtelingenkamp) 161, 162, 164, 165
Enschede 154, 155, 197
Etten-Leur 24

Faber, Lily 80, 81, 203 nt 19
Facchina, Gian Domenico 102
Falkenstein, Hans Joachim 77
Falkenstein, Julius 77
Fanna 101, 102
Fasco (afdeling Italiaanse fascistische partij) 112
Filippijnen 44, 61, 62, 63, 64
First Royal Naval Brigade 161
Fluch des Krieges (muziekstuk) 77
Fokkelman, fam. 91
Forno di Zoldo 101
Fortuyn, Pim 135
Forward (Groningse voetbalvereniging) 164
Frankfurt 102
Frankrijk 28, 53, 71, 74, 84, 99
Fried, Elvira 36
Friesland 99, 233
Frisanco 101
Friuli 100, 101, 102

Gaasterland 160
Galicië (Polen) 13, 144
Ganpat, Harry 141, 142

Garrone, Elisa 99
Garrone, Leone 99, 100, 104
Garrone, Orlando (kleinzoon van Leone) 114
Garrone, Orlando (zoon van Leone) 99
Garrone, Tersilla 99
Gelder, Max van 165
Gelderland 102
Geleen 181
Gent 105, 108
Giraudi (ijssalon) 113
Gleisdorf 43
Gobeschi, Giovanni Batta 102
Goffman, Erving 159
Gogh, Theo van 14
Gökçehuyuk 91
Gori (terrazzo-ondernemer) 105
Gortzak, Wouter 143
Gouda 71, 102, 158, 166, 167, 232, 233
Graaf, Karel van de 22
Grana Monferrato 99
Granado, Florencio 132
Grasciana, Bettien 105
Graz 43
Groningen 109, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 173, 174, 192, 233
Groot-Brittannië 118
Growing up White (boek, Woyke) 27
Guangdong 118, 120, 146, 147, 205 nt 37
Günther-Butters Ruben, Grace 80, 81

Häagen Dazs (ijsmerk) 107
Haagsch Comité voor bijzondere Joodsche belangen 144
Haarlem 29, 30, 31, 45, 50, 51, 80, 88, 99, 102, 103, 105, 109, 110, 111, 114, 203 nt 34, 232
Haarlems Dagblad 49, 120
Haex, A. 129
Halilovic, Florica 189
Hamburg 205 nt 37
Harderwijk 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 188
Harich-Balk 181
Harlingen 186
Hartog, Jan de 19
Hausmädchenheimschaffungsaktion 53
Havelaar-Swaving, M. 55
Hazes, André 26
Heek, F. van 148
Heemstede 49
Heerhugowaard 24
Heerlen 51, 128, 151, 152, 184
Heimat in Holland (boek, Henkes) 7
Hellevoetsluis 158

Helmond 90
Helsma, Gerard 164
Henderson, Wilfred (commodore) 161, 162
Hengelo 51, 102, 106
Henkes, Barbara 7, 62
Henny, Sonja 48
Het Goed Kosthuis 128, 129
Het Katendrechts Belang 146
Het Leven (weekblad) 144
Het Loo (koninklijk palijs) 171
Het Vrije Volk (dagblad) 90
Hetesy, Mária 31, 34
Heysterberg 129
Hiddink, Guus 19
Hitler, Adolf 52, 75
Hoeck, Jos 166
Hoek van Holland 158
Hoksbergen, René 22
Holland Casino 145
Hong Kong zie Guangdong
Hongaarse Federatie van stichtingen en verenigingen in Nederland 36
Hongarije 2, 9, 17, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 107, 222, 223, 225
Hoogeveen 83
Hooghalen 170, 173
Hoogovens 84, 85, 87, 88, 89, 126, 130
Hoogvliet 1, 131
HTIB (Hollanda Türkiye Iêçiler Birligi; arbeidersvereniging) 94
Huisman, Greddy 53, 55
Humme, mevr. 120

Huyberts, fam. 43, 44, 46

IJmondgebied 87
IJmuiden 78, 84, 126, 131
Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) 187
India 19, 23
Indië zie Nederlands-Indië
Indische Verlofganger (periodiek) 59
Indonesië 19, 23, 69, 79, 82, 96, 159, 178, 179, 180, 226, 232
Italië 13, 84, 88, 99, 100, 101, 103, 105, 110, 113, 114, 127, 226
Izaksson, Alice 38

Jaffé, Hans 77, 202 nt 11
Japan 206 nt 24
Java 58, 178
Joegoslavië 28, 84, 188
Joodsche Vluchtelingen Comité 75
Josephus Jitta, fam. 43
Juffer, Femmie 23

Kadier en Keer 80
Kamp van hoop en wanhoop (televisiedocumentaire) 172
Kandaz, Hüseyin 93, 203 nt 43
Karadag, mevr. 137
Kempen 151
Kempen, Piet van 164
Kempes, Piet 82, 83, 94
Keulen 112
Keyl (hotel in Den Haag) 144
Kharsoufa, M. 89, 90
Klein, Kees 35
Knebel, Nikolaus 30
KNIL 178, 179, 181
Koerdistan 137
Kolfschooten, Frank van 1, 76
Kong Hing (Chinees restaurant) 116, 120
Königs, Franz Wilhelm 99
Koninklijk Nederlands-Indisch Leger zie KNIL
Koninklijke Landmacht 178
Korea zie Zuid-Korea
Korean Airlines 24, 26
Korona, Liesel 47
Kraaijeveld, Jo 146, 147, 148
Krause, M.V.S. 50
Kurhaus (Scheveningen) 48, 102

La Venezia (ijssalon) 100
Ladendorff, Martin 76, 77
Lak, Jimmy van der 141
Land van Maas en Waal 105
Leeuwarden 161, 174

Leeuwarder Courant (dagblad) 186
Leiden 7, 30, 31, 32, 33, 34, 45, 50, 52, 76, 102, 111, 117, 147, 201 nt 24, 232, 233
Lelystad 142
Lie, Kia 120
Limburg 10, 28, 56, 84, 102, 111, 112, 127, 128, 129, 131, 150, 151, 154, 155, 197, 220, 231, 233
Lindwer, Willy 172
Lock, Ben 120
Lorenzago 101
Lucassen, Jan vi, 8
Lucchesi (terrazzo-ondernemer) 105
Lunetten (Moluks woonoord) 178, 179, 182, 191
Lynden baronesse C. van 54

Maarheeze 125, 130
Maastricht 105, 184
Mainz 50
Mak Ginem (eethuis) 60
Mak, Geertje 92
Maleisië 118
Maniago 101, 102, 103
Marchi (beeldenfabriek) 105
Marchioni (ijsbereider) 107
Marokko 89, 133, 232
Martha Vereeniging zie St. Martha Vereeniging
Martin, José 179, 180
Marum 157, 158, 160, 192
Massada (Molukse muziekgroep) 185, 192
Massaro, Gino 111

Massaro, Vincenzo 103
Massazo, Salvatore 99
Meijer, H. 139
Mendelssohn 175
Merks, pater 184
Michelini, Dante 105
Michelotti (terrazzo-ondernemer) 105
Michelotti, Alfredo 106
Midzomernachtsdroom (toneelstuk) 175
Mies en scène (televisieprogramma) 19
Militair Luchtvaart Museum 161
Milliyetçi Türk lêçileri Cemiyeti (Nationalistische Turkse Arbeiders Vereniging) 95
Milwaukee 3
Mollema, Feike 158
Mussolini, Benito 111, 112

N.D.S.M. 131
Nagy, Márta 1, 2, 36
Nanking (Chinees restaurant) 120
Nationale Commissie tot Uitzending van Nederlandsche kinderen 1945 38
Nederlandsche Bond van Consumptie-ijsbereiders 113
Nederlandsche Centrale voor Vacantiekinderen uit Duitschland 28
Nederlands-Indië vii, 57-60, 65, 78, 81, 116, 117, 178, 180, 181, 206 nt 24, 224, 227
Nelson, Rudolf 77
New York 3, 6
Newsome, T. 164
Ng Tse Ching 120
NHC zie *Nieuwe Haarlemsche Courant*
Nieuwe Haarlemsche Courant 30
Nieuwegein 143
Nieuwenhuijs, Bert 34
Nieuwenhuys, Rob 57
Nieuw-Guinea 79, 179
Nieuw-Zeeland vii, 83
Nijmegen 190
Nistelroode 181
Noord-Amerika 135, 227, 228
Noord-Brabant 9, 28, 102, 128, 131, 231, 233
Noord-Holland 84, 223, 228, 231-233
Noordijk, wed. 48
Noordoostpolder 83
Noorwegen 173
Nooyens, Judy 24
Noszál, Emma 34
NRC Handelsblad (dagblad) 157
Nunspeet 158, 166, 167
Nuth 129

Odorico, Isidore 102

Oldegberts, Mariejanne 24
Oldenbroek 160
Olivier B. Bommel 144
Ons Limburg (katholieke woningvereniging) 151
Ons Thuis (gezellenhuis) 128
Oostenrijk 9, 11, 18, 27, 28, 29, 43, 45, 49, 69, 75, 107, 158, 223, 224
Oostenrijks-Hongaarse Donaumonarchie 28
Oostermeijer, Johannes 110, 111
Oost-Europa 3, 5, 144, 222
Oost-Joods Verbond 145
Opole 8
Oppen, mevr. Van 47
Oranje Nassaumijnen 129
Os, Geertje van 130
Ottenstein, H. 170, 176
Overijssel 92, 102, 231, 233, 238

Palais d'Été (hotel.) 158
Palestina 173, 177
Pane, Pietro 100
Paramaribo 140, 142
Parijs 102
Pedaalridders (wielrenvereniging) 164
Peregrinus (katholieke stichting voor hulp aan gastarbeiders) 87, 88, 93
Persinggahan, Tehuis voor Nederlandsch-Indische bedienden 59
Pesters, jonkvrouw D.C.J. de 54
Philadelphia 3

Philips (elektronicaconcern) vii, 125, 130, 131, 132
Philips Koerier 132
Philips, Frits 132
Piëmonte 101
Pieve di Cadore 101, 108
Pijnenburg (Nederlandse ijsbereider) 113
Pippolo, Antonio 103
Pippolo, Eugenio 103
Pissuise, Jean-Louis 53
Poels, Hendrikus Andreas 4, 128
Poeze, Harry 60
Polat, Ismail 131
Polen 8, 9, 13, 127, 144, 173, 222, 224, 225
Polhuis, A. 136
Polito David & Giovanni Martina (terraz-zobedrijf) 102
Polo, Marco 107
Ponte nell'Alpi 101
Portugal 84
Post, Kim 24
't Poverken zingt (liedbundel) 168
Presser, J. 170, 176
Probleemwijken (televisieprogramma) 183

R.K. Huisvestingscomité 29
R.K. Werkliedenverbond 152
Rabenhauptkazerne 161
Rad van Fortuin (televisieprogramma) 10
Randstad vii, 45, 102, 155, 223, 232
Recklinghausen 49
Reeuwijk 72
Reinholt, fräulein 50
Renauld, Lucienne 57
Republik Maluku Selatan zie RMS
Rettich, Wilhelm 77
Reuver 158
RIAGG 187
Rigutto, Bernardo 103
Rijn, Annette van 11, 29, 200 nt 14
Ripperdakazerne (asielzoekerscentrum Haarlem) 186
RMS 178, 179, 181, 182, 183
Robra, Klara 47
Roelofs, Don 25, 26
Roemenië 28
Roermond 105
Roodt, Evelyn de 72, 162
Rotterdam 1, 5, 13, 26, 50, 51, 52, 55, 73, 89, 102, 104, 105, 108, 110, 115, 116, 117, 121, 127, 131, 137, 145, 146, 147, 148, 149, 220, 221, 223, 224, 228, 229, 232, 234
Katendrecht (De Kaap) 13, 116, 119, 145, 146, 147, 149

Rotterdams Dagblad 177

Rotterdamse Gezondheidscommissie 146
Ruhrgebied 8, 73, 127, 151
Rusland 54, 74, 99

Saddam Hoessein 188
Saint Louis 107
Salomonson, H.S. (pseudoniem: Melis Stoke) 59
Scandinavië 8
Schattenberg (Moluks woonoord) 10, 159, 173, 177, 178, 179, 180, 181
Schelven, Willem van 153
Scheveningen 13, 46, 47, 80, 102, 141, 144, 221
Schiedam 73, 232, 233
Schleder, Lydia 57
Schol, J. 174, 175
Schrijnen, mgr. L.J.A.H. 128
Schwarz, Fred 170, 174, 176
Septenno, Sam 180
Sequals 101, 102
Shakespeare, William 56
Sicilië 4
Sierra Leone 157
Silezië 8
Singapore 118
Sintemaartensdijk, Jan 39
Slovenië 127
Snoeijink, Anna 51
Sobibor (vernietigingskamp) 160
Sociaal Cultureel Planbureau 193, 194

Soedikampir (ontmoetingscentrum en restaurant) 59
Soekarno 79
Solimbergo 101
Spadon, Giuseppe 111
Spanje 84, 131, 226, 227
Spilimbergo 101, 103
Sri Lanka 17, 19
St. Agnes Stiftung 50
St. Martha Vereeniging 11, 49, 50, 52
Staring, Richard 137
Steijlen, Fridus 182
Stertzenbach, Werner 174, 176
Stichting Interlandelijke Adoptie 20
Stoke, Melis 59
Stoomvaartmaatschappij Nederland 147
Storm, Mariëte 22, 113, 168
Sümer, Isa 92
Surinaamse Jongerenvereniging 142
Suriname vii, 7, 134, 139, 140, 226, 227, 229, 232
Syswerda, D.A. 172, 174

Tahamata, Simon 185
Tahitu, Bert 177
Takdier Boys (Surinaamse voetbalclub) 142
Talamini (ijsbereider in Twente) 109
Talamini, Antonio 109
Talamini, Edoardo 109
Tauber, Richard 48
Tauriano 101, 102, 103, 104
Tel Aviv 172
Testa-Giraudi, Luisa 100
Thailand 19
Theater der Prominenten (theatergezelschap) 77
Theresiënstadt (concentratiekamp) 176
Theunis, Jef 93
Thierrin, Marie 56
Thomassen & Drijver Blikemballagefabrieken (T&D) 82, 83
Ticino 101
Tilburg 8, 105, 136
Timbertown (militair vluchtelingenkamp) 158, 161, 164, 165, 197
Timbertown Follies (Engels cabaretgezelschap) 158, 165, 197
Tjenkeh (Moluks jongerenblad) 177
Tofani, Michele 107
Toffolo, Martino 100
Tom Poes 144
Toofan (Surinaamse voetbalclub) 142
Toonder, Marten 144
Toscane 101, 110
Treebeek (gezellenhuis) 151
Tsang, John 145, 149
Tsjecho-Slowakije 28, 223

Tuhuteru, Ignacio (‘Iggy’) 185
Turan, Hasip 1, 2, 131
Turijn 99
Türk Kültür Merkezi (Turks Cultureel Centrum) 94
Turkije 84, 89, 92, 94, 95, 133, 137, 226, 227, 228, 232
Turkse Communistische Partij 94
Turkse Kracht (voetbalvereniging) 94
Twente 51, 87, 109

Uden 158, 166, 167, 168
Uit elkaars buurt (rapport SCP) 193
Union des Amies de la jeune fille 54
Uri Shinmun (periodiek van Arierang) 26
Urk 161
Utrecht 13, 30, 54, 89, 94, 102, 108, 109, 135, 184, 233

Vaart, Rafael van der 185
Valle Maggia 101
Valle Vigezzo 101
Van Heyst (fabriek) 90
Van Mesdagkliniek 161
VARA 152
Vattamány, Olga 34
Velden, A.A.J. van der 85
Velotrappers (wielrenvereniging) 164
Velsen 91

Veluwe 71
Veneto 4
Venlo 155
Verein für Deutschsprechende Katholiken 50
Verenigde Staten vii, viii, ix, 3, 4, 5, 7, 14, 19, 65, 83, 105, 107, 135, 221, 227, 228
Vereniging Oost en West 59
Vereniging van Geadopteerden uit Sri Lanka 17
Vereniging voor Surinamers 142
Vietnam 19
Vigo di Cadore 101
Vlijmen 89
Vodo di Cadore 101, 107, 108
Vrede van Versailles 28
Vree, Daan (pseudoniem: Daan de Koreaan) 24
Vrij Nederland (weekblad) 62, 63
Vught 179

Waddinxveen 125
Wagt, Wim de 77
Wah, Yuen 147, 148
Weber, Marianne 185
Wenen 102
Westerbork (vluchtelingen- en doorgangskamp) 10, 75, 145, 158, 159, 169-l78, 181, 187, 191, 192, 239
Westerwoudt, L. 29, 30
Wilhelmina (koningin) 35, 171
Willems, Wim 80
Wouters, Jack 92
Wouters, Janet 92
Woyke, Elisabeth 27
Wyldemerck (Moluks woonoord) 181

Zandvoort 32, 33, 50, 158, 165
Zandvoortsche Badcourant 158
Zandvoortsche Courant 33
Zangrando (ijsbereider) 108
Zardus, Arturo 100, 109, 110, 111
Zečic, Slava 188
Zedong, Mao 118
Zeeland vii, 83, 174, 233
Zeist 160, 161, 162, 163, 165, 169
Zhejiang 118
Zoetermeer 135, 232, 233
Zorlu, Sela 137
Zuid-Afrika 159
Zuid-Amerika vii, 105
Zuid-Holland 84, 223, 226, 228, 231, 232, 233
Zuid-Korea 19, 23-26
Zuidoost-Azië 62, 178
Zusters uit Suriname (boek, Cottaar) 7

Zweden 37
Zwitserland 37, 53
Zwolle 155, 174